

ΗΛΙΑ BENEZH
της Ακαδημίας Αθηνών

Το νούμερο 31328

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ ΤΗΣ ΣΚΛΑΒΙΑΣ

Εισαγωγή: Δημήτρης Δασκαλόπουλος

ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΗ ΕΒΔΟΜΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ "ΕΣΤΙΑΣ"
Ι. Δ. ΚΟΛΛΑΡΟΥ & ΣΙΑΣ Α.Ε.

ΑΘΗΝΑ 2004

Το Νούμερο 31328 είναι η ίδια η ταυτότητα του συγγραφέα, τότε που παιδί δεκαοκτώ χρόνων οδηγήθηκε από τους Τούρκους στα κάτεργα της Ανατολής. Το βιβλίο είναι ένα συγκλονιστικό χρονικό «γραμμένο με αίμα», όπως επεσήμανε ο Βενέζης, προσθέτοντας: «Λέω για την καυτή ύλη, για τη σάρκα που στάζει το αίμα της και πλημμυρίζει τις σελίδες του». Στην αρχική του μορφή γράφτηκε το 1924 και ξαναδουλεύτηκε το 1931, οπότε εκδόθηκε για πρώτη φορά. Η επιτυχία που σημείωσε τότε ήταν τεράστια, ακόμα και έξω από τον ελληνικό χώρο. Ο Ηλίας Βενέζης (το βιβλίο-μαρτυρία είναι γραμμένο στο πρώτο πρόσωπο και με το πραγματικό όνομα του αφηγητή-συγγραφέα) γεννήθηκε στο Αϊβαλί το 1904. Ήρθε στην Ελλάδα με τη μικρασιατική καταστροφή, θεωρείται ένας από τους κυριότερους εκπροσώπους της «γενιάς του '30» στη νεοελληνική πεζογραφία.

Η τεσσαρακοστή τρίτη έκδοση του βιβλίου του Ηλία Βενέζη Το νούμερο 31328 αναστοιχειοθετήθηκε και προτάχθηκε σε αυτήν εισαγωγικό κείμενο του Δημήτρη Δασκαλόπουλου. Η νέα έκδοση κυκλοφόρησε τον Φεβρουάριο του 2002.

Σειρά Νεοελληνικής Λογοτεχνίας 93

1931, ¹⁰1977, ²⁰1984, ³⁰1993, ⁴⁰2000

Τεσσαρακοστή έβδομη έκδοση: Σεπτέμβριος 2004

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΤΗΣ «ΕΣΤΙΑΣ»

**ΣΤΗΝ ΤΥΡΑΓΝΙΣΜΕΝΗ ΜΗΤΕΡΑ ΜΟΥ,
Σ' ΟΛΕΣ ΤΙΣ ΜΗΤΕΡΕΣ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ**

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΗΝ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΣΤΗ ΤΡΙΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

Την εποχή που γράφεται και δημοσιεύεται Το νούμερο 31328 είναι ακόμη πολύ νωπά, πρόσφατα και ανεπούλwτα τα βαθύτατα τραύματα που προκάλεσε στον εθνικό κορμό η Μικρασιατική Καταστροφή. Η λογοτεχνία μας μόλις τότε άρχιζε να στρέφεται προς την τραγωδία αυτή και να προσπαθεί να την εκφράσει, κυρίως μέσα από το προσωπικό βίωμα και μέσα από την προφορική μαρτυρία όσων δοκιμάστηκαν και στάθηκαν τυχεροί να επιβιώσουν. Οι δίσεκτοι καιροί χρειάζονται νηφαλιότητα και κατασταλαγμένες εκτιμήσεις προκειμένου να χρησιμοποιηθούν με αξιώσεις ως πρωτογενές δημιουργικό υλικό και ως πλαίσιο μυθοπλασίας, διαφορετικά μετατρέπονται σε κραυγές συνθημάτων και προπαγάνδας, κραυγές πάνω στις οποίες δεν μπορεί να θεμελιωθεί η διάρκεια ενός λογοτεχνικού έργου. Ο Βενέζης τόλμησε να γράψει πολύ νωρίς για τα γεγονότα της Μικρασίας και είναι ο μόνος από τους συγγραφείς μας που ασχολήθηκαν με το ίδιο θέμα ο οποίος δεν επιχειρεί απλώς τη λογοτεχνική ανάπλασή τους, αλλά αποτυπώνει στο χαρτί την προσωπική του τραυματική εμπειρία.

Γεννημένος στα χώματα της πάλαι ποτέ Ιωνίας, ο Βενέζης δοκίμασε (και δοκιμάστηκε από) τη συνολική περιπέτεια που γνώρισε ο ελληνισμός των παραλίων, και όχι μόνον, της Μικρασίας. Το σύνολο των βιωμάτων του από τα παιδικά και εφηβικά του χρόνια αποτέλεσε τον πυρήνα και το σταθερό μοτίβο της δημιουργικής του γραφής. Με το ταλέντο του μπόρεσε να εκφράσει και τις τρεις φάσεις από τις οποίες πέρασε ο τότε ελληνικός πληθυσμός της Τουρκίας: την ειρηνική (μα όχι πάντοτε ανεπίληπτη και άμεμπτη) συμβίωση με το γηγενές στοιχείο πριν από τους Βαλκανικούς Πολέμους· τους διωγμούς, τη φυγή και την προσφύγιά κατά την εποχή της Καταστροφής· την πολλαπλώς επώδυνη αφομοίωση των προσφύγων στην πατρώα γη. Σ' αυτές ακριβώς τις φάσεις ανταποκρίνονται τα τρία μείζονα έργα του που συνιστούν μian άτυπη τριλογία, η οποία κυκλοφόρησε με τρόπο πρωθύστερο (Το νούμερο - 1931, Γαλήνη - 1939, Αιολική Γη - 1943). Ο επιμελής και συστηματικός αναγνώστης θα πρέπει, επομένως, να αναδιατάξει κατά την ανάγνωση τη σειρά κυκλοφορίας των βιβλίων αυτών. Να αρχίσει, δηλαδή, με την Αιολική Γη, να περάσει στο Νούμερο και να καταλήξει στη Γαλήνη.

Το νούμερο 31328, σε αντίθεση με τα άλλα δύο βιβλία της τριλογίας, κατονομάζει ρητώς τον ίδιο τον συγγραφέα ως αφηγητή. Η αμεσότητα και η βαρύτητα της μαρτυρίας δεν αφήνει περιθώρια για μυθοπλαστικές μεταμφιέσεις ή άλλες σκηνοθετικές υποδείξεις. Η πρώτη κίολας παράγραφος του κειμένου θέτει με λιτό τρόπο το θέμα και το κλίμα των γεγονότων που θα επακολουθήσουν, παρά την εναρκτήρια λυρική μεταφορά που υπονομεύει, όπως και άλλες ανάλογες μεταφορές και παρομοιώσεις σε άλλες σελίδες, την τραγικότητα της εξιστόρησης:

«1922. Η Ανατολή γλυκύτατη πάντα, για σονέτο — κάτι τέτοιο. Όλα ήταν ήμερα και αβρά εκείνο το φθινόπωρο. Ο εχθρός είχε κατεβεί στην πόλη μας, το Αϊβαλί. Και στο λιμάνι είχαν αράξει βαπόρια με αμερικάνικες παντιέρες. Διαταγή: Το σάπιο εμπόρευμα —τα παιδάκια κι οι γυναίκες— θα μπαρκέρναν για την Ελλάδα. Μα οι άντρες, από δεκαοχτώ ίσαμε σαράντα πέντε χρονώ, θα φεύγαν για το εσωτερικό, σκλάβοι στα εργατικά τάγματα.»

Θέμα του βιβλίου είναι ακριβώς η ζωή στα τάγματα εργασίας (τα περιβόητα «αμελέ ταμπουρού») τα οποία συγκροτούσαν οι Τούρκοι από τους αλλοεθνείς στρατευσίμους όταν άρχισαν οι πρώτοι διωγμοί μετά το 1914 και στα οποία μαρτύρησαν χιλιάδες άνθρωποι το 1922, ιδίως μετά την κατάρρευση του μετώπου και την άτακτη υποχώρηση του ελληνικού στρατού. Ο Βενέζης «στρατολογήθηκε» στα τάγματα εργασίας και συγκαταλέγεται στους ελάχιστους που κατόρθωσαν να επιζήσουν. Κάτω από άθλιες συνθήκες διαβίωσης, που αποδεκατίζουν το εξαθλιωμένο πλήθος των σκλάβων-αιχμαλώτων, με το μαρτύριο της δίψας και της πείνας πάντοτε παρόν, με τις επιδημίες να θερίζουν, με ατελείωτες

εξαντλητικές οδοιπορίες, με βιασμούς, λεηλασίες και κάθε τύπου αγριότητες, οι στρατολογημένοι σπάζουν πέτρες, ανοίγουν δρόμους, επισκευάζουν γέφυρες, αποκαθιστούν τις καταστροφές που είχε προκαλέσει στο προσωρινά νικηφόρο πέρασμά του ο ελληνικός στρατός, με έκδηλη τη διάθεση των Τούρκων να εκδικηθούν. Σ' αυτή τη θλιβερή και ετοιμοθάνατη πομπή, που μετακινείται συνεχώς, ο άνθρωπος παύει να έχει προσωπικότητα, γίνεται ένας αριθμός χωρίς παρελθόν, χωρίς ιστορία και χωρίς μέλλον. Μετατρέπεται σε άθυρμα στα χέρια των αντιπάλων του, μια ύπαρξη χωρίς καμιά, κανενός είδους αξία, μέσα στη φρίκη, τον παραλογισμό και την παραφροσύνη του πολέμου. Η εφευρετικότητα που επιδεικνύουν στους τρόπους βασανισμού οι ανά τις εποχές νικητές απέναντι στους κατά καιρούς ηττημένους δεν αποτελεί προνόμιο και μοναδικότητα ενός και μόνου λαού, ούτε μπορεί να υπάρξει διαβάθμιση στις αγριότητες και στην ποικιλόμορφη έκφραση εκδικητικότητας και μίσους, όταν αποχαλινώνονται τα ανθρώπινα πάθη.

Η αξία και το ενδιαφέρον που προκαλεί το βιβλίο του Βενέζη δεν προκύπτει μόνον από το γεγονός ότι βρισκόμαστε μπροστά στη μαρτυρία ενός ανθρώπου που έζησε από πρώτο χέρι μια κρίσιμη ιστορική στιγμή με όλες τις ταλαιπωρίες, τις στερήσεις και τον εξευτελισμό της προσωπικότητάς του. Η ατομική περίπτωση υποχωρεί μπροστά στα δεινά της κοινής μοίρας, γίνεται το χρονικό ενός συλλογικού και συνάμα διαχρονικού μαρτυρίου, στο οποίο πρωταρχικό χαρακτηριστικό είναι η σωματική βάσανος, κάτω από το βάρος της οποίας ισοπεδώνονται οι οποιεσδήποτε διαφορές και αντιθέσεις εθνικού, ιδεολογικού και θρησκευτικού χαρακτήρα και εξαφανίζονται όλα τα ιδιαίτερα γνωρίσματα κάθε ανθρώπινης προσωπικότητας. Ολόκληρο το βιβλίο προκαλεί την εντύπωση μιας διαρκώς χαίνουσας σωματικής πληγής. Και ο αναγνώστης μοιάζει να το εισπράττει πρώτα ως σωματική δοκιμασία και δευτερευόντως ως διανοητικό ερέθισμα:

«Οι μέρες περνούν, σβήνουν, η μία, η άλλη. Στο στρατόπεδο οι σκλάβοι πλησιάζουμε ολοένα ο ένας τον άλλον. Δε θυμούμαστε ονόματα συναμεταξύ μας, μήτε νούμερα. Μα είναι η καρδιά. Ζυμώνεται με το ίδιο αίσθημα κι απ' τα ίδια χέρια. Λαχταρούμε τα ίδια πράγματα, υποφέρνουμε τις ίδιες πίκρες. Η ζωή δε φκιάνει ποτές ίδια τα μούτρα των ανθρώπων, μετανιώνει, πολεμά να ταχτοποιήσει τη διαφορά αλλιώς.

»Τις μέρες δουλεύουμε σκληρά. Δεν υπάρχει περιθώριο για σκέψεις. Τίποτα περαστικά καστροπούλια φεύγουν κυνηγημένα σαν αστραπή. Σα βραδιάσει, πάλι τα ίδια. Το μυαλό, αν έχει ουσίες, τις χύνει στα τυραγνισμένα κορμιά, στα κόκαλα και στις φλέβες, να τονωθεί το αίμα γιατί έχασε δυνάμεις. Έτσι οι σκέψεις απορροφούνται — για να υπάρχει μεδούλι και αίμα.

»Ολένα τ' αχνάρια του κόσμου ξεμακραίνουν και σβήνουν. Κάποτε δε θα θυμόμαστε πια. Α, σίγουρα θα 'ρθει κι αυτό. Ας έρθει! Τότες πια δε θα μένει παρά μονάχα η σκοτεινή αγάπη για τη ζωή. Θα υπάρχουμε επειδή θα υπάρχει. Τίποτα άλλο δε θα θυμίζει πως δεν είμαστε μες στους νεκρούς.»

Το νούμερο 31328 μπορεί να μιλά για το συγκεκριμένο ιστορικό περιστατικό, αλλά δεν διακρίνει νικητές και ηττημένους, δεν ξεχωρίζει καλούς και κακούς, τουλάχιστον στις πρώτες του εκδόσεις όπου ήταν σαφέστερες και εντονότερες, απ' ό,τι στις μεταγενέστερες εκδόσεις, οι καταγγελίες για τις φρικαλεότητες του πολέμου, τόσο από πλευράς Ελλήνων όσο και από πλευράς Τούρκων. («Τον Άνθρωπο ατίμασαν στη Μικρά Ασία Έλληνες και Τούρκοι», έγραφε ο Καζαντζάκης.) Μιλά για τον πόνο και την οδύνη όλων των λαών, για τα σπάνια ίχνη ανθρωπιάς που κάποτε συντηρούνται μέσα στη φρίκη, για την πολύ διδακτική αλλά τελικώς ανεκπλήρωτη ελπίδα ότι κάποτε θα συνεντιστούν οι ισχυροί της γης και θα πάψει η επαναλαμβανόμενη οδύσσεια του ανωνύμου πλήθους. Δυο χρόνια μετά την κυκλοφορία του βιβλίου, στην καρδιά της Ευρώπης, ο Χίτλερ ανεβαίνει στην εξουσία και η ανθρωπότητα θα γνωρίσει νέα, περισσότερο απάνθρωπα «αμελέ ταμπουρού»... Ο Βενέζης δεν μεροληπτεί. Δεν προσπαθεί να κατηγορήσει τους αντιπάλους και τους εχθρούς. Αισθάνεται οίκτο και

συμπόνια για τους βασανιστές του, τρυφερότητα και συμπάθεια για τους παρασυρμένους στη δίνη του δράματος. Από αυτή τη στάση και από αυτή τη θέση αναδύεται και η τραγωδία της επανάληψης κάθε πολεμικού παραλογισμού. Στον πρόλογο της δεύτερης έκδοσης του βιβλίου (1945) ο Βενέζης σημείωνε μεταξύ άλλων: «Ξαναγύρισα στο βιβλίο τούτο, το έζησα, το ξανάζησα δουλεύοντάς το επίμονα τρεις φορές χωρίς να πειράξω τον τραχύ χαρακτήρα του. Και είδα τότε μες στη φοβερή άνοιξη και στο καλοκαίρι του 1944 πόσο Το νούμερο 31328, γραμμένο έπειτα από ένα μεγάλο πόλεμο, πόσο είχε συγγένεια αίματος, συγγένεια "ύφους", είκοσι χρόνια αργότερα, με τις μέρες του νέου μεγάλου πολέμου».

Στα νεοελληνικά έργα που γράφτηκαν για τη Μικρασιατική Καταστροφή, το Νούμερο διατηρεί ακόμη και σήμερα την ξεχωριστή θέση του. Ισορροπεί με επιτυχία ανάμεσα στο τραγικό θέμα του και στη λογοτεχνικότητα της γραφής του. Δεν θα δίσταζα να το χαρακτηρίσω ως το πιο λογοτεχνικό κείμενο, ανάμεσα στα θεματικώς συγγενή βιβλία, αν δεν υπήρχε το όψιμο επίτευγμα του Κοσμά Πολίτη, το μυθιστόρημά του Στου Χατζηφράγκου (1962), με πρωταγωνιστή την ίδια την πόλη της Σμύρνης προ και κατά τη διάρκεια της Καταστροφής. Αξίζει να μελετηθούν περισσότερο οι αναλογίες, τα κοινά σημεία και η δραστικότητα των έργων αυτών, καθώς και ορισμένων άλλων με κοινό θέμα. Αναφέρομαι στην πρώιμη Ιστορία ενός αιχμαλώτου (1928) του Στρατή Δούκα, βιβλίο με το οποίο ανοίγει ο κύκλος των λογοτεχνικών έργων για τα γεγονότα της Μικρασίας, και στην περισσότερο φιλόδοξη, μα όχι πάντοτε επιτυχή σύνθεση της Διδώς Σωτηρίου Ματωμένα χώματα (1962).

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΔΑΣΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΠΕΜΠΤΗ ΕΚΔΟΣΗ

Από την εντύπωση που άφησε το βιβλίο τούτο στις ξένες χώρες όπου μεταφράστηκε, μεταφέρουμε εδώ δυο μόνο κείμενα. Το ένα το υπογράφει μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας, και είναι γράμμα που το απευθύνει στους μεταφραστάς του βιβλίου. Το άλλο είναι κριτική που την υπογράφει μέλος της Βελγικής Βασιλικής Ακαδημίας.

Ο Εκδότης, 1968

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΚΑΔΗΜΙΑ
Ο ΙΣΟΒΙΟΣ ΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ

Κύριον και Κυρίαν Boissin
Παρίσι

Αγαπητοί συνάδελφοι,

«La Grande Pitié»! Τι τρομερό κατηγορητήριο για την αποχαλίνωση του κακού που φέρνουν οι πόλεμοι!

Αν η αξία αυτού του βιβλίου βρίσκεται στο ότι μας δίνει μια εικόνα αλλοφροσύνης και φρίκης, μια καταδίκη της ανθρώπινης αγριότητας, έχει επίσης και την άλλη αξία του, τη σχεδόν θα 'λεγα αισθητική.

Τα πρόσωπα είναι εκπληκτικά ανάγλυφα, οι σκηνές διαδέχονται η μια την άλλη μ' ένα ρυθμό που διαρκώς γίνεται ταχύτερος. Είναι η ίδια η ζωή, αυτή η άθλια ζωή των δυστυχισμένων πλασμάτων που καταδικάστηκαν στην πιο αποτρόπαιη δουλεία. Όλο το βιβλίο μαρτυρεί την τέχνη ενός μεγάλου μυθιστοριογράφου.

Ομως μας αφήνει μ' έναν κόμπο στο λαιμό, με την ψυχή μας επαναστατημένη, με την απέραντη θλίψη που αισθανόμαστε βλέποντας πόσο είναι ανίσχυρες και οι πιο στοιχειώδεις υπαγορεύσεις της αγάπης προς τον πλησίον. Δεν ξεχνώ, εντούτοις, τις στιγμές της καλοσύνης ανάμεσα στα θύματα, ανάμεσα στους μάρτυρες.

Ευχαριστώ. Τα συγχαρητήριά μου στον συγγραφέα και στους μεταφραστές. Στους μεταφραστές ακόμα ένα ευχαριστώ γιατί μπόρεσαν να μεταφέρουν σε μια ξένη γλώσσα όλη τη δύναμη και την ποίηση του πρωτοτύπου.

GEORGES LECOMPTE
της Γαλλικής Ακαδημίας

"ΤΟ ΝΟΥΜΕΡΟ 31328" ΤΟΥ ΗΛΙΑ BENEZH

Χρειάστηκε η μεγάλη δοκιμασία του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, σκοτεινού προλόγου του νέου μεγάλου πολέμου που εζήσαμε, και που απ' τα δεινά του τόσο η Ελλάδα ιδιαίτερα υπέφερε, για να εμπνευσθούν μερικοί από τους νεοέλληνες μυθιστοριογράφους έργα τραγικής πνοής. Έτσι έγινε με τον Στράτη Μυριβήλη, που μερικές φορές τον εσύγκριναν με τον Henri Barbusse, έτσι και με τον Ηλία

Βενέζη, που η Ελένη και ο Ερρίκος Boissin μετάφρασαν με αξιέπαινη φροντίδα το ωραιότερο έργο του, «Το Νούμερο 31328».

Το βιβλίο αυτό, «Το Νούμερο 31328», είναι ένα έργο δραματικό που προξενεί αλησμόνητη εντύπωση. Ο πόλεμος που μόλις τελείωσε του έδωσε παράξενη επικαιρότητα. Πόσο τα γεγονότα επαναλαμβάνονται, πόσο οι άνθρωποι μένουν οι ίδιοι, χωρισμένοι, μέσα στην ταραχή της θύελλας, σε θύματα και σε δημίους! Δεν το αιστανθήκαμε αυτό σ' όλες τις χώρες που κατακτήθηκαν απ' τους Γερμανούς; Όμως πόσο και ο άνθρωπος ξέρει να είναι μεγάλος στον πόνο!

Ο Βενέζης έζησε το βιβλίο του πριν το γράψει. Ήταν δεκαοχτώ χρονώ το 1922, όταν κορυφώθηκε ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος που έριξε στη φωτιά και πλημμύρισε στο αίμα την Ανατολή. Οί Έλληνες έχασαν τις μικρασιατικές τους εστίες και οι ελληνικοί πληθυσμοί σύρθηκαν απ' τους Τούρκους στα ενδότερα για ν' αποτελέσουν τα «εργατικά τάγματα». Επάθαμε κ' εμείς τα ίδια, γι' αυτό, όσο προχωρούμε στο διάβασμα του βιβλίου, τόσο μας κυριεύει ολοένα η αγωνία και δε μας αφήνει πια. Ε λοιπόν, αλήθεια, «Το Νούμερο 31328» είναι πραγματικά το «Βιβλίο του πόνου», αυτό που ο συγγραφέας το λέει ο ίδιος το «Βιβλίο της σκλαβιάς». Είναι όμως, επίσης, και ο ύμνος της ανθρώπινης αλληλεγγύης. Ανάμεσα σ' αυτούς τους ανθρώπους, που η ίδια άδικη μοίρα τους έδεσε στην αλυσίδα των σκλάβων, γεννιέται, και όσο πάει ολοένα μεγαλώνει, ένα αίσθημα βαθύ: αυτό που ενώνει τα πλάσματα στη δυστυχία και δημιουργεί ανάμεσά τους το πνεύμα της θυσίας. Κι αυτό βάσταξε δεκατέσσερις μήνες για τον Βενέζη και τους συντρόφους του, ώσπου ήρθε η ώρα της λύτρωσης. Δεκατέσσερις μήνες εξαντλητική κούραση, πείνα, δίψα, ζέστη αβάσταχτη, σωματικά και ψυχικά βασανιστήρια και στερήσεις. Η αρχή του βιβλίου, η λαχανιασμένη πορεία των σκλάβων, αντρών και γυναικών, είναι όραμα Δαντικό. Είναι ένα υπόδειγμα αφήγησης, που συγκινεί με τη λιτότητα και την ακρίβεια της λεπτομέρειας, την έλλειψη κάθε περιττού σχολίου, κάθε μίσους, κάθε δημηγορίας. Οι δήμιοι και τα θύματα παρουσιάζονται, μέσα απ' τις πράξεις και τις σκέψεις τους, χωρίς οργή και χωρίς προκατάληψη. Μόλις μπορούμε να υποψιαστούμε ότι ο συγγραφέας μιλάει για πράγματα που τα έζησε ο ίδιος, και ότι πρόκειται γι' αυτόν τον ίδιο και για τους συντρόφους του της αιχμαλωσίας όταν μας περιγράφει τον πόνο, την απόγνωση και την ελπίδα τους.

«Το Νούμερο 31328» δεν είναι απλώς η μαρτυρία ενός ιστορικού γεγονότος ή η περιγραφή ενός πολεμικού επεισοδίου. Είναι η μαρτυρία μιας ώρας του ανθρώπου, η μαρτυρία όλου του θάρρους, της ευψυχίας, της σωματικής και ηθικής καρτερίας, της αγάπης για τη ζωή, προ πάντων όμως της αλληλεγγύης των ανθρώπων που βρέθηκαν σ' αυτή τη «θεωρία» του πόνου. Και απ' όλη αυτή τη δυστυχία αναδίνεται ένα αίσθημα μεγαλείου, που δίνει στο έργο του Βενέζη τον συγκλονιστικό του χαρακτήρα.

HENRI LIEBRECHT
της Βελγικής Βασιλικής Ακαδημίας

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΣΤΗ ΔΕΥΤΕΡΗ ΕΚΔΟΣΗ

Το βιβλίο τούτο είναι γραμμένο με αίμα. Ένας κριτικός του σημείωνε κάποτε για το υφός του: «Έχει κάτι απ' τη φονική λαμπρότητα των πολεμικών όπλων, τη φονική λαμπρότητα του αδυσώπητου φωτός». Αλλά εγώ δε μιλώ για το υφός. Λέω για την καντή ύλη, για τη σάρκα που στάζει το αίμα της και πλημμυρίζει τις σελίδες του. Για την ανθρώπινη καρδιά που σπαράζει, όχι για την ψυχή. Εδώ μέσα δεν υπάρχει ψυχή, δεν υπάρχει περιθώριο για ταξίδι σε χώρους της μεταφυσικής. Όταν καίγεται έτσι που καίγεται εδώ, με πυρωμένο σίδερο η σάρκα, παντοδύναμη θεότητα υψώνεται αυτή, κι όλα τ' άλλα σωπαίνουν. Έχουν να λένε πως κανένας πόνος δεν μπορεί να είναι ισοδύναμος με τον ηθικό πόνο. Αυτά τα λένε οι σοφοί και τα βιβλία. Ομως, αν βγεις στα τρίστρατα και ρωτήσεις τους μάρτυρες, αυτούς που τα κορμιά τους βασανίστηκαν ενώ πάνω τους σαλάγιζε ο θάνατος —και είναι τόσο εύκολο να τους βρεις, η εποχή μας φρόντισε και γέμισε τον κόσμο— αν τους ρωτήσεις, θα μάθεις πως τίποτα, τίποτα δεν υπάρχει πιο βαθύ και πιο ιερό από ένα σώμα που βασανίζεται.

Το βιβλίο τούτο είναι ένα αφιέρωμα σ' αυτό τον πόνο.

Πάνε είκοσι ένα χρόνια από το 1924 που έγραψα στην πρώτη του μορφή, γυρίζοντας, παιδί, απ' τα κάτεργα της Ανατολής, το χρονικό τούτο. Το ξαναδούλεψα στο 1931 όταν βγήκε σε βιβλίο. Από τότε δεν το είχα πιάσει στα χέρια μου. Με είχε πολύ βασανίσει όταν το έγραφα, με είχε αναστατώσει το επίμονο στριφογύρισμα στην πυκνή και φοβερή ύλη της πικρής αυτής ζωής που έπρεπε να πάρει έκφραση. Είχα τότε περάσει πολλές νύχτες που, κυνηγημένος απ' τους εφιάλτες και τις αναμνήσεις, δεν μπορούσα να βρω καταφύγιο μήτε στον ύπνο. Γι' αυτό, όταν βγήκε πια σε βιβλίο «Το Νούμερο 31328», δεν τολμούσα, δεν ήθελα να το ξαναδώ —τελοσπάντων η ζωή, όταν είσαι γερός και είσαι νέος, έχει τόση δύναμη, σου το επιβάλλει να θέλεις να ξεχνάς.

Η ανάγκη να ξαναγυρίσω στις σελίδες του «Νούμερου 31328», να κάμω να ξυπνήσουν πάλι μέσα μου οι δοκιμασίες των πρώτων νεανικών μου χρόνων ήρθε με τις νέες δοκιμασίες μας, με τη συμφορά της πατρίδας μου. Αντίμαχες δυνάμεις με είχαν κυβερνήσει τον καιρό της κατοχής. Ένα διάστημα ήταν η ανάγκη να ξαναζήσει μες στη φουρτούνα του πολέμου και την οδύνη η εποχή της γαλήνης, να θυμηθείς πως κάποτε υπήρχαν οι άνθρωποι, υπήρχαν οι γενναίες πράξεις, το αίσθημα και η καλοσύνη στη γη. Από μια τέτοια ανάγκη βγήκε το απλό βιβλίο των καλών ανθρώπων, η «Αιολική Γη». Η αντίμαχη ακριβώς δύναμη που ήρθε έπειτα ήταν εκείνη που, όταν υποφέρνεις, σε σπρώχνει να μασάς και να ξαναμασάς τον πόνο, ίσως γιατί, μη έχοντας διέξοδο για τη χαρά, πρέπει να ισοφαρίσεις τη στέρησή της με τον πιο κορυφαίο τόνο της λύπης. Έτσι, ευθύς έπειτα από την «Αιολική Γη» ξαναγύρισα στο βιβλίο τούτο, το έζησα, το ξανάζησα δουλεύοντάς το επίμονα τρεις φορές χωρίς να πειράξω τον τραχύ χαρακτήρα του. Και είδα τότε μες στη φοβερή άνοιξη και στο καλοκαίρι του 1944 πόσο «Το Νούμερο 31328», γραμμένο έπειτα από ένα μεγάλο πόλεμο, πόσο είχε συγγένεια αίματος, συγγένεια «ύφους», είκοσι χρόνια αργότερα, με τις μέρες του νέου μεγάλου πολέμου.

Έτσι το βιβλίο τούτο —χρονικό μιας βασανισμένης στιγμής της Ελλάδας από τις τόσες— απαγορευμένο χρόνια τώρα απ' τις λογοκρισίες, έχει το θλιβερό προνόμιο, όπως βγήκε για πρώτη φορά σε μια ώρα παγκόσμιου πένθους, να ξαναβγαίνει τώρα στο τέλος ενός άλλου πολέμου, όταν πάλι το πένθος σκεπάζει τις ρημαγμένες εστίες και τους τάφους των παιδιών, των γυναικών, των γερόντων και της νιότης του κόσμου. Και όπως τότε, πριν από είκοσι ένα χρόνια, «Το Νούμερο 31328» ήταν η διαμαρτυρία ενός παιδιού εναντίον του πολέμου, μένει πάλι, τώρα, η διαμαρτυρία ενός

ανθρώπου.

Καλοκαίρι του 1945

H.B.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

«Περίεσχον με ὠδῖνες θανάτου. Ὡδῖνες ἄδου περιεκύκλωσάν με.»¹

1922. Η Ανατολή γλυκύτατη πάντα, για σονέτο — κάτι τέτοιο. Όλα ήταν ήμερα και αβρά εκείνο το φθινόπωρο. Ο εχτρός είχε κατεβεί στην πόλη μας, το Αἶβαλί. Και στο λιμάνι είχαν αράξει βαπόρια με αμερικάνικες παντιέρες. Διαταγή: Το σάπιο εμπόρευμα —τα παιδάκια κ' οι γυναίκες— θα μπαρκέρναν για την Ελλάδα. Μα οι άντρες, από δεκαοχτώ ίσαμε σαράντα πέντε χρονώ, θα φεύγαν για το εσωτερικό, σκλάβοι στα εργατικά τάγματα.

Η είδηση έφερε ένα δυνατό τίναγμα στους δικούς μας. Τα εργατικά τάγματα ήταν ένα μακρινό παρελθόν απ' τον Μεγάλο Πόλεμο. Είχαν γίνει θρύλος. Χιλιάδες χριστιανοί είχαν αφήσει στα κάτεργα αυτά τα κόκαλά τους. Τα δάκρυα στις μητέρες δεν είχαν στερέψει ακόμα.

Γι' αυτό, στην αρχή, κανένας απ' τα νιάτα δεν έβρισκε το κουράγιο να παραδοθεί. Μα σιγά σιγά το πήραν απόφαση. Έναν μπόγο στο χέρι. Σα μαζεύουνταν διακόσοι-τρακόσοι άνθρωποι, τους στέλναν με συνοδεία για το εσωτερικό. Απ' την άλλη, τα βαπόρια, αραιά αραιά στην αρχή, ύστερα ολοένα πιο γεμάτα, άρχισαν να βιάζονται. Σφύριζαν. Πολλοί καπνοί. Οι γυναίκες ξεπροβόδιζαν τους άντρες τους, που οι Τούρκοι τους σέρναν στο εσωτερικό της Ασίας, μα να μπαρκάρουν οι ίδιες με τ' αμερικάνικα δεν το αποφάσιζαν. Μια μέρα, δυο μέρες. Φοβούνταν πως έτσι τους εγκαταλείπουν. Όμως τα βαπόρια βγάζαν πολύν καπνό. Είχαν διορία, λίγες μέρες. Όποιος έμεινε, έμεινε. Σφυρίγματα, φωνές. Σιγά σιγά η θερμή ανάσα ξαπλώθηκε, χίμηξε, αλάλιασε σ' όλες τις καρδιές. Όλοι άρχισαν να βιάζονται.

Αυτό είναι ο πανικός;

Ήμουν δεκαοχτώ χρονώ. Δεν ήμουν εμπόρευμα για την Ελλάδα, μήτε μια οκά· μήτε λίγο σάπιο πράμα — τίποτα.

ΚΡΥΜΜΕΝΟΣ στο σπίτι μας παρακολουθούσα την τρίτη αποστολή που έφευγε για το εσωτερικό. Ήταν ίσαμε τρακόσοι άνθρωποι, σε διπλή σειρά. Πίσω τους τρέχαν έξαλλες γυναίκες. Φώναζαν όλες μαζί, μπαίνουν μέσα στη γραμμή. Οι στρατιώτες τις σπρώχναν, αυτές τίποτα· ξαναγύριζαν, και λέγαν, λέγαν. Τους ορμήνευαν να φυλάγονται απ' τα βρώμια νερά, γιατί γυρίζει «λυσιντερία»· απ' το κρύο. Μια φώναζε πως το κουτάλι του το 'χει μες στο κουτί με τη ζάχαρη· μια άλλη για μια μάλλινη φανέλα κόκκινη· μια άλλη για μια χούφτα τίλιο που το είχε βάλει κάπου. Και ξαφνικά, ενώ ο λόγος ήταν για το τίλιο, τούτη η τελευταία μπήγει τις φωνές, κάτι σπαραχτικά, άγαρμπα κλάματα:

—Αχ, Χριστέ μου, δε θα το ξαναδώ!... Δε θα το ξαναδώ!...

—Παιδάκι μου, κάμε υπομονή, παρακαλούσε μια άλλη ένα παλικάράκι. Μην τους αντιμιλās, μη σε χτυπούν...

Ήταν μια ζαρωμένη γριούλα. Στα μάτια της προσπαθούσαν να ισορροπήσουν, να

βγουν μαζί μαζί, παρέα, δυο αδιαφόρετα δάκρυα.

Έβλεπα κρυμμένος πίσω απ' το παράθυρο. Μεσ στην αποστολή ξεχωρίζω τον μουσικό τον Κώστα το Λέλεκα. Ήταν ένα ον μη μου άπτου, μονόφθαλμο και χλωμό — περίπου ποίημα του ΙΘ' αιώνα. Είχε αριβάρει ξαφνικά, πριν από ένα χρόνο, στον τόπο μας. Έπαιζε σ' έναν καφενέ. Η πελατεία νύσταζε. Ήταν μια μουσική — δάκρυ προτιμάτε η μειδίαμα; — χωρίς αίμα, ολοάδειανες φλέβες. Του είπαν ν' αλλάξει ρότα, να βάλει λίγο λαδόξιδο στις «πνοές». Τυλίχτηκε μεσ στο γλιτζασμένο σακάκι του κ' έδωσε με ολάκερο τον εαυτό του ένα «όχι» επίμονο και θερμό — απορούσες πώς μπόρεσε να το συντηρήσει. Έναν καιρό πεινούσε. Ύστερα τον λυπήθηκαν. Ήταν φθισικός.

Ο Λέλεκας βάδιζε μεσ στην αποστολή στη δεξιά αράδα. Στα χέρια του βαστούσε το κουτί με το βιολί. Ένας άσπρος μπόγος στην πλάτη αντιδρούσε απότομα στο μαύρο σακάκι. Οι γυναίκες εξακολουθούσαν να φωνάζουν, ν' αφήνουν γεια, να δίνουν τα μωρά που κρατούσαν να τα φιλήσουν οι άντρες. Μα ο Κώστας ήταν ήσυχος. Αυτόν δεν τον ενοχλούσε κανείς.

Ξαφνικά ο αξιωματικός διατάζει:

—Αλτ!

Κοίταξε πλάι. Λαμποκοπούσαν χρώματα κίτρινα, κόκκινα, άσπρα — ένα σωρό οι γυναίκες που παρακολουθούσαν το θέαμα. Ήθελε να κάμει επίδειξη:

—Κάτσετε χάμου! διατάζει.

Γονάτισαν. Ο αξιωματικός έστριψε το μουστάκι του κ' έφερε βόλτα, απ' τη μια άκρη ως την άλλη, τη γραμμή. Τα πεσμένα καταγής κορμιά ήταν σαν ένα ποτάμι που λούφαξε. Μια γυναίκα έχωσε μεσ στο ποτάμι ένα μωρό που έκλαιγε.

—Ουλάν, τι είναι τούτο; στέκεται με απορία ο αξιωματικός μπρος στο κουτί με το βιολί του Λέλεκα.

Αυτός δεν καταλάβαινε τούρκικα, έτρεμε απ' το φόβο. Σήκωσε το μοναδικό μάτι του κ' έκαμε να χαμογελάσει. Ο αξιωματικός ανοίγει το κουτί. Και ξαφνικά, αναπάντεχα, τεζέρνει στα γέλια:

—Ουλάν, αυτό το κουβαλάς για κει κάτου;... Χα, χα, χα, χα! Για κει κάτου, ε;

Το 'λεγε, το ξανάλεγε, κ' έσκαζε στα χάχανα. Όλοι τον κοίταζαν ξαφνιασμένοι. Γιατί γελά;

—Πάιξε! λέει στο τέλος, σαν καλμάρησε.

Οι δικοί μας γνέφουν στο Λέλεκα να σηκωθεί.

—Βάλτε τίποτα να πατήσει! φωνάζει ο αξιωματικός.

Του βαλαν για ν' ανεβεί δυο μεγάλες πέτρες. Στην αρχή έτρεμε. Ένας χαμένος τόνος. Ύστερα αποτραβήχτηκε στον εαυτό του. Έκλεισε και το γερό του μάτι. Ήταν ένας σκοπός περίεργος κι ανεξήγητος. Ένα φρέσκο αίμα τινάζεται σαν κραυγή, έπειτα πάλι πέφτει· ο σκοπός γίνεται ολοένα αδύνατος, μα δε σωπαίνει,

ολοένα λέει σιγά.

Ο αξιωματικός γνώφει κρυφά σ' ένα στρατιώτη. Ψι -ψι. Σε λίγο του φέρνουν έναν κουβά νερό. Τον ζυγιάζει, τον παίζει λίγο. Τέλος τον σαβουρντά:

—Τσαφ!

Ο Λέλεκας έκαμε να βασταχτεί, μα δεν μπόρεσε. Βιολιά, νερά, μούτρα κουτρουβάλησαν χάμου.

—Αλέστα! φωνάζει ο αξιωματικός, βαστώντας την κοιλιά του απ' τα χάχανα, για να σηκωθεί το κοπάδι.

Σηκώθηκαν. Στο μούτρο του Λέλεκα έτρεχε λίγο αίμα κι ανακατευόταν με τα νερά. Το μάτι του έτρεμε συγκινημένο, σα να 'κανε ερωτική εξομολόγηση. Ξεκίνησαν. Μια γυναίκα φώναζε. Ένα μωρό. Ύστερα πολλές μαζί. Μια τρέχει πλάι σ' έναν άντρα και κλαίει. Βλέπει λίγο χώμα που είχε κολλήσει στο πανταλόνι του επειδή είχε καθίσει καταγής. Το τινάζει χωρίς να ξέρει τι κάνει.

ΤΗΝ ΑΛΛΗ μέρα έφυγε ακόμα μια αποστολή. Κατά το βράδυ, μόλις νύχτωσε, ένας κουρελιασμένος μισόγυμνος άνθρωπος έπεσε εξαντλημένος, χτυπώντας την πρώτη πόρτα στην άκρη του Αϊβαλιού. Είχε μια λαβωματιά με λόγχη στον ώμο, ήταν χωμένος στο αίμα, τα μάτια του δεν τολμούσαν να κοιτάξουν απ' τον τρόπο.

Πρωί πρωί η τρομερή είδηση γέμισε όλη την πόλη:

—Σφάξαν την πρώτη αποστολή στον κάμπο του Άι -Γιωργιού! Σφάξαν την πρώτη αποστολή!

Χαλασμός! Οι διαδόσεις παίρναν και δίναν. Άλλος έλεγε πως ήταν η δεύτερη αποστολή, άλλος αυτοί που φύγαν χτες. Για πολλές ώρες το περιστατικό δεν απασχολούσε κανένα με τη φοβερή του αξία, κι όλη η αγωνία ήταν να μάθει ο καθένας που είχε δικούς του ποια αποστολή ήταν αυτή που χάθηκε. Οι γυναίκες κάναν την πιο μεγάλη φασαρία.

—Είναι η δεύτερη! φώναζαν αυτές που είχαν δικούς τους στην τρίτη αποστολή.

—Δεν είναι! Δεν είναι! Δεν είναι! ολόλυζαν οι άλλες.

Έρχουνταν στα χέρια, σκίζαν τα μούτρα τους με τα νύχια και κλαίγαν.

Τέλος το πράμα ξεκαθάρισε. Ο λαβωμένος που γλίτωσε, κάνοντας τον πεθαμένο, ήταν απ' την τρίτη αποστολή. Με το Λέλεκα. Με το λίγο χώμα που είχε λερώσει το πανταλόνι και το σκούπισαν.

ΤΟ ΠΕΡΙΣΤΑΤΙΚΟ τούτο έγινε σαν ένα φρένο. Στοπ. Τ' ορμητικό ρέμα σταμάτησε. Αφρισμένο, μούγκριζε ζερβά δεξιά, γυρεύοντας σωτηρία. Ήταν φανερό πως όλες οι αποστολές είχαν την ίδια τύχη. Πολλοί άρχισαν να κρύβονται. Για πόσες μέρες;

Τα βαπόρια σφύριζαν και φεύγαν ολοένα. Ο στρατός άρχισε να ψάχνει τα σπίτια. Κάμποσοι απ' τα νιάτα πήραν την απόφαση και πολεμούσαν να μπαρκάρουν κρυφά. Άλλοι ντύνουνταν γυναίκες, άλλοι πλήρωναν τους σκοπούς να τους αφήσουν. Ο καθένας ό,τι μπορούσε.

Πιάσαν έναν τη στιγμή που πλήρωνε το σκοπό για να τον αφήσει να μπαρκάρει. Άμεση διαδικασία: τον τουφέκισαν επί τόπου. Άλλον ένα. Κ' επειδή ολοένα πλήθαιναν τούτοι οι «τορπιλίσιοι», άμα τους πιάνανε τους κλείναν χωριστά σ' ένα υπόγειο. Γι' αυτουνούς πια ο καθένας το ήξερε πως είναι ξεγραμμένοι.

Όσotόσο κάθε μέρα μαθαίνουμε πως ξέφυγε ο τάδε, ο τάδε. Έρχεται και μου τα λέει η μητέρα μου στην αποθήκη, στο υπόγειο του σπιτιού μας που έχω κρυφτεί. Το λέει πως «φύγαν, αλήθεια φύγαν», κ' εκεί που πάει να προχωρήσει κόβεται. Μένουμε και οι δυο βουβοί. Ένα σωρό μικρά ασήμαντα κομματάκια του ζου που ησυχάζουν μέσα στα δεκαοχτώ μου χρόνια βγαίνουν ένα ένα, άταχτα, παλεύουν, χτυπιούνται, κάνουν αστεία. Μια σειρά γερά δόντια, δυο σειρές — να τις χώσεις με λύσσα και να μασήσεις, ε, την τύχη ενός ανθρώπου, του τάδε, που αυτός, αλήθεια, μπόρεσε!

Η ΣΥΝΟΙΚΙΑ μας ολοένα αδειάζει. Τα πράγματα έχουν σφίξει. Περισσότεροι φύλακες στο μουράγιο. Είναι κίνδυνος θάνατος να κάμεις τη απόφαση να ξεφύγεις. Θα παίξεις μονά ζυγά. Στο σπίτι μας τα μάτια όσο πάει και χαμηλώνουν πιο πολύ σαν με κοιτάζουν. Η μητέρα μου δε θέλει να φύγει απ' την αποθήκη. Μένουμε μαζί ώρες.

Από μια μικρή τρύπα μπορώ να βλέπω στο δρόμο τους στρατιώτες που γυρίζουν περίπολο, ένα άλογο που περνά. Τη νύχτα ένα άστρο, μόλις σκοτεινιάσει, πετιέται ολωσδιόλου ξαφνικά, στον ίδιο τόπο κάθε βράδυ. Δεν του ήρθε η πλήξη — τράβα και πιο κάτω, παιδί μου!

Δεν ανάβουμε φως για να μην προδοθούμε. Εμένα με παίρνει ο ύπνος, μα η μητέρα μου κάθεται. Από ώρα σε ώρα, με τον πιο ασήμαντο θόρυβο, πετάγουμε τρομαγμένος.

—Τι έχεις; με ρωτά ανήσυχη.

—Τίποτα. Ποντίκι ήταν;

—Ναι, ποντίκι θα ήταν.

Της παραπονιέμαι πως δε μου μάθανε από μικρό να μη φοβάμαι τα ποντίκια. Με είχαν μη μου άπτου.

—Μου κάματε κακό, της λέω.

Αισθάνομαι το βασανισμένο πρόσωπό της να σαλεύει από πάνω μου σαν ένα ανήσυχο ζο. Δε λέει τίποτα. Μονάχα έρχεται πιο σιμά. Τυλίγει το χέρι της στο κεφάλι μου. Έτσι είναι πολύ ζεστά και ήμερα.

Το περιθώριο λιγοστεύει. Δε μένει παρά μια μονάχα λύση: για να παραδοθώ, για «μονά ζυγά». Κανένας δε θέλει να μιλήσει πρώτος. Τέλος ο πατέρας μου στέλνει και φωνάζει τη μητέρα μου στην κάμαρά του. Όλοι νιώθουμε πως πρόκειται για κείνο.

Μες στην κάμαρα μένουν κλεισμένοι οι δυο τους ίσαμε ένα τέταρτο. Ύστερα έρχονται μαζί στην αποθήκη. Η μητέρα μου φαίνεται πως έκλαψε πολύ.

Σηκώννουν απάνω. Καταλαβαίνω να χάνω το θάρρος μου. Τους βλέπω που με κοιτάζουν και οι δυο, στην πόρτα, και δε μιλούν.

—Λοιπόν..., μουρμουρίζει ο πατέρας σιγά.

Στέκεται. Πολεμά να πάρει θάρρος, να δώσει το γνώριμο κρύο τόνο στη φωνή του. Τον κοιτάζω. Το ξέρω πια. Δεν υπάρχει περιθώριο.

—Αύριο, πριν ξημερώσει, θα φύγεις, θα «ταγίσω» τους φύλακες στο μουράγιο.

—Θα φύγω, πατέρα.

Η ΜΗΤΕΡΑ μου δε φεύγει πια μήτε στιγμή από κοντά μου. Βραδιάζει. Ένα ένα κατεβαίνουν στην αποθήκη και τ' άλλα τα παιδιά μας, τ' αδέρφια μου. Τέσσερα κορίτσια. Ο Θάνος είναι το μικρότερο παιδί, δέκα χρονώ. Καταλαβαίνει κι αυτό πως κάτι σπουδαίο γίνεται μ' εμένα. Όλοι είναι γύρω μου, σα να θέλουν να με προσυλλάξουν. Η Ανθήπιπη, η μεγαλύτερη, πολεμά να κυριαρχήσει πάνου σ' όλες τις φωνές — μια προσπάθεια να δώσει θάρρος. Είναι γεμάτη καλοσύνη, την αγαπούμε όλοι ύστερα απ' τη μητέρα μας. Της λέγαμε τα μυστικά μας.

—Τα 'μαθες, μητέρα, με τους Μαντάδες; λέει, και πολεμά να γελάσει. Ντύσαν γυναίκα τον Ηρόδοτο, να τον περάσουν. Μάλιστα του βάλαν και κοιλιά, να μοιάζει έγκυος...

—Άσε τώρα τις ανοησίες! παρατηρά εκείνη αυστηρά. Αυτό έλειπε τώρα. Ο Ηρόδοτος!...

Κι όμως το κορίτσι διαμαρτύρεται πως έτσι είναι. Τον είχαν, λέει, ορμηνέψει να χαμογελά άμα βλέπει κανένα σκοπό, και τούτος, μόλις είδε τον πρώτο, άρχισε να κουνιέται και να κάνει «τζα». Πάει κοντά ο σκοπός, με την ιδέα πως είναι γυναίκα για να τη βουτήξει, κάνει να της πιάσει τα φουσκωμένα στήθια, και βουτά μες στα σακούλια με τα κουρελόπανα.

—Τον πιάσαν; ρωτά η μητέρα μου.

—Εμ τον αφήσαν; Έγινε λέει, χαλασμός Κυρίου απ' τα γέλια στο μουράγιο! Πέσαν απάνω του όλοι οι σκοποί, του πετούσαν τις ψεύτικες κοιλιές, τα στήθια, κι αυτός φώναζε: Εν, δύο, τρία. Εν, δύο, τρία...

Ο Ηρόδοτος ήταν ένας παίδαρος, απ' τα μικράτα του αγαθός τω πνεύματι. Στον ευρωπαϊκό πόλεμο, για να μην τον πάρουν οι Τούρκοι στα εργατικά τάγματα, οι δικοί του του είχαν κάμει έναν κρυψώνα στο ταβάνι του σπιτιού. Όταν η αστυνομία μπλόκερνε τη γειτονιά για έρευνα, να βρει κρυμμένους, του είχαν του

Ηρόδοτου μάθει το σύνθημα: «Εν, δύο, τρία». Ο Ηρόδοτος, μόλις άκουγε το σύνθημα, έπρεπε να τρέξει στον κρυψώνα του. Αυτή η ιστορία βάσταξε δυο χρόνια. Το «εν, δύο, τρία» σιγά σιγά πήρε μια μόνιμη θέση στην κεφαλα του αγαθού. Όλη η ζωή του περιχαρακώθηκε σ' αυτούς τους τρεις αριθμούς. Δεν μπορούσε να ξεφύγει απ' την κυριαρχία τους. Κι όταν τέλειωσε ο πόλεμος το πράμα έγινε αστείο: πότε οι δικοί του, πότε η γειτονιά τού το πετούσαν ξαφνικά, «εν, δύο...», κι αυτός το 'βαζε στα πόδια. Όταν πάλι ο πατέρας του ήθελε να τον δείρει, ο Ηρόδοτος προσπαθούσε να τον καλοπιιάσει, όμως η γλώσσα του έδενε, δεν έβρισκε τίποτα άλλο απ' τα νούμερα— τα πετούσε ικετευτικά, «εν, δύο», κ' έκλαιγε.

—Οι Μαντάδες φύγαν; ρωτά η μητέρα μου.

—Φύγαν, λέει η Ανθήπη. Και δεν προφτάξαν να του αφήσουν του φουκαρά του Ηρόδοτου μήτε έναν μπόγο ρούχα.

Αυτή η εγκατάλειψη φαίνεται σαν κάτι φοβερό, μόλο που ξέρουμε πως όσοι παν στο υπόγειο δεν είναι να χρειαστούν ασπρόρουχα.

Περνά λίγη ώρα.

—Αλήθεια..., λέει πάλι η Ανθήπη. Πρέπει να του ετοιμάσουμε κ' εμείς κανέναν μπόγο. Τίποτα κινίνο...

—Για ποιόν; ρωτά η μητέρα μου.

—Για τον Ηλία, κάνει εκείνη δισταχτικά.

—Θα πάρουμε εμείς τα ρούχα του με το άλλο βαπόρι! την αποστομώνει η μητέρα σοβαρή. Κινίνο, τι να το κάμει;

—Έλεγα...

Αυτή η υπενθύμιση γεμίζει με ησυχία την αποθήκη. Υπάρχει κάτι, ένα προαίσθημα που σέρνεται, γλιστρά — είναι πολύ κρύο να το αγγίσεις. Ο καθένας πολεμά ν' αποφύγει αυτή την επαφή.

Νύχτωσε πολύ.

—Ανθήπη, πάρε τα παιδιά να κοιμηθείτε, λέει η μητέρα μου.

Χαδεύω το μικρό Θάνο. Το παιδί σφίγγεται στο πόδι μου. Ξεχωρίζω τα μικρά δάχτυλά του, ένα ένα, πάνω μου.

Σηκώνουνται να φύγουν.

—Ανθήπη..., λέει πάλι η μάνα.

Κομπιάζει.

—Ανθήπη... Για κείνον τον μπόγο, λέω. Δεν πειράζει... Ετοίμασε λίγα πράματα...

—Καλά, μητέρα.

Ο Θάνατος γυρίζει πίσω. Πολεμά να βρει το πρόσωπό μου μες στο σκοτάδι.

—Θα βάλω κ' εγώ μια τσικολάτα, μου λέει εμπιστευτικά, να με ησυχάσει.

Η ΝΥΧΤΑ είναι ήσυχη. Σα να μην υπάρχει καν μια ανάσα κάτω από τ' άστρα — δε βρήκε τόπο. Μα αυτό δε βαστά πολύ. Μια περίπολο γυρίζει. Μιλούν δυνατά. Οι ήχοι είναι πολύ ανακατεμένοι, μπερδεμένοι. Τσα, τσου. Σίγουρα θ' ανησυχούν πολύ το ραχάτι του Θεού, που είναι ικανοποιημένος απόψε — λίγο πάνω, λίγο κάτω απ' τ' άστρα.

Ένα βαπόρι σφυρίζει στο λιμάνι. Δε μπορεί παρά να 'ναι από κείνα που κουβαλούν τα γυναικόπαιδα στην Ελλάδα.

—Φεύγει για έρχεται, μητέρα;

—Τι σε νοιάζει, παιδί μου;

—Τίποτα.

Περνά λίγο. Το βαπόρι σφυρίζει πιο βαθιά.

—Πρέπει να φεύγει, μητέρα...

—Έτσι θα 'ναι... Θα φεύγει...

Πάλι μένουμε βουβοί. Αυτή η φυγή, ένα βαπόρι που σφυρίζει πολύ βαθιά...

Απόψε δεν τολμά να 'ναι τρυφερή. Μήτε εγώ. Υπάρχει ένας φόβος να προδοθούμε συναμεταξύ μας, εγώ κ' εκείνη.

—Να κοιμηθείς, παιδί μου, λέει. Αύριο θα ξυπνήσεις πολύ πρωί.

—Θα κοιμηθώ.

Συμμαζεύουμε κοντά της, πολύ κοντά. Η θερμή τυραγνισμένη ανάσα της ακουμπά στο μάγουλό μου σα ζωντανή ουσία — να την πιάσεις με τα χέρια.

Ένα ποντίκι πάλι έτριξε στο βάθος. Συγκρυάζουμε και σαλεύω.

—Δεν κοιμήθηκες; μου λέει.

—Όχι, μητέρα. Είναι τα ποντίκια. Φοβάμαι...

Νιώθω το αδύνατο χέρι της να 'ρχεται με δειλία στο μάγουλό μου, σα να μην τολμά. Πολύ αργότερα, όταν έχει νομίσει πως αποκοιμήθηκα, την ακούγω που αρχίζει να μουρμουρίζει μονάχη της, σα να συνομιλεί με το Θεό. Το συνήθιζε έτσι, από παιδάκια που ήμαστε, σαν μας κοίμιζε.

Στη νύχτα δεν υπάρχει πια τίποτα. Είναι μονάχα η νύχτα. Είναι, ακόμα, εγώ κ' εκείνη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

ἔθεντό με ἐν λάκκῳ κατωτάτῳ, ἐν σκοτεινοῖς καὶ ἐν σκιᾷ θανάτου.²

Η φυλακή ήταν στο υπόγειο ενός σπιτιού που το χρησιμοποιούσαν για αστυνομία. Όταν μας σπρώξαν μέσα δεν ξεχώριζα τίποτα. Τόσο ήταν σκοτεινά.

Μας πιάσαν τρεις «τορπιλίσους», πριν χαράξει ακόμα, πάνου στο μουράγιο. Ο αξιωματικός, ένας αψηλός, ξανθός, με πολλά μουστάκια, βαστούσε ένα καμτσίκι και χτυπούσε μες στα μούτρα, σα να είχε πινέλο — μπογιάντιζε φουτουριστικά σχέδια. Ο ένας «τορπιλίσος», ένας γιαπιτζής, μπρος σε τούτη την ανελέητη ζωγραφική ούρλιαζε απ' τον πόνο και μιλούσε γρήγορα γρήγορα τούρκικα, ικετεύοντας τον αξιωματικό να σταματήσει. Ὑστερα, βλέποντας πως δεν υπάρχει σωτηρία, έπεσε μπρούμυτα καταγής, δάγκανε το χώμα και, όπως ο αξιωματικός τον τσαλαπατούσε δαιμονισμένα στα πλευρά, το κορμί του σπάραζε σα ν' άδειαζε ερωτικά. Ο δεύτερος, ένας τρατάρης με σταρένιο αψύ μούτρο, στεκόταν με μια ακατανόητη αξιοπρέπεια. Είχε χαμηλώσει το κεφάλι· κάθε φορά που το καμτσίκι τού όργωνε το μούτρο, έσκυβε λίγο, ένα νευρικό τικ, και πάλι το κεφάλι ερχόταν στη θέση του. Κ' εγώ, για να προφυλαχτώ, σήκωνα τα χέρια μου ψηλά, όπως κάνουν στα δράματα, ικετεύοντας.

—Σκυλιά! Γουρούνια! Άτιμο μιλλέτ! (έθνος) άφριζε ο αξιωματικός.

Πρόσταξε τους στρατιώτες του, που ήταν εκεί γύρω, να σηκώσουν και να κολλήσουν ίσα στον τοίχο το γιαπιτζή που έγλειφε τη γη. Για να μπορεί να τον χτυπά στα μούτρα.

Από μακριά, σ' εκατό μέτρα τόπο, ο πατέρας μου στεκόταν και κοίταζε χαμένος.

ΣΤΟ ΥΠΟΓΕΙΟ αρχίζω σιγά σιγά, μόλις συνηθίζουν τα μάτια μου, να ξεχωρίζω. Πολλοί άνθρωποι μιλούν με χαμηλή φωνή. Καμπόσοι έρχονται προς το μέρος μας, στην πόρτα, να δουν αν τους είναι κανένας από μας γνώριμος. Δεν ξέρω κανένα. Το υπόγειο είναι πολύ χαμηλό, μόλις μπορείς να στέκεσαι ολόρθος. Δυο μικρά παράθυρα με σταυρωτά κάγκελα προς το μέρος του δρόμου. Ίσαμε σαράντα άνθρωποι. Και τρία άλογα που τρων με τέμπο. Μυρίζει καβαλίνες.

Κάθουμαι. Είναι ακόμα πολύ πρωί. Ξαγρυπνημένος, τσακισμένος. Ένα δυνατό τσούξιμο στο πρόσωπο αντιδρά στην εγκατάλειψη σα μια ένεση υγείας. Πάω να χαδέψω αυτό τον πόνο και καταλαβαίνω το χέρι μου να παρακολουθεί τις ραβδωτές γραμμές που άρχισαν να πρήζονται.

Οι φυλακισμένοι μάς τριγυρίζουν και μας ρωτούν πώς έγινε, που μας πιάσαν, και τα λοιπά. Φλυαρίες. Δεν ξέρω.

—Μωρέ εσύ είσαι μωρό ακόμα! μου λέει ένας. Τι θ' απογίνεις;

Η ερώτηση κάνει στους αλλουνούς την αίσθηση που πρέπει:

—Βρε μάπα, τι σχέση έχει αυτό με την ηλικία; Κ' εσύ, που τα λέμε, τι θ' απογίνεις;

—Έτσι το είπα, λέει ο πρώτος και μένει σκεπτικός.

—Κοντεύει ν' αδειάσει; ρωτά ο άλλος για το Αϊβαλί.

—Ναι, κοντεύει.

—Ύστερα;

—Δεν έχει ύστερα! κόβει ξερά ένας άλλος.

Ένας ένας αποτραβιέται στη γωνιά του.

Στο βάθος του υπόγειου ακούγω σιγανά χάχανα. Μια φωνή. Μα αυτή μου είναι γνώριμη!

—Βρε, πόσα κέρατα έχουν τα γίδια; ρωτά εκεί κάποιος.

—Εν...

—Και τα βόδια;

—Δύο...

—Κι ο Μαντάς, βρε, ο πατέρας σου;

—Εν, δύο... μουρμουρίζει η φωνή, που πνίγεται μες στα χάχανα των αλλωνών.

Ο Ηρόδοτος!

Πάω κοντά. Τον έχουν τριγυρίσει καμιά δεκαριά άντρες. Πολεμούν να κάμουν άγαρμπα αστεία. Τον ρωτούν που άφησε τα βυζιά του, πώς τα εμπιστεύτηκε σε ξένα χέρια και τα λοιπά.

—Τα 'κρυψε για τις σκόλες, λέει ένας.

—Όχι, βρε! Τα 'στειλε να τα κάμει τράμπα, εξηγά κάποιος άλλος. Γιατί τα βαρέθηκε, τα ίδια και πάλι τα ίδια...

Ο Ηρόδοτος κοιτάζει με ολάνοιχτα τ' αγαθά του μάτια. Δεν ξέρει τι να πει. Μονάχα, σαν καταλαβαίνει να σφίγγονται πολύ από πάνω του, κάνει ένα κίνημα φόβου να λυτρωθεί, τραυλίζει ασυναίσθητα: Εν...

Χάχανα.

Όξω απ' το παράθυρο ακούγονται στριγγές φωνές. Γυναίκες τσιρίζουν και χτυπιούνται.

—Τι είναι;

—Η μητέρα του Χρήστου του Ταμπάκη είναι, λέει ένας. Και του αλλουνού, του

Δημητρού.

—Α!...

Μια αταραξία ωσάν στους πεθαμένους ακινητεί μονομιάς όλα τούτα τα μούτρα που γελούσαν. Είναι τόσο απότομη η αλλαγή — απορείς πώς πρόφταξε να γίνει σε τόσο ασήμαντη στιγμή. Δε μιλούν να καταλάβω κ' εγώ. Προαισθάνουμαι πως κάτι φοβερό έχει γίνει. Ή μέλλεται.

—Όσο γι' αυτουνούς τώρα... μουρμουρίζει κάποιος.

—Τι τρέχει, μπάρμπα; ρωτώ έναν περασμένο σαρανταπεντάρη.

Με κοιτάζει με απορία. Ύστερα, σα να θυμάται:

—Α! Εσύ σήμερα ήρθες;

—Ναι.

Μου εξηγά, άκρες μέσες.

—Θα δεις... Θα δεις... μουρμουρίζει ο άνθρωπος.

Οι δυο γριούλες κλαιν και φωνάζουν, κάνουν προσπάθεια, μην τους λείψει η δύναμη και πάψουν.

—Αχ! λέει η μια. Δεν μπορεί να 'γινε! Δεν μπορεί... Έκατσα και του μάλωσα μια φανέλα χτες τη νύχτα.

Στο χέρι της τρέμει ένα μικρό πακέτο.

—Και τώρα;... αναρωτιέται χαμένη, σαν το ζήτημα να 'ναι τι να το κάμει το πακέτο.

Έφυγαν. Το πακετάκι μένει όξω απ' τα κάγκελα. Κάποιος απ' τους φυλακισμένους απλώνει το χέρι του και το παίρνει. Το ανοίγει, κοιτάζει τη μπαλωμένη φανέλα. Πολύ. Ύστερα πολεμά να τη δοκιμάσει, να τη βάλει.

—Στο μπόι μου! λέει μονάχα, σαν τέλειωσε.

Είναι ακόμα εκεί, στα κάγκελα, ένα άλλο δεματάκι τυλιγμένο σε μια λερή πετσέτα φαντή. Ένα πιάτο πιλάφι, ελιές, μισό μαύρο ψωμί. Ένα βρασμένο κοτόπουλο. Το παράτησε η άλλη γριούλα εκεί. Οι δικοί μας το ανοίγουν. Μια στιγμή διστάζουν. Ύστερα, αποφασιστικά, ένας κόβει ένα ποδάρι απ' το κοτόπουλο και το μασά.

—Κ' εμένα! φωνάζει ένας άλλος να του δώσουν.

Το μοιράζονται πέντε έξι στόματα.

—Ήθελε αλάτι, λέει ένας.

—Ναι, ήθελε.

Μασούν σιωπηλά.

—Φουκαράδες..., λέει πάλι ο τελευταίος και στέκεται.

Αυτός που είπε για το αλάτι, μπουκωμένος, περιμένει να καταπιεί για να μιλήσει.

—Λες να τους τυραγνούν πρώτα; ρωτά μόλις αδειάσει το στόμα του.

Ο άλλος σηκώνει τους ώμους. Τον κοιτάζει. Το στόμα του ανοιγοκλείνει πιο αργά, σα μηχανή που λίγο λίγο σώνεται ο ατμός.

—Θα το δούμε, λέει.

Η ΜΗΤΕΡΑ μου έχει γονατίσει στο πλακόστρωτο όξω απ' το μικρό παράθυρο, εκεί πλάι, και δε φωνάζει πια, κλαίει. Στην αρχή ο σκοπός δεν την άφηνε να 'ρθει κοντά· έκαμε τον κόσμο άνω κάτω, σαν παλαβή. Στο τέλος τη σπρώξαν προς το παράθυρο. Έπεσε μπρούμυτα. Το γλυκό μαύρο πρόσωπό της έκαμε μπρουπ πάνου στα κάγκελα. Με μια απελπισμένη προσπάθεια κοίταξε να σηκωθεί, έπιασε μισοξαπλωμένα τα κάγκελα και φώναζε:

—Ηλία! Ηλία!

Η θερμή γνώριμη κραυγή γέμισε το υπόγειο. Με βρήκε σε μιαν άκρη και με τίναξε. Έτρεξα στο παράθυρο. Με κοίταζε με τα ξαφνιασμένα μάτια της μες στους άγνωστους ανθρώπους, μες στ' άλογα, μόλις με ξεχώριζε μες στο ύποπτο φως, άπλωνε μέσα τα χέρια της να μ' αγγίσει, δεν ήξερε τι έλεγε. Το χέρι της έτρεμε στο κενό, ερχόταν σ' εμένα, πάλι αποτραβιόταν — ένα ζο που ήθελε να πιει και δεν το αποφάσιζε.

—Κ' εκείνο έτρεμε χτες για τα ποντίκια... Για τα ποντίκια!... έλεγε απελπισμένα, σα να μιλούσε σε κάποιον, κι αναρουφούσε. Θε μου, τι να κάμω;

Τι να κάμει; Μέραψε. Δε φωνάζει πια. Συμμάζεψε τα πόδια της, έγινε ένα κουβάρι κόκαλα και μελαψό κρέας.

—Κακόμοιρο παιδάκι... Κακόμοιρο παιδάκι... μурμουρίζει μονάχα από ώρα σε ώρα και κλαίει.

Το στόμα της ανοίγει και κλείνει νευρικά. Τα μάτια δεν τα σφουγγίζει πια, το 'χει ξεχάσει. Τα δάκρυα κατεβαίνουν στο μάγουλο σιγανά κι αδιάφορα — δεν προσέχουν να κατεβαίνουν τουλάχιστο σε αρμονικές γραμμές, γράφουν ζικ ζακ, χώνουνται μες στις ρυτίδες. Πότε πότε ένας σπασμός χτυπά το πρόσωπό της, που γίνεται περισσότερο άσχημο· είναι πολύ αστείο έτσι που πετάγεται στον αγέρα ένα αρμυρό υπόλοιπο από δάκρυα που είχε κρυφτεί κάπου σε μια ζάρα.

Όταν σηκώνεται να φύγει εγώ στέκουμαι πολλή ώρα εκεί και βλέπω το λίγο τόπο που έπιανε δίπλα στα κάγκελα, έναν τόπο μια σταλιά.

ΟΙ ΠΙΟ ΠΟΛΛΟΙ τους εδώ μέσα είναι άνθρωποι της θάλασσας. Όχι τίποτα μεγάλες

καθαρές θάλασσες, φουγάρα, λιμάνια που βουίζουν. Όχι. Φουκαράδες, τρατάρηδες, ψαράδες. Φτωχές θάλασσες με τραχιά κι ατίθασα κύματα. Παρθένο απύ αίμα, και μια καρδιά ζεστή — που να την αγγίσεις!

Και μια γνωριμία: Σε μιαν άκρη που δε φαίνεται καθόλου είναι ο χωμένος ο Ιάκωβος Μούρας. Είναι ένας περασμένος άνθρωπος, ίσαμε πενήντα χρονώ. Ήταν ξενοδόχος και πατριώτης λόγιος. Όταν ήρθαν οι Έλληνες στην Ανατολή έβγαλε ένα λόγο απ' το μπαλκόνι του ξενοδοχείου του. Τόσος ήταν ο ενθουσιασμός του που, επειδή δεν είχε έτοιμη παντιέρα να σιάρει, σαστισμένος απ' την ευγλωττία του άρπαξε και σιάρε ένα σεντόνι που μύριζε ύποπτα πράματα.

«Ζήτω η ελευθερία!»

Σίγουρα θα τον πρόδωσαν γι' αυτό. Κάθεται ζαμουριασμένος, ένα κουβαράκι, και συλλογίζεται. Αυτό το μακρινό σεντόνι αρχίζει να μυρίζει, τώρα μόλις, σα να χρειάστηκε να περάσει τόσος καιρός για να πάρει αξία το άρωμά του.

—Πολύ συλλογίζεσαι, μπαρμπα-Γιάκωβε, του λέει ένας.

Κουνά το κεφάλι του: Ναι.

—Τι τον ήθελες, φουκαρά κ' εσύ, κείνον τον κατουρημένο διάολο, τότες!

—Τι τον ήθελα, για! μουρμουρίζει ο άνθρωπος.

Σε λίγο έρχονται τα παιδιά του στο παράθυρο. Πολλά ψι-ψι συναμεταξύ τους. Μαθαίνουμε κ' εμείς το τι τρέχει: Ο Ιάκωβος φεύγει. Είναι Ιταλός υπήκοος. Σε λίγες ώρες θα τον λευτερώσουν.

Στο γερασμένο πρόσωπό του γίνεται μια απερίγραπτη αλλαγή. Σα να το περάσαν λούστρο και γυαλίζει. Είναι ένα φως που πετιέται ίσα απ' τα μάτια του. Αφήνει την κόχη του και γυρίζει πέρα δώθε μες στο υπόγειο, σε μια αδιάκοπη κίνηση. Σαν κουράστηκε πια μας μαζεύει να μας αφήσει γεια.

—Παιδιά, έννοια σας! μας λέει. Το πράμα θα κανονιστεί. Κουράγιο! Μόλις πατήσω στη Μυτιλήνη θα πάω στον Ιταλό Πρόξενο και θα του πω πως δεν ήμουν μονάχα εγώ, μα κ' εσείς. Θα στείλει τότες ένα πολεμικό. Σίγουρα!

Κ' επειδή κανένας δε μιλά, υποπτεύεται μιαν αμφιβολία και πολεμά να μας βεβαιώσει άλλη μια φορά για το σκοπό του.

—Κάμετε κ' εσείς λίγη υπομονή, λέει σιγανά. Επί τετρακόσια συναπτά έτη υπό τον ζυγόν ο Ελληνισμός...

Ένα θαυματουργό αγεράκι σα να έβαλε το χέρι του. Απ' τη στιγμή που ο Ιάκωβος κατάλαβε πως δεν κινδυνεύει, φαίνεται πως έσβησε κ' η πιο ελάχιστη υποψία απ' το μακρινό άρωμα εκείνου του σεντονιού. Μα οι δικές μας οι μύτες επέμεναν να το μυρίζουν.

—Πόσες μέρες θα χρειαστεί να περιμένουμε, μπαρμπα-Γιάκωβε; ρωτά ένας.

Ο Ιάκωβος υπολογίζει: Ίσαμε να κουνηθεί το βαπόρι, τούτο, εκείνο...

—Τέσσερις πέντε, λέει τέλος. Εσείς βάλτε έξι, να 'στε μέσα.

—Εμείς πόσοι είμαστε τώρα; επιμένει ο άλλος.

—Σαράντα.

—Με το εφτά;

—Τί;

—Διαίρεσέ το με το εφτά!

—Πέντε και κάτι...

—Ε, συμπεραίνει ο σύντροφός μας με φαρμακερή ηρεμία. Ίσαμε να τελειώσει η διορία σου, έξι μέρες, το «ξάφρισμα» θα μας έχει νετάρει ολουνούς. Θα θέλει και ρέστα...

Αυτός ο μαθηματικός υπολογισμός πέφτει πάνου στα τεζαρισμένα απ' την ελπίδα πρόσωπα σαν ένα κομμάτι πάγος.

—Σωστό..., συμφωνεί ένας μελαγχολικά.

Σωστό. Κι όμως στο βάθος όλες οι καρδιές χτυπούν. Αρχίζουμε ν' αγωνιούμε μπας και δε φύγει ο Ιάκωβος.

ΑΠ' ΤΟ ΣΠΙΤΙ ΜΟΥ φέραν κατά το βράδυ κουβέρτες, δυο μαξιλάρια, ένα βραστό κοτόπουλο. Αυτές τις μέρες συμπάσχουμε τα δυο γένη: εμείς και τα κοτόπουλα.. Ο κόσμος τα σφάζει γραμμή, θυσία. Τι να τα κάμει αφού φεύγει; Ο αγέρας είναι γεμάτος από αγωνία και πούπουλα.

Μου 'φερε τα πράγματα στη φυλακή ο μικρός μας ο Θάνος. Το παιδί καταλαβαίνει τη σοβαρή θέση μου, θέλει να μου δώσει κουράγιο.

—Αδερφάκι μου, μη φοβάσαι, μου λέει. Τρέχουμε για σένα.

—Ποιος τρέχει, Θάνο;

—Εγώ κ' η μανούλα, λέει.

Κάνει να φύγει, μα γυρίζει ξανά:

—Ηλία!

—Τι;

—Κι αν δεν σε γλιτώσουμε, θα 'ρθουμε μαζί σου.

Βγάζω το χέρι μου απ' τα κάγκελα να το χαϊδέψω.

—Εγώ κ' η μανούλα. Θα 'ρθουμε..., βεβαιώνει το παιδί.

Το παρακολουθώ που χάνεται τρεχάτο μες στο δρόμο που σκοτεινιάζει.

ΟΣΟ πέφτει η νύχτα τα νεύρα αρχίζουν να μην πειθαρχούν πια. Όλοι κινιούνται, αλλά κάθε τόσο μια μεγάλη στιγμή σιωπής ακινητεί την ατμόσφαιρα. Τότε μπορείς να ξεχωρίσεις τον ελάχιστο ήχο: ένα μαμούδι έτριξε, μια μπουκιά άχερο έπεσε απ' το στόμα του αλόγου, ένας στεναγμός ξέφυγε προδοτικά.

Κάτι σπαρματσέτα ανάψαν εδώ κ' εκεί. Πάνω στα υγρά ντουβάρια οι σκιές μεγαλώνουν σαν τέρατα.

Διψώ. Έχει ένα κιούπι με σάπιο νερό που βρωμά και βγάζει κουνούπια. Σκύβω και πίνω.

Φωνάζω τον Πέπα να ξαπλώσει στις κουβέρτες μου. Είναι ένας αψηλός άντρας, τον πιάσαν κατά τα σουρουπώματα. Έβγαζε μια μικρή εφημερίδα τον καιρό που οι Έλληνες ήταν στη Μικρασία. Το κατά δύναμιν βοηθούσαν η εγγχώρια αρτηριοσκλήρωση, οι τροφοδότες του στρατού κ' οι σχετικοί νέοι με άσματα εις πεζόν. Ο Πέπας ήταν ένας άνθρωπος λεπτοκαμωμένος, σιγανός, ήμερος, υποχόνδριος, εργένης και συφιλιδικός.

—Κύριε Πέπα, δεν έχεις στρωσίδια; Έλα να ξαπλώσουμε μαζί.

—Κ' εγώ δεν έχω, λέει μια άλλη φωνή απ' τα σκοτεινά. Να 'ρθω;

Τα βολεύω και για τους τρεις.

—Έλα!

Είναι ένα μελαψό μούτρο γεμάτο ζωηρές γραμμές, δυο μάτια που γυαλίζουν. Οι μασέλες τραβούν ένα τετράγωνο σχέδιο με το κεφάλι.

Το μέρος που ξαπλώνουμε είναι κοντά στ' άλογα. Όλες οι άλλες γωνιές είναι πιασμένες απ' τους συντρόφους που ήρθαν πιο μπροστά. Το χώμα αποκάτου είναι γεμάτο καβαλίνες και υγρασία.

Πέφτουμε ο ένας κοντά στον άλλον, οι τρεις.

—Πώς σε λεν; ρωτώ τον ξένο.

—Εμένα; Μανόλη.

—Ξωχάρης είσαι;

—Όχι. Καπετάνιος απ' τα Μοσχονήσια.

—Έχεις μέρες εδώ;

—Ναι, τρεις.

Μας λέει πως έχει μια γυναίκα και δυο μωρά. Τα μπαρκάρισε προχτές. Μας περιγράφει το καθένα απ' τα παιδιά τι λογής είναι, ξανθό, μελαχρινό, το πιο μικρό έχει κ' ένα σημάδι καταμεσής στο κούτελο, μια ασήμαντη σκισμάδα. Αυτός ο μικρός διάλογος σου σκαρώνει κάτι φελούκες με τον πεύκο!

Άνοιξε το στόμα του και λέει, λέει. Στο τελευταίο ταξίδι του, στην Κω, έχει πάρει και το μικρό. Στο Τσανταρλί τους έπιασε το μπουρίνι. Ήταν μια θεοπάλαβη θάλασσα. Τα 'φερε σκούρα. Άρχισε να κάνει το σταυρό του, μια φορά, δυο φορές.

—Εγώ τι να φοβηθώ; λέει, σα να θέλει να μη μας αφήσει καμιά υποψία για το θάρρος του. Μα έλα που ήταν το μωρό...

Η νύχτα είναι ήσυχη όξω απ' το υπόγειο. Απ' το κάτω μέρος η θάλασσα είναι μόλις δέκα μέτρα. Ακούμε τα μικρά κύματα — σπουν με μια αδιαφόρετη πειθαρχία, το ένα πίσω απ' τ' άλλο.

—Πεινώ, λέει ο καπετάνιος.

Θυμάμαι το Θάνο που μου έφερε το πακέτο. Δεν το άγγισα.

—Έχω εγώ, του λέω.

Ανοίγω το δέμα και του δίνω.

—Φάγε!

Κόβει ένα κομμάτι απ' το πουλί κι αρχίζει να τρώει με βουλιμία.

—Εσύ θέλεις; ρωτώ τον Πέπα.

Μουρμουρίζει όχι. Στριφογυρίζει, παραπονιέται πως έχει υγρασία. Είναι φοβερά μύωψ και λέει πως δε βλέπει επειδή δεν έχει γυαλιά. Του τα 'σπασε, με τα δυο χαστούκια που του 'δωσε, ο αξιωματικός μόλις τον πιάσαν.

—Κ' εσύ δεν τρως; με ρωτά ο καπετάνιος.

Παίρνω μηχανικά και μασώ ένα κομμάτι κρέας. Δεν κατεβαίνει. Τα παρατώ και ξαπλώνουμαι πάλι. Ξαπλώνει ξανά κι ο καπετάνιος. Τον ακούγω τώρα που μασά πιο αργά. Ολοένα πιο αργά.

—Μωρέ όρεξη! αγαναχτεί μια φωνή απ' αντίκρυ. Βρε, δεν καταλαβαίνεις λοιπόν πως κοντεύει η ώρα;

—Για κείνο λες; λέει μπουκωμένος ο καπετάνιος.

—Εμ για ποιο; Για το «ξάφρισμα», βρε!

Μια στιγμή σιωπής. Το στόμα του καπετάνιου δε μασά, σα να έκαμε στοπ. Ύστερα πάλι αρχίζει, σιγά σιγά, κι ολοένα παίρνει το κανονικό του βάδην.

—Κι αν δε φάγω τι αλλάζει; μουρμουρίζει. Είναι κι αυτό ένα όφελος...

Ακούγω ακόμα τα χριτς χριτς που κάνουν τα δόντια του. Ύστερα αρχίζω να τ' ανακατεύω με το θόρυβο που κάνει το άλογο εκεί πλάι, ύστερα με τη θάλασσα που μουρμουρίζει κι ολοένα ξεμακραίνει στο βάθος, ολοένα. Αργά αργά σβήνουν όλα. Δεν ακούγω πια τίποτα. Είμαι ένα τσακισμένο αδύναμο παιδί, δεκαοχτώ χρόνια γεμάτα φρέσκο αίμα και όνειρα που κουράστηκαν.

.....

Ήταν, λέει, άνοιξη. Εγώ κ' εκείνη είχαμε αποτραβηχτεί κάτω από ένα δέντρο. Ήταν, λέει, και πουλιά από πάνω μας — έψαλλαν τσίου τσίου και κουτσουλίζαν. Την κοίταξα βαθιά και της είπα πως δεν μπορεί παρά να ζει ο Θεός αφού έτσι λάμπουν τα μάτια της. Μου παραπονέθηκε, πως της λέω όλο ανοησίες. Κ' έσκυψε και με φίλησε θερμά.

.....

Ένα χέρι με σπρώχνει δυνατά. Ύστερα μια κλωτσιά. Ξυπνώ απότομα. Μες στο λίγο φως, στα δυο τρία σπαρματσέτα που άναψαν πάλι στο υπόγειο, ξεχωρίζω τις πυκνές σκιές που κουνιούνται και σπρώχνονται προς την πόρτα. Φωνές από δω, από κει: Ονόματα — Χρήστο, Κώστα. Δυο τρεις στρατιώτες γυρίζουν σ' όλες τις γωνιές, μην απόμεινε κανένας, και κλωτσούν.

—Σηκωθείτε!

Ο καπετάνιος μ' έσπρωξε. Τον ρωτώ σαστισμένος, σα να 'ρχομαι από άλλον κόσμο.

—Τι είναι;

—Το «ξάφρισμα»..., μουρμουρίζει με φωνή που πολεμά να μην τρέμει.

Μας βγάζουν απ' το κάτω μέρος του υπόγειου. Στη μικρή πόρτα στριμωχνόμαστε ώσπου να βγούμε. Ακούγω μια στιγμή τον Ιάκωβο, δίπλα μου, να μουρμουρίζει: «Εις το όνομα του Πατρός, του Υιού, του Πατρός και του Υιού...», πολλές φορές.

Μας αραδιάζουν σε διπλή σειρά. Εκεί, πλάι στη θάλασσα. Μες στο λιμάνι ανάβουν τα φώτα ενός βαποριού, από κείνα που παίρνουν τα γυναικόπαιδα. Θα 'ναι περασμένα μεσάνυχτα. Το υποθέτω απ' τη Μεγάλη Άρκτο που έχει χαμηλώσει πολύ. Ένας συμμαθητής μου καταγινόταν πολύ με τ' άστρα. Εκείνος μου τα έμαθε. Ο Σείριος; Τόσες, τόσες χιλιάδες, τόσα δέκατα, τόσα χιλιοστά μακριά. Μήτε ένα λιγότερο; Μήτε. Το αγιάζι είναι πολύ. Τουρτουρίζουμε.

Είμαι στην πρώτη σειρά. Δίπλα μου ο καπετάνιος. Από πίσω ο Ηρόδοτος, ένας σκοτεινός βόλος, κοιτάζει με τα μεγάλα ηλίθια μάτια του, γεμάτα απορία, και τρέμει.

Στο σπίτι πάνω απ' το υπόγειο, που είναι τα γραφεία της Αστυνομίας, πολλά φώτα. Μεθυσμένες φωνές τραγουδούν. Περιμένουμε.

Τέλος ανοίγει η πόρτα. Ένας στρατιώτης κατεβαίνει με μια λάμπα στο χέρι. Από πίσω του έρχεται ένας αξιωματικός. Είναι στουπί στο μεθύσι. Παραπατά.

—Ελάτε! Ελάτε! φωνάζει ο αξιωματικός σε κάποιον άλλον από μέσα. Απόψε έναν

παραπάνω για σας!

Απ' το σπίτι ένας άλλος αξιωματικός βγαίνει και τον ακολουθά. Ο στρατιώτης πάει στην άκρη της γραμμής μας, χαμηλώνει τη λάμπα στα πρόσωπά μας, να φωτιστούν, περιμένει.

Πλησιάζει εκεί ο πρώτος αξιωματικός. Είναι αυτός ο ίδιος που μας χτυπούσε το πρωί — τα φουτουριστικά σχέδια. Το ξανθό μουστάκι του απ' τη δεξιά μεριά έχει γείρει λίγο περισσότερο — και ο Σείριος;... Ο αξιωματικός βλέπει με το φως και τραβά έναν δικό μας όξω απ' τη γραμμή, στο πλάι. Τον κοιτάζει, γελά, ύστερα προχωρεί παρακάτω. Τραβά άλλον ένα.

—Κ' εσύ, παλιόσκυλο! λέει.

Άλλον ένα. Το φως, ο στρατιώτης με τη λάμπα, πλησιάζει ολοένα στο μέρος μας. Αυτό το φως λάμπει σα να έχει μια φοβερή υποχρέωση — έτσι, να πρέπει. Μια γρήγορη στιγμή αναρωτιέμαι αν διαλέγει μικρούς για μεγάλους. Μα βλέπω πως παίρνει ανακατωτά, απ' όλα τα τσεσίτια. Στο μεταξύ το φως έφτασε. Είναι μπροστά μου. Αισθάνομαι τα μικρά μου χρόνια απροφύλαχτα, έτσι στήθος με στήθος. Η ανάσα κόβεται. Το χέρι του αξιωματικού απλώνεται να με τραβήξει. Μα την ίδια ακριβώς στιγμή, μια τιποτένια στιγμή, τακ, ο αξιωματικός παραπάτησε απ' το μεθύσι. Γελά. Κάνει προσπάθεια να ισορροπήσει, αλλά με την κίνηση τούτη η θέση του αλλάζει κατά δυο πόντους. Δυο τιποτένιοι πόντοι. Το χέρι του πέφτει ίσα πάνου στον καπετάνιο, δίπλα μου.

Ανασαίνω βαθιά. Α, εκεί βαθιά είναι μια σκληρή χαρά, μια τέτοια σκληρή χαρά...

Ξεχωρίστηκαν έξι σύντροφοί μας. Ύστερα άλλος ένας, γίναν επτά. Βλέπω μια διμοιρία στρατιώτες που ετοιμάζονται. Κατεβαίνουν με τον οπλισμό τους, ένας ένας. Μαζεύονται σε μιαν άκρη δίπλα μας.

—Φτάνει! λέει ο αξιωματικός στο στρατιώτη με τη λάμπα.

Μα αμέσως, σα να θυμάται, γυρίζει προς το μέρος του άλλου αξιωματικού:

—Α, αλήθεια, κ' έναν για σας! λέει. Διαλέξτε!

Τούτος ο άλλος πλησιάζει στη γραμμή. Η καρδιά μας πάλι χτυπά παλαβά. Τραβά έναν. Σκύβουμε να δούμε: Ο Ιάκωβος.

—Όχι εγώ! Όχι εγώ! παρακαλεί με απελπισία ο φουκαράς. Εγώ Ιτάλια ταμπαασί (*Ιταλός υπήκοος*), Ιτάλια ταμπαασί... Αύριο θα με γυρέσουν...

—Σκύλο! μουγκρίζει ο ξανθός αξιωματικός, και τον τραβά στην μπάντα.

Ύστερα διατάζει στο απόσπασμα:

—Να γυρίσετε γρήγορα!

Οι στρατιώτες παν κοντά στους συντρόφους μας που ξεχωρίστηκαν.

—Αν έχετε τίποτα, πάρτε το! τους φωνάζει ο επικεφαλής του αποσπάσματος.

Μας βάζουν πρώτα εμάς μες στο υπόγειο. Ύστερα ξωπίσω μας έρχονται κ' οι άλλοι, μηχανικά, να πάρουν ό,τι έχουν. Για ποιο λόγο;

—Γρήγορα! φωνάζει ο λοχίας απόξω, βλέποντας πως αργοπορούν.

Το υπόγειο είναι γεμάτο σούσουρο. Ένας άνθρωπος κλαίει νευρικά. Κάποιος άλλος λέει «γεια σας». Η ώρα περνά. Ο λοχίας διατάζει πιο άγρια:

—Γρήγορα!

Στη γωνιά που έχω λουφάξει πλησιάζει ο βαρύς όγκος του καπετάνιου. Τον βλέπω που έρχεται, και με πιάνει φόβος. Σκύβει σιωπηλά. Κάνει να σκαλίσει εκεί στο προσκέφαλό μας, σάματις να έχει κάτι να πάρει. Ύστερα πάλι σηκώνεται.

—Δεν έχω τίποτα, μουρμουρίζει αφηρημένα, σα να θυμάται, αλήθεια, πως δεν έχει να πάρει τίποτα.

Κάνω κουράγιο.

—Να, Μανόλη, λέω. Πάρε τις δικές μου τις κουβέρτες.

Το λέω έτσι ασυλλόγιστα, μια προσπάθεια να του φανώ την τελευταία στιγμή τόσο δα χρήσιμος, μόλο που είμαι σίγουρος πως τίποτα δεν του χρειάζεται πια.

—Τι τις θέλω; αναρωτιέται κι αυτός σιγανά.

Ο λοχίας βρίζει, τρίτη φορά τώρα:

—Άιντε, ουλάν!

Είναι φανερό πως όλοι προσπαθούν να μείνουν λίγο ακόμα, όσο είναι μπορετό, ν' αργοπορήσουν.

Τέλος ο Μανόλης κουμπώνεται απότομα, σα να πήρε την απόφαση. Δυο τρεις φθόγγοι τρίζουν στα δόντια του. Μόλις κατορθώνουν ν' ανταμώσουν:

—Ε... Γεια σας...

Βάζει τα χέρια του στις τσέπες και χιμά στην πόρτα. Ο μεγάλος όγκος του διαλύεται μες στο σκοτάδι.

Χαμένος, παραλυμένος, ακούγω ένα διάστημα τα βήματά τους έξω που φεύγουν. Σβήσαν.

Συμμαζεύουμαι πιο κοντά στον Πέπα. Τρέμει. «Κύριε, Κύριε...» μουρμουρίζει. Η καρδιά του χτυπά, τικ τακ.

—Άραγες με τι τρόπο;... ρωτά σιγανά και στέκεται, σα να φοβάται να προχωρήσει τη σκέψη του.

Τα μάτια μου πολεμούν, πολεμούν ν' αντισταθούν, δε βαστούν πια, μούσκεψαν. Η σκηνή έρχεται και ξανάρχεται εκεί, μες στο ύποπτο φως, στο θόλο του υπόγειου —

ένα παραπάτημα, δυο πόντοι. Αισθάνομαι να με πλακώνει το φριχτό βάρος, πολεμώ να παλέψω. Μα τι φταίω; Τι φταίω; Αύριο θα 'μαι εγώ, για μεθαύριο.

Ολοένα γίνεται περισσότερη ησυχία στο υπόγειο. Τα σπαρματσέτα ένα ένα σβήνουν. Ίσαμε μια ώρα πέρασε. Ο Πέπας στριφογυρίζει, δεν μπορεί να ησυχάσει. Το άλογο, δίπλα μας, μετακινιέται, φαίνεται πως θέλει κι αυτό να ξαπλώσει. Λίγο ακόμα να τον πατήσει τον Πέπα.

—Έχει τόπο παρακάτου; με ρωτά ανήσυχος.

Τραβιέμαι όσο μπορώ προς το μέρος που άφησε ο Μανόλης.

—Δεν έχει πια παρακάτου, λέω. Είναι άλλοι.

Ο Πέπας σηκώνεται, λύνει το σκοινί που είναι δεμένο το ζο απ' το χαλκά και το τραβά. Ξαναδένει ύστερα τον κόμπο πιο κοντά. Δεν έχει αφήσει παρά δυο πιθαμές μονάχα σκοινί απ' το στόμα του ζου.

Πάλι έρχεται και ξαπλώνει.

—Έτσι δε θα μπορέσει να πέσει χάμου, λέει.

Μα το άλογο χλιμιντρίζει. Αδιάκοπα. Είναι φανερό πως διαμαρτύρεται. Ο σκοπός όξω ανησυχεί. Μπαίνει μέσα. Βλέπει το κοντό δέσιμο του ζου κι ανάβει.

—Γκιαούρ! βλαστημά και δίνει μια κλωτσιά στον Πέπα. Ύστερα αφήνει λάσκα το σκοινί, να 'χει άνεση το ζο.

Θα 'χαν περάσει δυο ώρες. Ο Πέπας συμμαζώχτηκε, κάθετα γονατισμένος για να ησυχάσει το ζο. Δεν ακούγονται πια παρά ελάχιστοι θόρυβοι, σπασμωδικοί. Χάνονται γρήγορα. Μα σιγά σιγά το αυτί μου παίρνει, στο βάθος, πολλά βήματα. Σιγά. Σιγά. Ολοένα πλησιάζουν, γίνονται πιο καθαρά. Έρχονται απ' το δρόμο, απ' το μέρος που φύγανε οι άλλοι πριν από δυο ώρες. Αφουγκράζομαι με ολάνοιχτα μάτια. Τέλος σταματούν όξω απ' το σπίτι. Μιλούν συναμεταξύ τους τούρκικα, δεν καταλαβαίνω.

—Γύρισαν..., μουρμουρίζει ο Πέπας.

—Ναι. Γύρισαν...

Είναι το απόσπασμα. Τελείωσε.

Μαζεύω τα ποδάρια μου και κουκουλώνομαι όλος ως το κεφάλι. Έτσι που είμαι τραβηγμένος, είναι ίσα ίσα ο τόπος που καθόταν ο Μανόλης, εδώ και λίγες ώρες. Από κάτω απ' το προσκέφαλο, στην άκρη, ένας μικρός βόλος μοδιίζει την ησυχία μου. Λέω, θα 'ναι τίποτα ψωμί. Πάω να το βγάλω. Βάζω το χέρι μου. Τραβώ. Είναι άλλο πράμα. Το πασπατεύω: μια καπνοσακούλα. Χώνω τα δάχτυλά μου μέσα και πιάνω ένα σκληρό μικρό πράμα. Ανάβω ένα σπέρτο, κοιτάζω, κοιτάζω, και πολεμώ να θυμηθώ. Είναι ένα μικρό φελουκάκι, ένα τόσο δα πράμα, μια μύτη μπροστά, μια γραμμή για καρένα αποκάτω. Ένα άτεχνο φελουκάκι μια σταλιά, από πεύκο.

ΤΟ ΠΡΩΙ οι πρώτοι άνθρωποι που βλέπουμε στα κάγκελα είναι τρία παιδιά. Δυο αγόρια κ' ένα κοριτσάκι. Κανένα δεν είναι παραπάνω από δεκαπέντε χρονώ. Σκύβουν και πολεμούν και τα τρία να δουν στο υπόγειο, γυρίζουν εδώ εκεί τα μάτια τους.

—Πατέρα!... φωνάζει το ένα.

—Ποιόν γυρεύετε; ρωτά κάποιος από μας που δεν τα ήξερε.

—Το Γιάκωβο Μούρα! Είναι πατέρας μας!

—Α, πατέρας σας είναι; μουρμουρίζει ο άνθρωπος.

Συλλογίζεται.

—Έφυγε! λέει ξερά.

Τα παιδιά αρχίζουν να φωνάζουν, και τα τρία μαζί, και να γυρεύουν τον πατέρα τους. Ο σκοπός ενοχλείται. Έχει δίκιο. Αυτές οι ψιλές φωνές σκίζουν τον πρωινό αγέρα, δεν κάνουν μήτε τόση δα προσπάθεια για λίγη στοιχειώδη αρμονία, να μην παραφωνούν.

Τα διώχνει να φύγουν με κλωτσιές. Μα εκείνα τραβιούνται λίγο πιο πέρα, κατάντικρυ στο μικρό παράθυρο, στο πεζοδρόμι, κάθονται κει χάμου, μαζεύουν τις μύξες τους και συνεχίζουν την παραφωνία χωρίς συστολή, με μικρές διακοπές.

Τέλος το ένα σηκώνεται, κλαμένο ακόμα, και λέει στ' άλλα να φύγουν.

—Πάμε...

Σηκώνονται ένα ένα και χάνονται με σιγανά βήματα.

Η πρωινή φθινοπωρινή γαλήνη ξαναβρίσκει την αρμονία που είχε ταραχθεί.

ΣΕ ΛΙΓΟ ήρθε και η μητέρα μου.

Χύνουμαι προς το παράθυρο μόλις ακούγω τη γλυκιά φωνή της να με ζητά. Με τα μάτια πρησμένα απ' την αυπνία κι απ' τον τρόπο, με καρδιά τσακισμένη, ένα σώμα χωρίς νεύρα, χωρίς δύναμη, που πάλεψε, πάλεψε, τεντώνω τα χέρια μου ικετεύοντας να με σώσουν.

—Μητέρα, γλιτώστε με! Μητερούλα! Γρήγορα! Γρήγορα!

Απ' ολάκερο το τεντωμένο κορμί, από κάθε νεύρο, από κάθε σπασμό βγαίνει η ίδια απελπισμένη κραυγή:

—Γρήγορα! Γρήγορα! Σώστε με!...

Το καημένο το μικρό της το κεφάλι κουνιέται σπασμωδικά μπρος σ' αυτή την έξαλλη ικεσία. Είναι τόση η σαστισμάδα της, δε σκέφτεται καν ν' αφήσει να

τρέξουν τα δάκρυά της. Σηκώνεται, τρέμοντας, να φύγει.

—Παιδάκι μου!... Παιδάκι μου!... Τρέχουμε!... τραυλίζει. Κ' εγώ κι ο πατέρας σου...

—Γρήγορα, μητερούλα! Μητερούλα, γρήγορα!... Μην έρθει η νύχτα...

Έφυγε. Στο υπόγειο οι χτεσινές αναμνήσεις είναι ακόμα φρέσκες. Η κουβέντα γυρίζει στον ίδιο σκοπό.

—Γιατί έτσι, λίγους λίγους, λέει ένας, κι όχι μια και καλή ολουνούς;

—Γι' απλοχωριά, του κάνει κάποιος άλλος ξερά. Να 'χουμε τόπο, όσοι μένουμε. Να μη στεναχωρούμαστε.

Ίσως. Μια φορά στο υπόγειο δεν μπορούν να χωρέσουν παραπάνω από σαράντα άνθρωποι. Είναι κιόλας γεμάτο. Κι όμως κάθε μέρα φέρνουν τέσσερις πέντε ακόμα. Λοιπόν, πρέπει να γίνεται μια αραίωση — ξεβοτανίζεις ένα κομμάτι γης που έπεσε πολύς σπόρος.

—Κ' ύστερα, σα δεν έχει πια άλλους να 'ρθουν;...

—Ε, τότες μπορεί σε μια βραδιά ολουνούς μαζί...

—Αυτό το ξέρει το κέφι που θα 'χει αυτός!... βεβαιώνει σκληρά μια άλλη φωνή για τον ξανθό αξιωματικό.

Ο καθένας μας παρακαλεί να μην έρθουν άλλοι. Πιανόμαστε από μια καθαρή ανοησία: Αν δεν έρθουν άλλοι, μπορεί να μην έχει ξάφρισμα το βράδυ.

Ωστόσο η μικρή πόρτα του υπόγειου ανοίγει σε λίγο. Χύνονται μέσα πεντέξι στρατιώτες. Σκουν στα χάχανα. Τριγυρίζουν έναν δικό μας και τον σπρώχνουν να μπει στη φυλακή.

Είναι μια νέα έκδοση Ηρόδοτος. Ένα παλικάράκι που είχε ντυθεί γυναίκα για να το σκάσει και το πιάσαν στο μουράγιο. Φορεί ακόμα ένα φουστάνι που κρέμεται κουρέλια απ' το τράβηγμα. Οι στρατιώτες κάνουν αστεία, άλλος του πιάνει τους γοφούς, άλλος τα στήθια, του γνέφουν, ζικ ζικ, και γελούν, πεθαίνουν στα γέλια. Ένας τον γαργάλισε κάτω απ' τη μασχάλη. Το παλικάρι κάνει μια τρομερή προσπάθεια — δαγκάνει με τα δόντια τη γλώσσα του, κατάχλωμο, να κρατηθεί. Και ξαφνικά, ανίκανο, ανοίγει το στόμα του και μπήγει ένα δυνατό σπαραχτικό χάχανο.

Αυτό έδωσε την αφορμή. Οι στρατιώτες άρχισαν να τον γαργαλούν όλοι μαζί — στον αφαλό, στις μασχάλες, στο στήθος. Το παιδί κατρακύλησε ανάσκελα, χίμηξαν κι αυτοί πάνω του και το γαργαλούσαν. Μεσ στα γέλια τους ξεχώριζε το δικό του ακράτητο χάχανο, που χυνόταν απ' τα δόντια του. Ένας στρατιώτης έσκυψε, αφλάντιασε, καράταρε, κ' ύστερα έφτυσε με δύναμη μες σ' αυτό το ανοιγμένο στόμα που σπάραζε.

ΠΡΟΣ ΤΟ ΒΡΑΔΥ με γύρεψαν με τ' όνομά μου. Ένας λοχίας. Ξέρω πως τρέχουν οι δικοί μου στους αξιωματικούς, στο Φρουραρχείο. Πολεμούν να τους καταφέρουν

πως είμαι μικρός, δεν είμαι μες στο όριο, έχω και μια γαλλική προστασία. Η καρδιά μου χτυπά.

Με παν στο γραφείο του ξανθού αξιωματικού. Είναι εκεί κ' η κυρούλα η μητέρα μου. Κλαίει γονατιστή και παρακαλεί. Ξέρει λίγα τούρκικα απ' τον καιρό που είχαμε παραγιούς τούρκους. Το μάτι του αξιωματικού με κοιτάζει από πάνω ως κάτω. Ύστερα κάνει ένα κίνημα αηδίας.

—Για τούτο τον μούργο είναι; λέει στη μητέρα μου.

—Ναι... Αυτό είναι, κύριε...

—Α σιχτίρ! βλαστημά, και φωνάζει να με πάρουν.

Με γυρίζουν πάλι πίσω. Το σωστό σωστό! Είμαι ένας μούργος — ποτές μου δε διακρίθηκα επί ωραιότητι δυο παραδιώ. Η νύχτα πλησιάζει· είναι πολύ σιμά. Βράδιασε. Πέφτω στη γωνιά μου. Δεν περιμένω τίποτα.

Η ΔΕΥΤΕΡΗ νύχτα πέρασε πάνω κάτω σαν την πρώτη. Μας πήραν πέντε μονάχα συντρόφους μας στο ξάφρισμα. Μέσα σ' αυτουνούς ήταν και τα δυο φουστάνια: ο Ηρόδοτος και το άλλο το παλικάρι που το γαργαλούσαν. Το σχέδιο στην αρχή είχε πάρει μονάχα τούτον τον τελευταίο. Μα ο αποσπασματάρχης θύμισε στον αξιωματικό πως απ' το ίδιο εμπόρευμα είναι κι άλλος ένας· εννοούσε τον Ηρόδοτο. Ο αξιωματικός γέλασε, χα χα, και βρωμούσε πιοτό.

—Λες να παν παρέα; κάνει στο λοχία.

—Εμ, κορίτσι πράμα, μπορεί να μη θέλει να πάει μονάχο του! αστειευόταν αυτός σε σοβαρό τόνο.

—Σωστό! αποφασίζει τελειωτικά ο αξιωματικός.

Ο λοχίας προχώρησε και τράβηξε στην μπάντα τον χοντρό όγκο του Ηρόδοτου. Τούτος τον κοίταζε με τ' αγαθά μάτια του και ήταν έτοιμος ν' αρχίσει: εν... Ο αξιωματικός είδε το σουλούπι του, γέλασε, ύστερα έσπρωξε έναν απ' τους πέντε που είχε ξεχωρίσει, να πάει στη γραμμή πίσω αφού αντικαταστάθηκε.

Οι ξεχωρισμένοι πέντε μπήκαν μαζί μας στο υπόγειο να πάρουν ό,τι έχουν. Αυτό ήταν μια ανόητη διαδικασία που κανένας μας δε ρωτούσε τι θέλει και γίνεται. Ο Ηρόδοτος στεκόταν εκεί στον τόπο του, αναποφάσιτος.

—Δεν έχεις τίποτα εσύ, βρε; τον ρωτά ο αποσπασματάρχης.

Δεν καταλάβαινε τι ν' αποκριθεί. Μονάχα πολεμούσε να χαμογελάσει, λίγο παρακαλεστικά, σα να προαισθανόταν.

—Δεν έχει τίποτα, τσαούς, κάνει ένας δικός μας.

Αλήθεια, δεν είχε τίποτα. Οι δικοί του μπαρκάρανε. Κανείς δεν ερχόταν στο παραθυράκι, το πρωί, να ρωτά γι' αυτόν. Τον είχα δει, τη μέρα, που κοίταζε τα στόματα, τους δικούς μας σαν τρώγαν, και του έδωσα ψωμί. Είχε να φάει δυο

μέρες.

Οι καταδικασμένοι αργούσαν να βγουν. Ο Ηρόδοτος καθόταν εκεί μονάχος, μες στη νύχτα, τους περίμενε. Κοίταζε τον ουρανό που είχε άστρα.

—Άιντε, ουλάν! φώναξε ο λοχίας, να βιαστούν να βγουν.

Βγήκαν μονάχα τρεις. Ο τέταρτος πολεμούσε να κρυφτεί ανάμεσά μας, πίσω απ' το κιούπι με το νερό, να γλιτώσει. Οι στρατιώτες μπήκαν μέσα και κάμαν άνω κάτω τον κόσμο. Ρωτούσαν ποιος είναι. Κανένας μας δεν τολμούσε να δείξει.

Ο λοχίας, τότε, φώναξε:

—Πάρτε έναν, όποιον και να 'ναι!

Τότες όλα τα στόματα μαζί τινάχτηκαν: «Εκεί! Εκεί!» Και τα χέρια δείχνανε το κιούπι. Κανένας δεν ήθελε ν' αλλάξει τη μοίρα του. Οι στρατιώτες τον βγάλαν απ' τον πρόχειρο κρυψώνα του και τον σέρναν, κι αυτός βέλαζε σαν αρνί.

Στο υπόγειο στάθηκε για κάμποσο, έπειτα, μια πηχτή σιωπή. Τα κορμιά, τα τσακισμένα νεύρα, ακίνητα. Μα σε μια ώρα κοιμόμαστε όλοι. Κ' εγώ.

Σιγά σιγά αρχίζω να συνηθίζω.

ΤΟ ΠΡΩΙ ένας στρατιώτης μπήκε στο υπόγειο να τιμαρέψει το άλογο. Είναι ένας ανατολίτης χωριάτης — δεμένο κορμί, πολλά μουστάκια, ξουρισμένο το κεφάλι στην κορφή, ένας στρογγυλός κύκλος. Μερικοί δικοί μας πιάνουν κουβέντα μαζί του. Αυτός στην αρχή δεν καταδέχεται, μα, μόλις καταλαβαίνει πως εδώ είναι κυρίαρχος και πως κάθε λόγο απ' το στόμα του περιμένουν να τον ρουφήξουν τόσοι υποτελείς, ο εγωισμός τον γαργαλά και λύνεται η γλώσσα του.

Ήταν μες στο χτεσινό απόσπασμα που πήρε τον Ηρόδοτο και τους άλλους. Ο κύκλος μας γύρω του γίνεται πιο μεγάλος. Όλοι πλησιάζουμε.

—Με τι τρόπο;... ρωτά ένας, κι όλα τα μάτια στέκουν τεζαρισμένα, σα να είναι να χορτάσουν απ' την απάντηση.

Ο στρατιώτης σταματά το ξύστρισμα απότομα. Μας κοιτάζει κι αυτός.

—Με τη λόγχη! λέει. Σε μια μάντρα.

Ένας, λέει, έκαμε να φύγει, δε στεκόταν, τον κυνηγούσαν μες στη μάντρα και βλαστημούσαν, γιατί τους παίδευε ο κερατάς... Τον στρίμωξε, λοιπόν, ο στρατιώτης. Μα τότε που ετοιμαζόταν να του τη φέρει, αυτός χίμηξε απ' το πλάι κ' έχωσε τα δόντια του στη χούφτα που κρατούσε τη λόγχη. Σα λυσσασμένος το σκυλί! Μα τον έσπρωξε, λέει, ο στρατιώτης και του έχωσε τη λόγχη σα να 'ταν μπαμπάκι...

Τα μάτια χόρτασαν. Οι καρδιές χτυπούν δυνατά. Απ' τα σουσούμια που μας δίνει καταλαβαίνουμε πως αυτός που τους παίδεψε ήταν ο Ηρόδοτος.

Ο στρατιώτης, ικανοποιημένος, πιάνει πάλι να ξυστρίσει. Η μια χούφτα του είναι δεμένη — ένας επίδεσμος, η δαγκαματιά χτες. Φτύνει λίγο μες στην άλλη χούφτα, ύστερα με το φτύμα αυτό πολεμά να γυαλίσει το κούτελο του αλόγου. Το χαδεύει. Ήμερα. Ήμερα.

Προσέχουμε πολύ σ' αυτές τις τελευταίες κινήσεις του. Πάρα πολύ. Στα χέρια του, στα δάχτυλα — σα να 'ταν μπαμπάκι...

—Το κοιτάζει καλά το ζο..., μουρμουρίζει ένας δικός μας αφηρημένα.

Μια άλλη φωνή, ίδιος τόνος:

—Ναι... Καλά...

ΤΡΙΤΗ ΝΥΧΤΑ. Μήτε σ' αυτή δεν ήταν η σειρά μου. Πήραν δυο μονάχα από μας. Φτάναν, γιατί είχαν πιάσει και μια φαμίλια που έπρεπε να πάει οικογενειακώς. Ήταν δυο κορίτσια, ένας γέρος πατέρας, ένα μικρό παιδί κ' ένας αδερφός. Ήταν έλληνες υπήκοοι, κ' εξόν απ' αυτό ο γιος τους είχε πάει στον πόλεμο.

Όταν το απόσπασμα τους έβαλε στη μέση για να ξεκινήσουν, ακούσαμε το ένα κορίτσι που έκλαιγε και φώναζε:

—Πατέρα! Πατέρα! Τι θα γίνουμε;...

Είχε μαύρα μαλλιά, δυο μεγάλα μάτια γεμάτα έρωτα, ένα χνούδι πάνου στο σταρένιο πρόσωπο, εκεί πλάι στ' αυτιά. Ο Τίλιος, ένας συμμαθητής μου που μιλούσε και εγγλέζικα, με βεβαίωνε κάποτε πως κάτω απ' αυτό το χνούδι, μάλιστα, κάτω από κει, κρύβεται όλη η σοφία της γης. Ο ίδιος φίλος μου, που περηφανευόταν πως τον αγαπούσαν οι γυναίκες, μου έλεγε μια μέρα πως εκείνη του είχε χαμογελάσει. Κ' εγώ τον κορόιδευα:

—Σαχλαμάρα!...»

ΤΕΛΕΙΩΣΕ. Το Αϊβαλί άδειασε πια. Το απόγευμα φεύγει το τελευταίο βαπόρι. Όσοι είναι να φύγουν θα φύγουν. Αλλιώς δεν έχει άλλο.

Απ' το Θάνο μαθαίνω πως κλαίνε όλοι στο σπίτι. Η μητέρα μου δε θέλει να φύγει. Ο γερο - πατέρας μου την παρακαλεί και της λέει πως έχουμε κορίτσια. Πρέπει.

Έρχεται και σ' εμένα και με ρωτά απ' το παράθυρο τι να κάμει. Είναι πολύ συντριμμένος.

—Πατέρα, γρήγορα! του φωνάζω.

Θυμάμαι τη φαμίλια με το κορίτσι που πήραν χτες τη νύχτα.

—Να φύγετε γρήγορα, πατέρα!

Κατά τις τρεις το απόγεμα την καταφέρνουν, τέλος, και τη μητέρα μου πως

«πρέπει».

Έρχονται στη φυλακή και παρακαλούν τον αξιωματικό, μια τελευταία ικεσία: να τους αφήσει να μπουν μες στο υπόγειο να μ' αποχαιρετήσουν. Με πολλές δυσκολίες τους δίνει την άδεια.

Είναι όλοι, ο γερο - πατέρας, η μητέρα μου, ο Θάνος, η Ανθήπη, η Σοφία, η Αγάπη, η Λένα, όλοι. Μ' αγκαλιάζουν πρώτα και με φιλούν τα παιδιά. Ένα ένα, μόλις κάμουν το καθήκον τους, φεύγουν όξω. Οι σύντροφοί μου μας έχουν τριγυρίσει. Παρακολουθούν σιωπηλά. Με πιάνει απ' τους ώμους ο πατέρας μου. Δεν τον είχα δει να κλάψει ποτέ. Με κρατά μια μακριά στιγμή έτσι, απ' τους ώμους, ύστερα σκύβει και με φίλα στο μέτωπο. Ένα νευρικό έχει πιάσει τα ματόκλαδά του. Ύστερα, έχει ξοδέψει πια όλες τις δυνάμεις, κατεβάζει τα χέρια του.

Όμως, η μητέρα μου, που έρχεται τελευταία, δε θέλει να ξεκολλήσει από πάνω μου. Είμαστε εκεί μια μάζα, έχω χώσει το κεφάλι μου μες στο μαραμένο κόρφο της, να κρατήσω για τελευταία φορά αυτή τη ζέστη πάνω στο μάγουλό μου. Με σφίγγει, δε θέλει να μ' αφήσει. Τα δάκρυά της αποδιίζουν τα λόγια να βγουν καθαρά. Μόλις καταλαβαίνω πως λέει πως δε θα το βαστάξει και θα πεθάνει γρήγορα. Το ξαναλέει, σα να είναι κάτι που μου το υπόσχεται. Σηκώνει το πρόσωπό της, πιάνει το δικό μου με τα χέρια της και με κοιτάζει σα μια εικόνα που δεν πρόκειται να τη δει ποτέ πια, σκύβει πάλι, μου μαζεύει το σακάκι, ασυναίσθητα, να με κουμπώσει μην κρυώνω, σαν που ήμουν παιδάκι.

Ο πατέρας μου την τραβά.

—Δε θα προφτάξουμε το βαπόρι... Δε θα προφτάξουμε... μουρμουρίζει συγκινημένος.

Κ' εγώ τη σπρώχνω, μην τυχόν και δεν προφτάξουν.

—Μανούλα, να φύγετε!... Θα σε θυμάμαι...

Βγαίνουν όξω. Όσπου να στρίψουν τη γωνιά τη βλέπω που τη σέρνουν τα παιδιά μας, κ' εκείνη γυρίζει και κοιτάζει πίσω, μήπως με ξεχωρίσει.

—Μητέρα σου είναι; λέει ο σκοπός, που παρακολούθησε όλη τη σκηνή.

Δε μιλώ.

—Ναι, λέει ένας δικός μας. Μητέρα του είναι.

Ο σκοπός κουνά το κεφάλι σκεπτικός.

Σε λίγη ώρα, μέρα ακόμα, μας βγάζουν όλους όξω. Δεν έχει πια άλλους να 'ρθουν. Μονάχα εκεί, την τελευταία στιγμή, μας φέρνουν έναν που τον πιάσαν μόλις. Ένα παιδί φίλο μου, τον Αργύρη.

Είμαστε σαράντα τρεις σωστοί. Απ' τη μια κι απ' την άλλη, σε διπλή σειρά, μας βάζουν στη μέση οι στρατιώτες. Στην πόρτα, στο κεφαλόσκαλο, βλέπουμε τον ξανθό αξιωματικό. Γελά φχαριστημένος. Γυρίζω το πρόσωπό μου αδιάφορα. Δεν έχω πια τη δύναμη που χρειάζεται να μισήσεις έναν άνθρωπο.

Ξεκινούμε. Ο ήλιος κατεβαίνει. Η Άγια-Παρασκευή, ένα νησάκι στο βάθος, αλλάζει πολλά χρώματα. Το βαπόρι στο λιμάνι σαλπάρει. Ο καπνός του ανεβαίνει, μες στη βραδινή ήσυχη ατμόσφαιρα, ίσα, ολόισα. Προσέχω πολλήν ώρα σ' αυτή την αδιατάρακτη στήλη — κρέμεται σαν κάποιος να τη βαστά από πάνω. Βαδίζω και κοιτάζω εκεί πίσω. Τέλος ο καπνός χάνεται.

Κατεβάζω τα μάτια μου.

Δυο χιλιόμετρα μακριά είναι κάτι εξοχικοί πύργοι. Μας βάζουν μέσα. Τι τρέχει; Σε λίγο μας φέρνουν μια νέα γυναίκα, πατριώτισσά μας, τον άντρα της κ' ένα παιδάκι τριώ χρονώ, με κομμένα τα ξανθά μαλλιάκια μπροστά· ένα παιδάκι θάμα. Την ήξερα. Έπαιζε και πιάνο. Ο άντρας της ήταν ρολογάς.

Το παιδί κλαίει. Έχω ένα μικρό δέμα: μια πετσέτα, λίγο ψωμί. Εκεί μέσα έχω ρίξει και το φελουκάκι από πεύκο. Του το δίνω. Του δίνω και ψωμί. Παίζει με το φελουκάκι και σωπαίνει.

Κατά τις δέκα τη νύχτα μας ξαναβγάζουν πάλι όλους όξω. Ο Πέπας κρυώνει. Η νύχτα είναι ψυχρή, έχει φεγγάρι. Μας τακτοποιούν πάλι σε δυο αράδες. Οι στρατιώτες, τόσοι όσοι είμαστε κ' εμείς, μας βάζουν στη μέση. Ο αξιωματικός διατάζει εφ' όπλου λόγχη. Οι λόγχες γυαλίζουν πολύ. Κάνουν κρότο ώσπου να μπουν στα τουφέκια.

Ο αξιωματικός παραγγέλνει στους άντρες:

—Αν κάμει κανείς τους να ξεφύγει απ' τη γραμμή, μια και στον τόπο! Εμπρός!

Τ' άστρα λάμπουν πολύ. Τα δέντρα δε σαλεύουν μήτε μια ανασαιμιά. Κάπου τέτοια ώρα θα είναι. Απόψε. Στο δωμάτιο πολλά φώτα. Φωτιά, λίγο τσάι. Μερικοί μπιχιμίχοι με γυαλιστερά μαλλιά, λιλιά διάφορα. Η κυρία θα λέει με νωχέλεια πως προτιμά άξαφνα τον Μυσσέ απ' τον... τον... να πούμε τον... Μότσαρτ, που είναι πολύ βαρύς. Ναι, ναι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

Υίοι ἀνθρώπων, οἱ ὀδόντες αὐτῶν ὄπλα καὶ βέλη, καὶ ἡ γλῶσσα αὐτῶν μάχαιρα ὀξεῖα.³

Βαδίζαμε σιωπηλοί μες στη νύχτα. Ο Αργύρης περπατούσε πλάι μου. Συμφωνήσαμε να πηγαίνουμε μαζί μαζί. Μου ήρθε σα χαρά που βρέθηκε ο Αργύρης την τελευταία ώρα. Ήμαστε συμμαθητές, στην ηλικία μου — δε θα 'χα το παράπονο πως είμαι μονάχα εγώ απ' την τάξη μας. Τον ζηλεύαμε στο σχολειό γιατί ήταν ο ωραιότερος έφηβος. Δυο μεγάλα μάτια, ένα κορμί χυμένο απ' το Θεό στις πιο καλές ώρες του. Αυτό το ωραίο κεφάλι ήξερε την καλύτερη κοσμογραφία στο Γυμνάσιο. Δικαιωματικά, γιατί εμείς οι άλλοι, οι μούργοι, δεν μπορούσαμε να 'χουμε δούναι λαβείν με τ' άστρα. Ερχόταν ταχτικά στο σπίτι μας και διαβάζαμε μαζί, συν - πλην - πλην, και βρίσκαμε πως κάπου εκεί είναι ο Σείριος.

—Θα μας τουφεκίσουν, Ηλία;...

Έτρεμε πολύ. Θα 'ταν απ' το αγιάζι.

—Μη μιλάς, του λέω.

Είχε την ίδια αγωνία που είχαμε όλοι μας στο υπόγειο: «Με τι τρόπο;» Σα να 'ταν φόβος ν' αγγίσουμε κατευθείαν το θάνατο, και φέρναμε βόλτες γύρω απ' το σκληρό σώμα του ώσπου να το πλησιάσουμε.

Οι στρατιώτες δίπλα μας μας περιεργάζονταν με άγριες ματιές, βουβοί σαν τη νύχτα.

Ξαφνικά προσέχω το θόρυβο που κάναν τα παπούρια τους, κρεμασμένα απ' τη μέση. Κάπου χτυπούσαν.

—Κοίτα!... λέω του Αργύρη ανατριχιάζοντας.

Ήταν κάτι μικρά τσεκούρια του μηχανικού· κρέμουνταν απ' τις ζώνες τους.

Έσφιξε τα χέρια του στα χέρια μου. Δεν τολμούσαμε να βγάλουμε κιχ. Προχωρούσαμε με ολοένα πιο αβέβαιο βάδισμα.

—Ξέρεις πόση ώρα περπατούμε; ρωτά μια φωνή, σιγανά, από πίσω.

—Θα 'ναι δυο ώρες, λέει μια άλλη φωνή.

—Αργεί να ξημερώσει;

—Δεν ξέρω. Γιατί;

—Αν ξημερωθούμε... μπορεί να μη μας σκοτώσουν...

Σηκώνω τα μάτια μου ψηλά:

—Κοντεύει να ξημερώσει, Αργύρη;

Ψάχναμε τον ουρανό, εκεί προς την Ανατολή, μπας κ' ήταν καμιά μικρή υποψία της αυγής, ν' αραιώνει λίγο η νύχτα.

—Δε φαίνεται... μουρμουρίζει απελπισμένα ο σύντροφός μου. Αργεί...

Αρχίσαμε τότες να παρακαλούμε μέσα μας να μη σταθούμε. Μια βαθιά επιθυμία βάραινε πάνου στα κουρασμένα μέλη μας: «Να καθίσουμε! Να καθίσουμε!» Μα αντιδρούσε, σαν καμένο σίδερο, το ζεστό αίμα που έτρεχε σκοτεινά στις φλέβες — δεν ήθελε να πήξει.

Περνούσαμε έναν ελιώνα. Μεσ στα λιοφύλλα κατρακυλούσε το φεγγάρι, μια ογρή ανήσυχη ουσία — να στάξει, τακ τακ. Κατακάθαρος ο ουρανός — πρόσωπο ελληνίδος παρθένου πριν το '14. Σάλευαν τόσο αλαφριά τα φύλλα.

—Ντουρ! (σταθείτε).

Σταματούμε, στο πρόσταγμα, απότομα. Ένα δυνατό χέρι χιμά μέσα μου και τον ανακατεύει τον κύριο κυριαρχικά — χραπ!

—Ηλία!... μουρμουρίζει ο Αργύρης. Ηλία θα μας σκοτώσουν!...

Οι στρατιώτες κάνουν έναν κύκλο γύρω μας. Καμιά δεκαριά μέτρα αλάργα. Μας διατάζουν να καθίσουμε.

Καθίσαμε. Λίγο πιο μπροστά από μας ήταν η μητέρα και το μικρό παιδάκι. Κοιμόταν.

—Νικόλα!... Νικόλα!... φώναζε απελπισμένα η γυναίκα στον άντρα της.

Κι αυτός, χαμένος, βουρκωμένος, της έλεγε να το σκεπάσει:

—Σώπα...

Το φεγγάρι βασίλεψε. Οι υπαξιωματικοί δίνουν οδηγίες: τούτο, εκείνο. Καλά καλά δεν διακρίναμε. Απαντέχαμε από στιγμή σε στιγμή να μας ρίξουν, σχεδόν δεν ανασαίναμε.

Ακούγω κάποιον πίσω μου που μουρμουρίζει:

—Δε θα μας τουφεκίσουν... Αφού κάμαν κύκλο... Οι σφαίρες μπορεί να παν και στους δικούς τους...

Είχε δίκιο. Τότες θυμούμαι το στρατιώτη που μας διηγόταν, στο υπόγειο, το πώς έγινε με τον Ηρόδοτο.

—Θα χιμήξουν με τη λόγχη...

Κοιτάζαμε βουβοί προς το μέρος του κύκλου. Περιμέναμε με τεζαρισμένα μάτια. Από ένστιχτο πολεμώ να δω αν υπάρχει καμιά γούβα στη γης να χωθείς, τίποτα τόπος να ξεφύγεις και να τρέχεις. Μα ήταν ένας λόφος γυμνός, και γύρω μας ο κύκλος αδιαπέραστος.

—Κουνιούνται!...

Σφαλνώ τα μάτια. Περιμένω ένα δευτερόλεπτο, δυο. Τώρα... Τώρα!...

—Για κοίτα! Που τους παν; ακούγω τη φωνή του Αργύρη.

Ανοίγω ξαφνιασμένος τα μάτια. Δυο συντρόφοι μας απ' την πρώτη σειρά μόλις διακρίνονται. Κατέβαιναν το λόφο. Τους ακολουθούσαν δυο στρατιώτες. Σε λίγο χάθηκαν απ' τα μάτια μας.

—Α! έτσι! Λίγους λίγους...

Στυλώσαμε τ' αυτιά μας και περιμέναμε ν' ακούσουμε καμιά κραυγή. Τίποτα! Σε λίγο πήραν άλλους δυο. Τη δεύτερη σειρά, ύστερα την τρίτη. Ακούγαμε τα ψιθυρίσματα εκείνων που φεύγαν, που κλαίγανε κι αποχαιρετούσαν τους άλλους. Σιγά σιγά η σειρά μας έφταξε. Παίρνανε δυο δυο, τρεις όπως τύχαινε. Βλέπω τον Αργύρη να τον τραβούν από δίπλα μου. Σηκώνουμαι κ' εγώ ασυναίσθητα, μα δε με πήραν. Με σήκωσαν στην άλλη παρτίδα, ύστερα από λίγα λεπτά. Βάδιζα και κοίταζα στο πλάι μου πότε θα ριχτούν. Τίποτα. Προχωρούσαμε. Είχαμε κατεβεί το λόφο, σαν άρχισα να ξεχωρίζω κάτι άσπρα πράγματα που κουνιούνταν λίγο πιο κάτω. Σιγανά μουρμουρητά. Σταθήκαμε.

—Τσικάρ! (βγάλ' το) λεν οι στρατιώτες, και δείχνουν τα παλτά μας.

Σιγανά μουρμουρητά. Σταθήκαμε.

—Τσικάρ! (βγάλ' το) λεν οι στρατιώτες, και δείχνουν τα παλτά μας.

Δεν κατάλαβα, μα είδα τους άλλους δυο που πιάσαν να ξεντύνονται. Άρχισα κ' εγώ. «Τσικάρ! τσικάρ!» φώναζαν ολοένα οι στρατιώτες. Βγάλαμε σιωπηλοί τα σακάκια, ύστερα τα πανταλόνια, τα παπούτσια, τις κάλτσες. Σα μείναμε μοναχά με τη φανέλα και το σώβρακο, μας σπρώξαν προς τις άσπρες σκιές που μουρμούριζαν παράμερα.

Ήμουν χαμένος, δεν ήξερα τι ήμουν. Φωνάζω σιγά:

—Αργύρη!... Αργύρη!...

Μια φωνή, ένας μικρός θόρυβος. Ο Αργύρης, γυμνός κι αυτός, χιμά πάνω μου.

—Ηλία!... Ηλία!... Βλέπεις, δε μας σκότωσαν! Βλέπεις...

Αγκαλιαζόμαστε γι' αυτή την αναπάντεχη χαρά.

—Θα ζήσουμε... θα ζήσουμε!... έλεγε δακρυσμένος.

—Θα ζήσουμε, έλεγα κ' εγώ.

Ήταν σαν άξαφνα να μπήκαμε στην αθανασία.

—Εμένα μου άφησαν και τα παπούτσια. Τα ξέχασαν, λέει ο φίλος μου.

—Ξέρετε τι είναι αυτό μ' εμάς; ακούμε μια παγωμένη φωνή δίπλα μας, τόσο παγωμένη που κανείς δεν τολμά να της αποκριθεί.

—Λοιπόν... Ο «λευκός θάνατος»! Ποιος θα βαστάξει;

—Α, εμείς θα βαστάξουμε! Θα βαστάξουμε! Είμαστε νέα παιδιά...

Ίσαμε μια ώρα θα βάσταξε αυτή η ιστορία του «τσικάρ». Ξεγυμνώσανε πια όλους τους συντρόφους — ρούχα, κουβέρτες, όλα, όλα.

Ξεκινήσαμε. Χάραζε. Μονάχα ένας δεν ήρθε μαζί μας: ο Πέπας. Δυο στρατιώτες μείνανε μ' αυτόν. Σαν πέρασε καμιά ώρα, σταθήκαμε και περιμέναμε. Οι δυο στρατιώτες γύρισαν μονάχοι.

Ο Οχτώβρης πλησιάζει να τελειώσει.

Βαδίσσαμε όλη τη μέρα στο δρόμο του Αγιασμάτ. Εκεί, πέρα απ' τις αλυκές, μια στιγμή ένας στρατιώτης πρόσεξε τα παπούτσια του Αργύρη. Του είπε να τα βγάλει. Τα 'βγαλε. Τα δοκίμασε. Του κάναν. Ο στρατιώτης τα κράτησε, πέταξε τα δικά του στον Αργύρη. Ήταν κάτι τεράστιες παλιαρβύλες, κομμένες στα μισά — θα ήταν πολύ μεγάλες και στο στρατιώτη.

—Πάρε τη μια, μου λέει ο φίλος μου. Αν φορώ και τις δυο, μπορεί να μου τις πάρουν.

Πήρε κείνος τη ζερβιά κ' εγώ την άλλη.

Όλη τη μέρα ήμαστε σχεδόν ευτυχισμένοι γιατί δεν πεθάναμε. Δε σκεφτόμαστε τίποτα. Κατά το βράδυ είχαμε αποκάμει. Μα δεν το λέγαμε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

ἐκακώθην καὶ ἐταπεινώθην ἕως σφόδρα, ὠρνώμην ἀπὸ στεναγμοῦ τῆς καρδίας μου.⁴

Νυχτωθήκαμε στο Αγιασμάτ. Μας πήγαν σ' ένα σκοτεινό χαμηλό χτίριο. Μόλις μπήκαμε μέσα μας χτύπησε μια μυρουδιά από κοπριά, από θειάφι κι αγιοσύνη. Καταλάβαμε πως πρόκειται για έναν οίκο του Υψίστου που χρησίμευε τώρα για στάβλος ή αποθήκη.

Νεκρή ησυχία βασίλευε. Χύσαμε με τις χούφτες το θόρυβο που έβγαине απ' τα πικραμένα στόματά μας. Ύστερα ξαπλώσαμε πάνω στις πλάκες όπως βρεθήκαμε ο καθένας. Ο Αργύρης κοντά μου. Στο βάθος, προς το μέρος του Ιερού, πήγε η φамίλια. Το καταλαβαίνω απ' το παιδάκι που κλαίει. Θα φοβάται το πολύ σκοτάδι.

Η πόρτα έκλεισε. Είμαστε μονάχοι οι σκλάβοι. Πέρασε ίσαμε μια ώρα. Από καιρό σε καιρό, σε αραιά διαστήματα, γινόταν σιωπή. Ύστερα ακουγόταν ένα μουγκριχτό σε μιαν άκρη — κάποιος σύντροφός μας. Κι όσο προχωρούσε η νύχτα, αυτές οι βαριές υπόκωφες κραυγές ολοένα πολλαπλασιάζουνταν. Τα μισόγυμνα κορμιά, όσα δεν ήταν δουλεμένα στην τραχιά ζωή, σπάραζαν. Όσο περπατάς δεν καταλαβαίνεις τίποτα απ' το ύπουλο έργο που γίνεται κάτω απ' το πετσί, μες στα νεύρα. Μα μόλις καθίσεις είναι αδύνατο πια να σαλέψεις χωρίς να δαγκάνεις, να βγει αίμα απ' τον πόνο. Πεινούσαμε.

—Ηλία, θα βαστάξουμε, δεν είναι έτσι;... με ξαναρωτά ο Αργύρης, να πάρει κουράγιο από μένα.

Κ' εγώ θέλω να μη λιποψυχήσω:

—Θα βαστάξουμε, Αργύρη.

—Ελπίζεις;...

—Ελπίζω.

Λίγο έπειτα μου παραπονιέται για τα πόδια του. Το ένα, που ήταν ολότελα γυμνό, άρχισε να πρήζεται, να κάνει φουσκαλίδες. Ένα δυο απ' αυτές σπάσαν στο δρόμο και τσούζουν. Και το άλλο, με τη συντροφική παπούτσα, είχε πληγώσει. Δεν μπορώ να ξεχωρίσω το ωραίο χλωμό του πρόσωπο επειδή είναι σκοτάδι. Μα τον ακούγω που κλαίει σιγανά. Του λέω πως υποφέρω κ' εγώ, σώπα.

Ξεχνιέται μια στιγμή, μα πάλι ξανάρχεται στο ίδιο μοτίβο:

—Ηλία αδερφάκι μου, μπας και δε βαστάξουμε;...

Θα ήταν έντεκα η ώρα, τη νύχτα, όταν έτριξε η πόρτα. Δυο τρεις στρατιώτες μιλούσαν σιγανά. Στριμώχτηκα κοντά στον Αργύρη, κ' εκείνος σιμά μου, και βλέπαμε. Ένα φως άναψε. Ένα κερί. Οι στρατιώτες άρχισαν να ψάχνουν. Σκύβουν με το κερί στα πρόσωπα και κοιτάζουν. Γυρεύουν.

Σαν φτάξανε σ' εμάς, στα δυο αγόρια, στάθηκαν.

—Θέλεις; λέει ο ένας δείχνοντας τον Αργύρη.

Ο άλλος σκέφτηκε, ύστερα λέει:

—Όχι για την ώρα.

—Τη γυναίκα;

—Ναι.

—Θα περιμένεις σειρά, λέει ο πρώτος.

—Θα περιμένω.

Απομακρύνονται.

Ο Αργύρης τα καταλαβαίνει όλα, γιατί ξέρει τούρκικα. Μα κ' εγώ τα υποπτεύομαι. Είναι τόσο κοντά μου, ακούγω την καρδιά του που χτυπά γρήγορα. Μα γρήγορα. Σφίγγεται πάνω μου.

—Ηλία... μουρμουρίζει συγκινημένος. Α, «αυτό» όχι! Όχι!

Κ' εμένα μ' έχει περιχύσει ο ιδρος απ' το φόβο. «Αυτό» δεν το είχα υποπτευτεί, δεν το υπολόγιζα. Θυμούμαι μονομιάς ένα σωρό ιστορίες που είχα ακουστά. Μια ξαφνική αξιοπρέπεια τινάζεται σα λόχη μες από κει, απ' το ταπεινωμένο ζο. Μια περηφάνια, μες στις μύξες, στη γύμνια, στα δάκρυα — ναι, ήταν ολότελα κωμικό.

Παίρνω αμέσως την απόφαση:

—Αργύρη, εγώ θα προτιμήσω να πεθάνω. Θα κάμω ό,τι μπορώ...

Δεν ακούγω την απάντησή του. Ίσως γιατί τρέμει. Δε θέλει ν' αγγίσει τη βεβαιότητα πως δεν πρόκειται να ζήσουμε. Γιατί, γιατί είναι έτσι ωραία να έχεις μια θερμή καρδιά, να είναι ήλιος, η θάλασσα...

—Αλλά «αυτό» όχι... Όχι «αυτό...» μουρμούρισε πάλι.

Το κερί έφταξε στον προορισμό του, στο Ιερό. Ακούμε μια στριγγιά γυναικεία κραυγή που ξεπετιέται από κει, στο βάθος· χαστουκίζει για ένα γρήγορο λεπτό τον πικρόν αγέρα. Ύστερα άλλη μια κραυγή. Μα τούτη σβήνει απότομα από κάποιο χέρι που βούλωσε το στόμα που φώναζε. Οι στρατιώτες, φαίνεται, νοιάζονταν να μη γίνει θόρυβος.

Οι σύντροφοι σηκώνονται σιωπηλά, με προφύλαξη, και κουνιούνται προς το Ιερό, να δουν. Σηκώνομαι κ' εγώ και πάω κοντά, τοίχο τοίχο, κρυμμένος στο μισοσκόταδο.

Η γυναίκα βαστούσε τον άντρα της με τα δυο χέρια και δεν ήθελε να ξεκολλήσει. Το παιδάκι είναι ξαπλωμένο ανάμεσά τους. Δεν ξύπνησε ακόμα. Μια μπούκλα γεμάτη σκόνη έχει κολλήσει πάνω στο μέτωπο, πέφτει εκεί πλάι, στο κατεβασμένο βλέφαρο. Είναι τόσο ήμερο— μια μπούκλα. Θα ονειρευόταν. Ο στρατιώτης

τραβούσε τη γυναίκα, στην αρχή αδύνατα, ήθελε να είναι αβρός. Μα ολοένα δυνάμωνε, ολοένα, το τράβηγμα. Ανυπομονούσε. Τα μάτια του ήταν τεζαρισμένα απ' την επιθυμία και, όπως η αντίσταση της γυναίκας συνεχιζόταν, μια γρήγορη λάμψη χίμηξε μέσα τους και τ' άλειψε με φως.

—Γλιτώστε με!... Γλιτώστε με!...

Ο άντρας ακούει τη γυναίκα του. Έχει ένα χαμένο ύφος, η μιλιτιά είναι δεμένη μες στο στόμα του, αλυχτούσε να βγει. Δεν έβγαινε.

—Κ' εσύ δε με σκοτώνεις! του φώναζε η γυναίκα με απελπισμένη οργή. Δε με σκοτώνεις!...

Συγκινημένος, χαμένος, κατορθώνει τέλος να ικετέψει τους στρατιώτες:

—Λυπηθείτε μας!... Λυπηθείτε μας!...

Ανασηκώθηκε λίγο προς τα μπρος, έκαμε μια προσπάθεια να κρατηθεί σ' αυτή τη στάση της αδέξιας γονυκλισίας.

Μια κλωτσιά στα πλευρά. Ο μεγάλος όγκος του έπεσε απότομα πίσω. Κ' η γυναίκα έχασε την επαφή μαζί του. Έκαμε να πιαστεί κάπου, κι άρπαξε το ποδαράκι του παιδιού. Κι αυτό, που ξύπνησε, ξεφώνιζε μαζί της:

—Μητερούλα!... Μητερούλα!...

Ένα μικρό διάστημα τη σέρναν. Έσερνε και το παιδάκι μαζί της. Ύστερα το παράτησε.

Βγήκαν απ' το Ιερό. Σταμάτησαν κοντά στην είσοδο, πίσω από μια κολόνα. Ένας τους πήρε μια πλατιά σανιδένια τάβλα, που ήταν στην πόρτα, και την ακούμπησε στην κολόνα, να προφυλάξει το μέρος να μη βλέπουμε. Μα για το σκοπό τούτον η τάβλα ήταν μικρή, πιο μικρή απ' το μπόι του ανθρώπου. Λίγα πράγματα μονάχα κρύβουνταν.

—Εδώ μέσα!... Μπρος στα μάτια μας!... μουρμουρίζει ένας με φρίκη. Τα σκυλιά!

—Σουτ! κάνει κάποιος άλλος.

Κρυμμένοι μες στο σκοτάδι είχαμε κολλήσει τα μάτια εκεί. Οι καρδιές χτυπούσαν. Κοιτάζαμε με περιέργεια αδυσώπητη, σα λύσσα, μη μας φύγει και η ελάχιστη λεπτομέρεια. Ο ένας στρατιώτης πολεμούσε να ρίξει τη γυναίκα ανάσκελα χάμου. Δεν έπεφτε. Τότες την έπιασαν οι δυο απ' τα χέρια κι ο τρίτος απ' τα ποδάρια. Άφησαν πια κατά μέρος την αβρότητα. Τα χέρια τους, τα κορμιά τους δούλευαν με γρήγορες νευρικές κινήσεις, δεν άντεχαν πια. Την ξάπλωσαν ανάσκελα. Ο μεσαίος στρατιώτης βιαζόταν να τη λευτερώσει από ένα δυο ρούχα. Οι άλλοι την κρατούσαν με τα χέρια κολλημένα πάνου στο στήθος. Για μια τελευταία φορά πολέμησε να μαζέψει τις δυνάμεις της, ν' αντισταθεί. Ξέφυγε, στριφογύρισε σα φίδι, ουρλιάζοντας:

—Σκοτώστε με! Σκοτώστε με!

Τη φέραν πάλι στα ίδια, ανάσκελα, με κολλημένα πάνω της τα τρία ζευγάρια

χέρια. Μη έχοντας πια να κάμει τίποτα άλλο, έπιασε να χτυπά το κεφάλι της απανωτά, απελπισμένα, στις πλάκες. Ο βουβός κρότος νοιαζόταν να διατηρηθεί μια στιγμή μες στις φωνές της, που ολοένα αδυνάτιζαν.

Τέλος μέρεψε οριστικά. Άκουγες μονάχα ένα σιγανό, κλαμένο μουρμουρητό, ένα παράπονο. Και πολύ αραιά, ένα δυο τελευταία χτυπήματα του κεφαλιού στις πλάκες — κάτι καθυστερημένα χειροκροτήματα μες στη λαχανιασμένη ανάσα του ζου, από πάνω της, που «εκφραζόταν».

Γύρισα τα μάτια. Δυο τρεις σύντροφοι είχαν μαζευτεί κοντά κοντά, ολόρθοι, και κάνανε ένα προπέτασμα γύρω στον άντρα της, να μη βλέπει. Είχε ζαρώσει εκεί, κουρελιασμένος, μισόγυμνος, συντριμμένος, έσκυβε πάνου στο παιδάκι του με τις μπούκλες που βέλαζε, το 'σφιγγε.

—Πώς θα το βαστάξω;... Πώς θα το βαστάξω;... μουρμούριζε μες στα δάκρυά του.

Ένας απ' τους δικούς μας θέλησε να τον ησυχάσει.

—Σύντροφε, δεν είναι ντροπή. Όλοι μας μια μέρα μπορούμε να το βεβαιώσουμε πόσο ήταν αδύνατο να κάμεις εσύ τίποτα...

Ο σιγανός ολολυγμός ερχόταν ολοένα πιο αδύνατος απ' το άλλο το φτωχό μισολιποθυμισμένο πλάσμα εκεί. Περνούσε μες απ' το προπέτασμα που κάναμε γύρω στον άντρα της, έφτανε σα λυρική νότα, ένας στίχος με σούρουπο, ένα «παρών».

—Δεν είναι ντροπή, σύντροφε...

—Μα είναι γι' αυτό τώρα;... τινάζεται απελπισμένα. Δεν την ακούτε εκεί χωρίς βοήθεια; Τώρα τι να κάμω! Τώρα! Τώρα!

Περιμέναμε. Ήθελα να γυρίσω πάλι να δω εκεί που προσφερόταν η θυσία, αν τελείωσαν. Ντρεπόμουν. Γι' αυτό γύριζα με δόσεις, έκανα πως κοίταζα παραδω, στο μέρος της εκκλησιάς, στο θόλο. Στην κοντύτερη προς το Ιερό κολόνα ήταν ζωγραφισμένος ένας μισοξυσμένος άγιος, ψηλά ψηλά. Μόλις τον ξεχώριζα στο λίγο φως.

Θα πέρασαν ίσαμε τρία τέταρτα της ώρας. Οι στρατιώτες φύγανε. Ξέχασαν και το κερί. Πήγαμε σιγά εκεί που την άφησαν, σωπαίνοντας, σα να μην τολμούσαμε. Ήταν σχεδόν αναίσθητη. Τη σκεπάσαμε όπως όπως με τα ρούχα της και τη σηκώσαμε στα χέρια μας με προφύλαξη, σαν πολύτιμο και εύθραυστο πράμα. Το χλωμό πρόσωπο ακινητούσε, τραβηγμένο απ' την πείνα κι απ' τα δάκρυα. Τα μάτια κλειστά. Ένα ήμερο παράπονο παιδιού σάλευε στα πανιασμένα χείλια. Έτσι τη φέραμε κοντά στον άντρα της και στο παιδάκι της.

Χύθηκαν κ' οι δυο πάνου της, την αγκάλιαζαν, τη φιλούσαν, φώναζαν. Εκείνη τίποτα. Δε σάλευε. Κάποιος έτρεξε κ' έφερε το κερί. Όλοι θέλαμε να δώσουμε μια μικρή βοήθεια. Ένας έπιασε να της κατεβάζει χαστούκια για να τη συνεφέρει. Με τα χτυπήματα τινάχτηκαν δυο τρεις στάλες σιχαμένα δάκρυα. Τα χείλια της λαστιχάρισαν μια, τακ! Όλοι φώναζαν — πανδαιμόνιο.

Μες σ' αυτή τη φασαρία βλέπω τον άντρα της χαμένον, έξω απ' τον εαυτό του, να γυρίζει κοιτάζοντας πλάι του. Απλώνει το χέρι σε μια κουβάρα κίτρινη σκόνη,

χυμένη καταγής, αρπά μια χούφτα και κάνει να την καταπιεί.

Ένας δικός μας χύνεται και του πιάνει το χέρι.

—Τι κάνεις! του φωνάζει.

—Τι είναι; τι είναι; τον ρωτώ.

—Δεν το βλέπεις; Θειάφι!

—Θειάφι;!

—Θέλει να ψακωθεί! Το φουκαρά...

Τον σήκωσαν με το ζόρι και τον πήγαν πιο πέρα, να μη βλέπει.

Η απελπισία του είχε τραβήξει όλη τη συμπόνια των συντρόφων μου. Η τιμή του που στραπατσαρίστηκε. Ασυναίσθητα ένας ένας τραβήχτηκαν απ' τον κύκλο που κάναν γύρω στη γυναίκα και πήγαν προς το μέρος εκείνου. Σαν από ανδρική αλληλεγγύη.

Στο μεταξύ κ' η γυναίκα έπιασε να συνεφέρνει. Γύρεψε το παιδάκι της. Έσκυψε πάνω του σαν τεράστιο πουλί, γύρισε το κεφάλι της στα σκοτεινά. Έτσι γερμένη, γεμάτη ντροπή, άρχισε πάλι να κλαίει ήμερα, ανθρώπινα, σχεδόν πολιτισμένα.

Έφυγε κι ο τελευταίος σύντροφος από σιμά της. Μείναμε εγώ μονάχα κι ο Αργύρης. Ολόρθοι. Τον βλέπω που σκύβει απάνω της διακριτικά, απλώνει το χέρι του στον ώμο της με φόβο. Μόλις την αγγίζει.

—Μην κλαίτε..., της λέει.

Έτσι: «Μην κλαίτε». Στον πληθυντικό.

Μα αυτή η απρόοπτη ευγένεια της φέρνει έναν τέτοιο κλονισμό που αρχίζουν ποτάμι οι λυγμοί.

—Αφήστε με... Αφήστε με...

Γνέφω στον Αργύρη να την αφήσουμε. Στη γωνιά γυαλίζει η μικρή κίτρινη κουβάρα το θειάφι. Θα 'χε χυθεί από κανένα σακί. Το βλέπω. Πάω σιγά και παίρνω μια χούφτα.

Γυρίζουμε στο μέρος μας και ξαπλώνουμε στις πλάκες. Για λίγο δε λέγαμε τίποτα. Φοβόμαστε ποιος ν' αρχίσει. Τα νεύρα είναι τσακισμένα. Κ' η καρδιά. Είναι πλημμυρισμένη.

—Ηλία. Τι λες;...

Τι να πω;

—Τίποτα, Αργύρη.

Περνά λίγο. Μεσ στο σκοτάδι η σκηνή ξανάρχεται απ' την αρχή, ένα ένα.

—Ηλία, τι θα γίνει αν... λέει πάλι και στέκεται.

Θυμάται «κείνο». Τώρα μόλις θυμάται πάλι τον εαυτό του.

Μέσα σ' ένα βρώμικο παλιόπανο που σώζεται απ' τα υπάρχοντά του έχω τυλίξει τη χουφτιά το θειάφι. Του το λέω:

—Σε ώρα ανάγκης τελειώνουν όλα.

—Είναι φαρμάκι;... ρωτά σιγανά.

—Δεν είδες που ήθελε να ψακωθεί ο ρολογάς;

Ησυχία.

—Θέλεις;

Ακούγω που στριφογυρίζει χτυπημένος απ' τη σκληρή υπόμνηση, κάνει μια τελευταία απόπειρα ν' αντισταθεί μ' όλη τη θερμή παιδιάτικη ύπαρξή του. Τον πήρε κι αυτόν το παράπονο.

—Τι φταίξαμε;... Τι φταίξαμε;... λέει ολοένα.

Αργότερα, λίγο αργότερα, ήσυχα, έχει πάρει πια την απόφαση.

—Έτσι είναι, Ηλία, μου λέει. Καλύτερα έτσι.

Έτσι, σύμφωνοι, πλησιάσαμε ο ένας τον άλλον να ζεσταθούμε. Η αυγή ερχόταν. Έκανε κρύο. Το κεφάλι του ακουμπούσε πάνου στον κόρφο μου. Αποκοιμηθήκαμε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε'

Κατεπάτησάν με οί ἐχθροί μου ὅλην τὴν ἡμέραν.⁵

Ξεκινήσαμε πολύ νωρίς. Φεύγοντας μας φέραν μια νέα συντρόφισσα. Ένα κορίτσι, μια χωριανή απ' τα τριγυρινά μέρη, ίσαμε είκοσι χρονώ. Αυτή και κάτι άλλοι Χριστιανοί δεν πρόφταξαν να μπαρκάρουν για την Ελλάδα.

—Τους πήραν μέσα; τη ρωτούμε.

—Όχι. Τους σφάξαν.

—Ήταν κανείς δικός σου;

—Ναι, ήταν ο πατέρας μου.

—Εσύ;...

Εκείνη ήταν νέα. Τη χρειάζονταν.

Η νέα πόστα που μας παρέλαβε ήταν καβαλαραίοι. Είχαν μια λαμπρή ιδέα: Αφήσαμε τον ίσιο δρόμο, πέρασαμε μες στα χωράφια. Αυτό ήταν μια αλύπητη δοκιμασία για τα γυμνά φουσκαλιασμένα ποδάρια μας. Οι βόλοι το χώμα ήταν ξεροί και ντούροι απ' τον ήλιο. Δεν είχε βρέξει ακόμα. Κοιτάζαμε να τους ξεφύγουμε, γιατί δεν μπορείς μαζί τους να κρατήσεις ισορροπία ξυπόλυτος. Μα πέφταμε στην άλλη ευλογία, σε κάτι παλιάγκαθα που μας παλάβωναν.

—Δεν μπορώ! Δεν μπορώ πια!

Όλοι φώναζαν. Κι όμως όλοι τρέχαμε μη μείνουμε πίσω. Τρέμαμε πως όποιος μείνει τελευταίος θα τον σκοτώσουν. Ο ένας βιαζόταν να προσπεράσει τον άλλο, και τον άλλο — ένας παλαβός συναγωνισμός που πνιγόταν στα μουγκριχτά μας. Ξεκολλούσαμε, στα πεταχτά, τ' αγκάθια απ' τις πατούνες και τρέχαμε. Τρέχαν από πίσω μας κ' οι στρατιώτες με τ' άλογα, και μας χτυπούσαν με τα κοντάκια μη σταθούμε. Ήμαστε ένα κοπάδι σαν τ' αναμαλλιασμένα ζα — τρέχουν στον κάμπο να σταλιάξουν κάπου γιατί μυρίστηκαν το μπουρίνι.

Δεν μπορούσα να σηκώσω το βάρος της συντροφικής παπούτσας. Το ιδρωμένο βρώμιο ποδάρι μου γλιστρούσε και χόρευε μέσα της. Την τράβηξα και τη βαστούσα στα χέρια. Μα τότε η πατούνα, συνηθισμένη στο άσυλο, άρχισε να σπαράζει απ' το ύπαιθρο. Άναβε, πετούσε σπίθες. Έσκισα ένα κομμάτι απ' το πουκάμισο που μου άφησαν και την τύλιξα.

Ο Αργύρης με συμβουλεύει να κάνουμε αλλαξιά τα παπούτσια.

—Δοκιμάζουμε.

Τ' αλλάξαμε. Έδωσα το ζερβί και πήρα το δεξί. Τα φορέσαμε τρέχοντας. Πιο πέρα κάμαμε πάλι αλλαξιά. Και πάλι.

Ο ήλιος ανέβαινε καυτός, εχτρικά, χωρίς οίκτο. Μεσ στον Οχτώβρη ένας τέτοιος ήλιος! Άρχισε να μας καίει η δίψα. Η σκόνη κολλούσε στις γλώσσες, που μπαινόβγαιναν σαν κουρντισμένες. Φτύναμε να φύγει η πίκρα. Μα τα στόματα ήταν ξερά. Κι αν έβγαινε λίγο φτύμα, μετανιώνουμε ύστερα για την ογρή ουσία που αφήσαμε να ξοδευτεί.

—Νερό! Νερό!

—Τι; λέει ο αξιωματικός της συνοδείας.

—Σου! σου! (νερό) φωνάζαμε τούρκικα.

—Σου; Μάλιστα!

Κοντεύαμε σε μια πηγή. Μας κράτησαν καμιά εικοσαριά μέτρα αλάργα. Οι στρατιώτες πήγαιναν διαδοχικά, πίνανε, πότιζαν τ' άλογα, γέμιζαν τα παγούρια τους. Πίναν με τις χούφτες. Βλέπαμε το νερό που ξέφευγε και χυνόταν απ' τα στόματά τους. Όλα τα κορμιά γέρναν προς αυτή τη φευγαλέα καθαρή γραμμή που σκορπούσε καταγής. Ακούγαμε τον ήχο της. Τον ακούγαμε. Με μάτια γεμάτα πυρετό γέρναμε προς τα εκεί. Έτσι όπως γέρνουν τα διψασμένα δέντρα.

—Έλεος!

Τίποτα! Μας κρατούσαν μακριά, κολλημένους στο θέαμα. Άφησαν μονάχα τις γυναίκες και το παιδάκι να παν να πιουν.

—Λυπηθείτε μας! Λυπηθείτε μας! φωνάζαμε.

Η γυναίκα του ρολογά γέμισε τις χούφτες νερό κ' έκαμε να το φέρει στον άντρα της. Σιγά. Κοιτάζαμε με μίσος αυτή τη χούφτα που πλησίαζε. Ένας στρατιώτης πάει από πίσω κλέφτικα, και ξαφνικά χώνει τα χέρια του κάτω απ' τις μασχάλες της γυναίκας. Τη γαργαλούσε. Αυτή κάνει μια προσπάθεια, λίγο ακόμα, να τρέξει, να σώσει το νερό. Μα κι ο άλλος δώσ' του, δώσ' του τη γαργαλούσε. Κ' εκείνη δε βάσταξε. Έμπηξε τα χάχανα. Λίγα μέτρα μπροστά μας. Άνοιξε τα χέρια της να προφυλαχτεί: Το νερό χύθηκε καταγής.

Ήρθε και σκορπίστηκε πλάι στον άντρα της σα λέσι. Αυτός, μ' αγκριλωμένα μάτια που τ' αυλάκωνε ακόμα το όραμα, χίμηξε και της έγλειφε τα βρεμένα δάχτυλα ένα ένα, με λύσσα, σα να 'θελε να τα καταπιεί.

Ξεκινήσαμε. Στο δρόμο ο Αργύρης βρήκε ένα κομμάτι παλιοτσούβαλο. Εύρημα!

—Θα τυλίξουμε τα ποδάρια μας μόλις σταθούμε! μου λέει.

Δόξα σοι ο Θεός! Καθένας έκανε «κρα» για ένα τέτοιο πράμα. Ήταν μια γρήγορη χαρά.

—Βάστα το καλά, Αργύρη!

Σταθήκαμε σε καμιά μισή ώρα. Βρήκαμε ένα βαλτονέρι σ' ένα μακρύ χαντάκι. Καταπράσινα χορτάρια φύτρωναν εκεί σιμά. Πολλά κουνούπια. Και τα δέντρα έκαναν ίσκιο. Ήταν και καστροπούλια μες στα φύλλα. Θα ερωτεύουνταν.

—Εδώ! λέει ο αρχηγός του αποσπάσματος. Πιείτε!

Πήρε το κορίτσι και τράβηξε να «εκφραστεί». Με τα καστροπούλια.

Πέσαμε μες στο βαλτονέρι και πίναμε χουφτιές χουφτιές το βρώμικο νερό. Χύναμε πάνου στ' αναμμένα μούτρα μας, βρέχαμε τα στήθια — όλο το αίμα, όλη η ζωή μας να πλημμυρίσει νερό, νερό.

—Μη! φωνάζει ένας δικός μας. Μην πίνετε έτσι, σύντροφοι! Είναι ο «λευκός θάνατος»!

Λευκός, μαύρος, πράσινος, ας έρθει, ας έρθει, αδερφέ μας!

—Θα μας πιάσει λυσιντεριά! πολεμά μια τελευταία απόπειρα σωτηρίας ο σύντροφος.

Αλλά, μπρος στο κύμα, στα στόματά μας που στάζαν νερό, μπρος στην ασυγκράτητη τούτη πρόκληση, τινάχτηκε κι αυτός, έχωσε το μούτρο του μες στο βαλτονέρι και ρουφούσε, ρουφούσε.

Έτσι λαφάξαμε τη δίψα μας. Ξάπλωσα στη γης, άνοιξα το στόμα μου κι ανάσανα βαθιά. Το πρόσωπό μου ακουμπούσε πάνου στα δροσερά χορτάρια. Τι ωραία που ήταν!

Σηκώννουμε. Ζουλώ να σπάσουν οι φουσκαλίδες στα ποδάρια, τις τρίβω με ξερό χώμα να στύψουν. Κάποιος πλάι μου μασά σιωπηλά. Κοιτάζω το στόμα του. Έτρωγε χορτάρια, τα φτούσε, έπαιρνε νέα. Χαμηλώνω στη γης, δαγκώνω κ' εγώ. Κάμποση ώρα μασώ την πικρή στερεή ουσία τους. Έτσι, απ' την κρυφή χαρά να θυμηθώ πώς τρώει ο άνθρωπος.

Κάποιος μ' έκοψε.

—Κοίτα! λέει. Τι κάνει ο σύντροφός σου;

Ο Αργύρης είχε γείρει στο βαλτονέρι με τρόπο που να 'χει τις πλάτες του στους στρατιώτες. Έκανε πως πίνει. Μα δεν έπινε πια. Έσκυβε και ξανάσκυβε, έπαιρνε λάσπη κι άλειβε δαχτυλιές στο μούτρο του, στα μάγουλα, στο κούτελο.

Σηκώννουμε και πάω κοντά του:

—Τι κάνεις;

Γυρίζει απότομα. Μου γνώφει φοβισμένα, μην τον μυριστούν.

—Σουτ! Δεν καταλαβαίνεις τι κάνω;

Τον κοιτάζω. Το μισό πρόσωπό του, απ' το ένα μάγουλο, ήταν καθαρό. Δεν το είχε ακόμα λασπώσει. Γυάλιζε απ' τη φρέσκια δροσιά — δε θα 'θελε πολύ για να θυμηθώ τ' ωραίο πρόσωπο του έφηβου που ήταν πριν από λίγες μέρες. Έλαμπε.

—Δεν καταλαβαίνεις; μου ξαναλέει σιγανά. Φοβάμαι...

Ξαφνικά το θυμούμαι και συγκρυάζουμαι.

—Α! αλήθεια, Αργύρη...

—Αλείψου κ' εσύ, μου λέει. Το πρόσωπό σου γυαλίζει...

Έσκυψα, γέμισα κ' εγώ με λάσπη το πρόσωπό μου.

Ύστερα πήγαμε και καθίσαμε παράμερα κ' οι δυο.

—Βρε παιδιά, γιατί γινήκατε έτσι; ρωτά ο σύντροφος, δίπλα μας, να μάθει.

Αυτός που με ρώτησε και πριν. Ήταν μια αγαθή φάτσα. Δεν τον ήξερα. Του το λέω. Γι' αυτό: Έτσι βρώμιους δε θα μας προσέξουν. Μπορεί. Από αηδία.

—Καημένα παιδιά... μουρμουρίζει ο άνθρωπος με καλοσύνη.

Ο Αργύρης έβγαλε απ' τη μέση του το κομμένο παλιοτσούβαλο. Κοίταζε να το κόψει σε δυο, να μου δώσει το μισό. Σ' αυτό το μεταξύ ένας δικός μας, λίγο παρέκει, προσέχει το τσουβάλι. Χιμά και το αρπά απ' τα χέρια του φίλου μου. Αυτός έκαμε μια μικρή αντίσταση.

—Άσ' το, κουτάβι, μη σ' αλλάξω τον αδόξαστο!

—Μα το βρήκα... διαμαρτυρόταν ο Αργύρης δειλά.

—Δεν πά' να το 'βρες; Κ' εγώ το παίρνω!

Ήταν ένας άντρας γερός, με κάτι τεράστιες ποδάρες, μελαψός, σκληρές πατούνες.

—Δεν τα βλέπεις; παίρνει το λόγο η καλή φάτσα, πλάι μας, οργισμένη. Είναι ασυνήθιστα παιδιά.

—Να συνηθίσουν! λέει ο άλλος σκληρά, και φεύγει.

Ο καλός άνθρωπος συλλογίζεται, ύστερα ξετυλίγει σιγά τη φασκιά του ποδαριού του. Ήταν ένα μεγάλο κομμάτι παλιοτσούβαλο. Όταν το ' βγαλε φάνηκε η πατούνα του κόκκινη, γεμάτη φουσκαλίδες.

Μας πετά το τσουβάλι.

—Μοιραστείτε το! λέει.

—Κ' εσύ τι θα κάμεις;

—Θα βγάλω ένα κουρέλι απ' το άλλο ποδάρι. Έννοια σας!

Το πήραμε, το κόψαμε στα δυο και τυλίξαμε ο καθένας το γυμνό ποδάρι του. Ο άνθρωπος ξετύλιξε το κουρέλι απ' το άλλο ποδάρι, το 'κοψε στα δυο. Ήταν μικρό το κομμάτι και ψιλό, δε θα τον προστάτευε. Σκέφτεται τι λογής να τα βολέψει. Κόβει χορτάρια, τα βάζει αποκάτου στις πατούνες, μπροστά στα δάχτυλα, και κοιτάζει να τα φέρει βόλτα, να τυλίξει τα χορτάρια μες στο κουρέλι.

Δε μιλήσαμε. Λέω πως δε θα τον ξεχάσω ως την τελευταία μέρα, όλες τις μέρες που μου μένουν ακόμα.

ΤΟ ΜΕΣΗΜΕΡΙ μας βρήκε στον κάμπο, κάτω απ' τα βουνά τα Κιμιντένια. Από μακριά διακρίναμε τα σπίτια, τις καλύβες στο χτήμα του παππού μου. Πόσες χαρούμενες καλοκαιρινές μέρες, πέρσι ακόμα, είχα χαθεί μες στα κατατόπια τούτα κυνηγώντας! Ήξερα που τρέχει το νερό, που ήταν οι φωλιές των αηδονιών, που κατέβαινε ο λαγός, που πατούσαν τα τσακάλια.

—Πάμε εκεί να φάμε! λέει ο αρχηγός του αποσπάσματος.

Τραβήξαμε προς τα εκεί.

Όξω απ' τη μεγάλη πόρτα, στο χτήμα, ήταν ένας μεγάλος πλάτανος. Εκεί θάψαμε τον παππού μου την άνοιξη. Είχε βρέξει τη νύχτα. Κλάψαμε πολύ με την αδερφή μου την Αγάπη. Ύστερα η μητέρα μας είπε να βγούμε να περπατήσουμε λίγο. Ήταν μαζί μας κ' ένα γλυκό ξανθό κορίτσι. Το φιλοξενούσαμε. Πήγαμε κάτω από μian αμυγδαλιά, λυπημένοι, βουρκωμένοι ακόμα. Και οι τρεις. Τότες εγώ, για να κάμω κάτι, κούνησα το βρεμένο δέντρο. Οι καθαρές στάλες τινάχτηκαν στα πρόσωπά μας, βρέξαν τα γυμνά μπράτσα των κοριτσιών, το λαιμό. Ένα σύγκρυο. Κοιταχτήκαμε μες στα μάτια και οι τρεις. Κι άξαφνα, απ' τη χαρά της υγείας που μας γέμισε κείνο το ανοιξιάτικο πρωί, απ' τη δροσιά που έσταζε στη σάρκα μας και την πικάρησε, μπήξαμε τα γέλια. Ήμαστε νέοι.

Τα θυμόμουνα βλέποντας τους στρατιώτες να μασούν επιδειχτικά το ψωμί τους. Άλλοι απ' τους δικούς μας είχαν ξαπλώσει και βογκούσαν, άλλοι ψάχνανε να βρουν τίποτα να τυλίξουν τα γυμνά ποδάρια τους. Τα μάτια μου πέσαν στην απιδιά, λίγο παρέκει απ' τη δεξιά μεριά της μεγάλης πόρτας.

Το θυμήθηκα.

—Α! Αλήθεια! Είναι κι ο τάφος του κουναβιού εκεί...

—Τι λες; ρωτά ο Αργύρης.

—Τίποτα. Την αδερφή μου θυμάμαι, λέω.

Στυλώνει τα πικραμένα μάτια του απάνω μου.

—Την Αγάπη;

—Ναι, την Αγάπη.

Ανοησίες. Μια μέρα σκότωσα άναντρα, καθιστός, με την ησυχία μου, ένα κουνάβι, ένα συμπαθητικό απροστάτευτο ζο. Η Αγάπη χάλασε τον κόσμο. Έκλαιγε σα μωρό. Έθαψε το κουνάβι κάτω απ' την απιδιά. Κ' ήταν όλο επισημότητα τα δάκρυά της που τρέχαν.

—Ήταν ένα ευαίσθητο πλάσμα..., μουρμουρίζει σιγά ο Αργύρης, αποτραβηγμένος κι αυτός στις αναμνήσεις του.

—Ναι...

Ναι. Ήταν πολύ φίλοι οι δυο τους.

Σκληρές γυναικείες φωνές. Σάλια - μπάλια. Οι στρατιώτες σαν απόφαγαν θέλαν και να «εκφραστούν». Τραβούσαν τις γυναίκες, κι αυτές κάνανε τη συνηθισμένη αντίσταση. Ύστερα τις πήραν και χάθηκαν εκεί σιμά, μες στα μεγάλα κλήματα του αμπελιού. Μείναν μονάχα δυο, να μας φυλάγουν. Απ' τα κοντύτερα κλήματα εμείς κόψαμε φύλλα και τα μασούσαμε.

—Άραγες για που πάμε; ρωτά ένας.

—Απ' το δρόμο φαίνεται πως πάμε για την Πέργαμο, του απαντά κάποιος.

Ο ρολογάς πετιέται απ' το μέρος που είναι ζαμουριασμένος:

—Για που λέει;

—Για την Πέργαμο.

—Βρε παιδιά, μη! Χάθηκα!

Είναι τόση η τρομάρα του, θαρρείς πως ξεχνά μονμιάς όλα τ' άλλα, πως εκεί πίσω απ' τα κλήματα η γυναίκα του...

—Αν πάμε και με γνωρίσουν, χάθηκα!

Δεν καταλαβαίνω. Ένας, πλάι, μας το ξηγά.

—Βαστά απ' την Πέργαμο. Ήταν και στο 4ο. Γι' αυτό.

Α, ήταν κι αυτός; Γνώριμη ιστορία. Τον καιρό της ελληνικής κατοχής βρέθηκαν όξω απ' την Πέργαμο τα πτώματα — καμιά σαρανταριά φαντάροι δικοί μας, σφαγμένοι απ' τους Τούρκους και πεταλωμένοι. Ύστερα πήγε εκεί το 4ο ελληνικό σύνταγμα. Γινήκανε, τότες, αντίποινα πολλά.

—Θε μου, βόηθα... παρακαλούσε ολοένα ο ρολογάς. Μην πάμε στην Πέργαμο!...

Οι στρατιώτες δεν άργησαν πολύ με τις γυναίκες. Ένας ένας άρχισαν να 'ρχονται. Τα ματόκλαδά τους πέφταν βαριά, περπατούσαν με αργές κινήσεις, σα λυρικοί ήρωες κινηματογράφου. Ύστερα ήρθαν κ' οι γυναίκες. Το κορίτσι έσιαζε λίγο τα στραπατσαρισμένα ρούχα του. Μα η άλλη, η μητέρα, τίποτα. Ήρθε ανάμεσά μας κοιτάζοντας ίσα, αδιάφορα. Στο στραγγισμένο πρόσωπο τα χείλια της σφιγμένα και ακίνητα. Σα να νοιάζονταν να διατηρήσουν μες στα δόντια μια περήφανη αταραξία υποταγής — μη βγει και σκορπίσει.

Ξεκινήσαμε. Περπατήσαμε ίσαμε δυο ώρες μες στα χωράφια. Τότε ήρθε η νέα συμφορά. Το παιδάκι δεν μπορούσε πια να βαδίσει. Κάθισε κάτω κ' έκλαιγε. Ο πατέρας του αναγκάστηκε να το σηκώσει στον ώμο. Το τρυφερό βάρος λύγισε την εξαντλημένη αντοχή του σ' απελπιστικό βαθμό. Ήταν πολύ χοντρός. Βουτηγμένος στον ιδρώ και στη σκόνη έτρεχε να προφτάξει το καραβάνι. Ολοένα έμενε πίσω.

Με τα χέρια του, που βαστούσαν τώρα το μωρό, δεν μπορούσε να καθαρίζει τα γυμνά ποδάρια του απ' τ' αγκάθια. Έτσι, όταν ο πόνος γινόταν αβάσταγος, ή σαν χτυπούσε σε καμιά πέτρα, έμπηγε τις φωνές. Πηδούσε, έτρεχε μια στιγμή πατώντας στο ένα ποδάρι, ύστερα έχανε την ισορροπία, τσουπ! Ήταν ωραίο — να σκας στα γέλια. Τα δάκρυά του τρέχαν. Μαύριζαν την ίδια στιγμή απ' τη σκόνη που βιαζόταν να κολλήσει πάνω τους.

—Για δεν κοιτάζεις, τότε που καθίσαμε, να τυλίξεις κ' εσύ τα ποδάρια σου σε κανά παλιόπανο! του φώναξε κάποιος δικός μας.

Κι αυτός παρακαλούσε να τον λυπηθούμε.

—Μη μ' αφήνετε! ικέτευε σπαραχτικά.

Σε λίγο γονάτισε. Έμεινε. Απ' τα πόδια του έτρεχε μαύρο σκοτωμένο αίμα, εκεί προς τα χτυπημένα δάχτυλα.

Το κοπάδι στάθηκε. Οι στρατιώτες πολέμησαν να τον κάμουν να πέσει πάλι στο δρόμο. Τον σπρώχνανε. Τίποτα. Τον χτυπούσαν με τα κλαδιά. Ύστερα με τα κοντάκια. Το παιδάκι έμπηξε τις φωνές.

—Θα τον σκοτώσετε! Δεν το βλέπετε; χιμά έξαλλη η γυναίκα, μπαίνοντας ανάμεσα στους στρατιώτες. Θα το σηκώσω εγώ το παιδί!

Έτρεμε τ' αχείλι της. Η ματιά ήταν κρύα και σκληρή. Τέντωσε τ' αδύνατα χέρια κ' έβαλε το παιδί που έκλαιγε στον ώμο της. Δεν το χάδεψε. Κανένας μας δεν κουνήθηκε να προσφερθεί.

—Δεν θα βαστάξει, γυναίκα είναι, λέει ένας δικός μας.

—Ναι, δε θα βαστάξει.

Γύρισα και κοίταξα τον πλαϊνό μου. Κι αυτός κοίταζε παρακάτω. Κοιτάζαμε ο ένας τον άλλο. Θα ήταν ένα τελευταίο ίχνος ντροπή απ' την παλιά ζεστή καρδιά — που να την αγγίξεις... Μα κανείς δεν κουνήθηκε.

Ο ρολογάς σηκώθηκε και ξεκινήσαμε. Σε λίγο η γυναίκα, η σκληρή ματιά, χαμήλωσε. Έπιασε να μερεύει. Κ' έπειτα, σιωπηλά, βούρκωσε. Έπεσε λίγο πιο πέρα. Άρπαξε φρενιασμένη το παιδάκι στην αγκαλιά της και ξέσπασε στα δάκρυα.

—Αφήστε μας!... Αφήστε μας να τελειώνουμε!... φώναζε μες στ' αναφιλητά.

—Ε! λέει φουρκισμένος ο αρχηγός της συνοδείας. Πάρτε ένας άλλος το παιδί!

Κάμαμε όλοι μια ασυναίσθητη κίνηση, να ξεφύγουμε έναν κίνδυνο. Οι στρατιώτες άρπαξαν έναν απ' τους τελευταίους της γραμμής και του καθίσαν το παιδί στον ώμο. Πιο πέρα αυτός φώναξε να το δώσουν και σ' άλλον. Ήρθε κ' η σειρά μου. Ήταν αληθινό μαρτύριο — γιατί τρέχαμε, πεινούσαμε, ήμαστε γυμνοί, ήμαστε για να πέσουμε από στιγμή σε στιγμή εμείς οι ίδιοι.

Βάδιζα τρικλίζοντας, ύστερα φώναξα να το πάρει κι άλλος. Όλοι τρέχανε να βρεθούν στις πρώτες γραμμές, να ξεφύγουν. Σαν το ξεφορτώθηκα έπιασα κ' εγώ να τρέχω, μη μου το ξαναδώσουν. Είχε γίνει φόβητρο — ένα παιδάκι. Η οργή

σκληραινει ολοένα τις τυραγνισμένες καρδιές.

—Τι θέλει και δεν φοβά! Ξέσπασε, άξαφνα, ένας άγρια.

—Μπας κ' είναι να βαστάξει; λέει ένας άλλος, που νοιαζόταν να βρει και μια δικαιολογία. Ας το σκοτώσουν να συχάσει!

Κανείς δεν είπε πως είναι κρίμα.

Ήταν μίσος για ένα παιδάκι; Ναι. Ήταν.

ΝΥΧΤΩΘΗΚΑΜΕ σε χωριό. Μεσ στην καρδιά ενός δάσους. Μύριζε πεύκο. Πολλά νερά. Τσάμκιοϊ. Το κατοικούσε μια φυλή «τουρκομένηδες».

Μας βάλαν σ' ένα στάβλο. Μας δώσαν κι ανάψαμε δαδιά, να μας βλέπουν. Απ' το παράθυρο έρχουνταν και κοίταζαν χωριάτες και γυναίκες. Αυτές δεν κρύβουν το πρόσωπο. Μας ρίχναν πέτρες και γελούσαν.

—Θα σας φέρουμε τραχανά! μας λεν. Χαζιρευτείτε!

Περιμέναμε, ανοίγαμε και κλείναμε τα στόματά μας.

Δεν ήρθε φύλλο να μασήσουμε. Μονάχα οι στρατιώτες μαζί με ντόπια παλικάρια ήρθαν αργά και πήραν τις γυναίκες.

—Είναι ψόφιεσ, δεν το βλέπετε; τους παρακαλεί ο ρολογάς.

—Σκασμός! έκαμε απειλητικά ένας, και τον κλώτσησε.

Σηκώθηκαν και βγήκαν σιωπηλές.

Τα δαδιά τελείωσαν, σβήσαν. Ένας ένας οι σύντροφοι αποκοιμούνται. Τουρτουρίζαμε απ' το ψυχρό αγέρι που φυσούσε. Όσο ζεστές ήταν οι μέρες τόσο οι νύχτες ήταν ψυχρές. Ο Αργύρης, δίπλα μου, έχει ακόμη ανοιχτά τα μάτια του. Τα βλέπω μεσ στο σκοτάδι.

—Συλλογίζεσαι, Αργύρη;

Ένα κίνημα, ταραχή.

—Εγώ; Όχι. Θυμήθηκα, να δεις...

—Τι πράμα;

—Κείνον τον τάφο του κουναβιού λέω... Αστείο δεν είναι;

—Για την Αγάπη λες;

—Ναι, για την Αγάπη.

Μια στιγμή πάλι. Ησυχία. Αισθάνομαι που έρχεται πιο σιμά μου. Μουρμουρίζει, μόλις ακούγεται.

—Ξέρεις.

Σταματά. Τότες, απότομα, άξαφνα, αναπάντεχα, τινάζεται στο σκοτάδι κατακάθαρο. Καταλαβαίνω μονομιάς. Α, όλες λοιπόν εκείνες οι φιλίες τους...

Ησυχία.

—Είναι σίγουρο πως φύγαν;... ρωτά σιγανά ο Αργύρης.

—Ναι, φύγαν.

—Εκείνη δεν ήξερε τίποτα, Ηλία. Τ' ορκίζομαι...

Απ' το ανοιχτό παράθυρο φαίνεται ένα κομμάτι ουρανός. Πέντε δέκα άστρα. Θα μπορούσες να τα μετρήσεις. Κάποιος φώναξε πολύ βαθιά στο δάσος: ένα κρύσταλλο που έλιωσε, έλιωσε, έπεσε. Μες στη νύχτα.

—Μήπως σε πείραξα, Ηλία;...

—Εμένα; Γιατί, Αργύρη;

Πια δε μιλήσαμε. Μονάχα το δάσος βούιζε, έγλειφε τη νύχτα. Ο ίδιος ψίθυρος, ακατάπαυστα ίδιος, η αιωνιότητα. Κάτι ήταν, κάτι στάθηκε. Δε θα ειπωθεί ποτέ, ποτέ.

Έγειρα πιο σιμά του γιατί έτρεμε.

—Κρυώνεις, Αργύρη;

—Κρυώνω, Ηλία.

Τον έσφιξα θερμά να ζεσταθεί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ'

Καὶ ἐφονοκτονήθη ἡ γῆ ἐν τοῖς αἵμασι καὶ ἐμίανθη ἐν τοῖς ἔργοις αὐτῶν.⁶

ΑΥΓΗ αυγή ξεκινήσαμε. Αρχίσαμε να πέφτουμε πίσω απ' τα βουνά του Τσάμκιοϊ. Μια στιγμή σταθήκαμε να γεμίσουν νερό τα παγούρια τους οι στρατιώτες. Τότες ένας σκλάβος γύρισε και κοίταξε στο βάθος, μακριά.

—Παιδιά, λέει. Η θάλασσα!...

Γυρίσαμε κ' εμείς και την κοιτάξαμε σιωπηλοί. Το πέλαγο θα ήταν ταραγμένο. Υποπτευόμαστε τα κύματα που θ' ανεβοκατέβαιναν οκνά, το ένα πίσω απ' τ' άλλο. Τα υποπτευόμαστε. Μα στα μάτια μας, που μέναν στυλωμένα εκεί, δεν έφτανε μήτε μια ελάχιστη κίνηση. Τίποτα. Το πέλαγο έμενε έτσι ακίνητο, με μεγάλες ραβδωτές γραμμές που θα ήταν τα κύματα, έτσι ακίνητα γιατί βαρέθηκαν.

—Δε θα την ξαναδούμε...

Με ήμερα, λυπημένα μάτια την κοιτάζαμε σιωπηλοί. Κάμποση ώρα, σαν πέσαμε στο δρόμο, πάλι γυρίζαμε πίσω και βλέπαμε. Όσπου χάθηκε.

Γεια σου, παιδί μου.

ΒΡΗΚΑΜΕ ένα πτώμα φουσκωμένο, μαύρο, μισοφαγωμένο απ' τα τσακάλια. Παρακάτω βρήκαμε κι άλλα τέτοια λέσια. Τα μυριζόμαστε στον αγέρα.

—Θα φανεί!

Σε λίγο φαινόταν. Θα 'ταν από καμιάν άλλη αποστολή πριν από μας.

Κοντεύαμε σ' ένα ρέμα. Ακούμε μιαν εξαντλημένη γυναικεία φωνή που καλούσε. Κοιταχτήκαμε μες στα μάτια.

Μας τράβηξαν προς τη φωνή. Σε λίγο τη βρήκαμε. Ήταν μια Χριστιανή. Τα φουστάνια της ήταν κομμένα, πεταμένα δίπλα, απ' τη μέση και κάτω σχεδόν γυμνή. Οι δυο γυναίκες που είχαμε μαζί μας τρέξαν κοντά της, μα οι στρατιώτες τις μπόδισαν. Στέκαμε κάμποσα μέτρα αλάργα, και κοιτάζαμε. Ο αρχηγός του αποσπάσματος τη ρωτούσε να μάθει. Ήταν σε μια προηγούμενη αποστολή. Αυτή ήταν ετοιμόγεννη, απόβαλε, την παράτησαν εκεί να τυραγνιστεί ώσπου να πεθάνει. Πάνου στα χαμόκλαδα πηχτά κομμάτια αίμα γυάλιζαν στον ήλιο σα γιούσουρο.

Ο λοχίας έφτυσε με αηδία. Η γυναίκα τραβούσε ένα στρατιώτη απ' το πανταλόνι, να τη σκοτώσει. Αυτός γύρεψε διαταγή. Του είπαν να μην την πειράξει. Έτσι την αφήσαμε ζωντανή και προχωρήσαμε.

ΝΑ ΛΟΙΠΟΝ κι ο «λευκός θάνατος» — ο Μάριος και η Τιτίκα, μια βορινή κυρία αλά Χάμσουν. Πλημμυρίσαμε κ' εμείς από λευκότητα και άρωμα.

Το κακό άρχισε να χτυπά στην αρχή αραιά, ύστερα έσφιξε τα δόντια του. Δυσεντερία. Τα βρώμικα νερά που κατεβάζαμε μες στ' αδειανά άντερά μας πιάσανε να ψιθυρίζουν από μέσα, ν' απαγγέλλουν στίχους και να μουγκρίζουν. Οι άνθρωποι τρέχαν σαν τους ερχόταν η ανάγκη, βιάζονταν να τραβηχτούν απ' τη γραμμή έτσι στα πεταχτά, και πάλι τρέχαν να γυρίσουν. Να προφτάξουν. Τα μούτρα τεζέρναν σε σπασμούς, ο ήλιος έκαιγε, χυνόταν. Φωνάζαμε: «Τελείωσε!» Ύστερα, η συναίσθηση που έφερνε αυτή η κραυγή —«τελείωσε»— τέντωνε σε μιαν απελπισμένη προσπάθεια το κορμί που πάλευε, και πάλι παίρναμε δύναμη και τρέχαμε.

Τέλος, κοντά το μεσημέρι, ένας έπεσε. Ανάσαινε λαχανιασμένα και το μούτρο του όλο σπαρτάριζε. Μονάχα τα μάτια του στέκαν ακίνητα, σαν του ζου που παραμονεύει.

Οι στρατιώτες λύσσαξαν:

—Σκυλί! Θα σ' αφήσουμε στον τόπο! Σήκω!

Μαζευτήκαμε από πάνω του:

—Κουράγιο! Κουράγιο, σύντροφε! φωνάζαμε απελπισμένα.

Στο κορμί αυτό που λύγισε δεν κοιτάζαμε παρά τον εαυτό μας, έναν κίνδυνο που κρεμόταν απάνου μας να 'ρθει, σε λίγο. Ήταν ένα αδιόρατο σύνθημα που δίναν τα ζα μπρος σ' αυτό που έπεσε, μια κραυγή για βοήθεια.

—Κουράγιο! Κουράγιο!

Τίποτα. Αδύνατο. Τα ματόκλαδα σαλάγιξαν μονάχα και πέταξαν λίγη σκόνη. Και τα μάτια, που στέκαν ακίνητα, πλημμύρισαν από μια θολή τσίπα. Τ' άσπρα χείλια μόλις μπορούσαν να σαλεύουν:

—Θα μείνω... Θα μείνω...

Αργά γύρισε και μας είδε όλους, σχεδόν έναν ένα. Ύστερα η τσίπα υγράθηκε, ήμερα. Ένα θολό πράμα — κάτι θα υποκρινόταν.

Ο αρχηγός φώναξε δυο στρατιώτες. Οδηγίες. Οι δυο στρατιώτες μείναν με το σύντροφό μας, κ' εμείς ξεκινήσαμε.

Πιάσαμε τότες να τρέχουμε σαν παλαβοί. Η φρέσκια δύναμη, η αγωνία, λαστιχάριζε τα μελαψά κορμιά που αντιδρούσαν στην εγκατάλειψη. Τρέχαν σα να τα κυνηγούσε ο αγέρας, μια λόχη — ήταν φόβος να σβήσει αν σταθούν.

Οι δυο στρατιώτες μας φτάξαν σε λίγο. Μονάχοι. Τελείωσε.

Ύστερα από ώρα μας σταμάτησαν πάλι να πιούμε σ' ένα βούρκο. Στην αρχή διστάσαμε, μα ύστερα χιμήξαμε στο νερό. Το σύνθημα το δώσανε αυτοί που τους είχε πιάσει κιόλας το κόψιμο. Κ' οι άλλοι βρήκαν σ' αυτό μια δικαιολογία.

Ο Αργύρης έπιασε να βολέψει το τσουβάλι που τύλιγε την πατούνα του. Είχε φαγωθεί, κ' ήθελε να το γυρίσει από το άλλο μέρος. Ξαφνικά το θυμήθηκε:

—Α, ήταν αυτός!... μουρμουρίζει συγκινημένος. Ηλία, ξέρεις πώς τον λέγαν;

Ήθελε να μάθει πώς τον λέγαν. Το σύντροφο που έμεινε.

Βογκούσα απ' τους πόνους, κυλιόμουν στη γης, πεινούσα, Θε μου, πεινούσα.

—Δεν ξέρω! του λέω σκληρά.

—Είναι κείνος που μας έδωσε το τσουβάλι, τούτο δω! Δεν τον θυμάσαι;

Μια γρήγορη στιγμή η αγαθή μορφή του περνά απ' τα μάτια μου. Αλλά χάνεται μονομιάς. Δεν υπάρχει. Δεν υπάρχει παρά εγώ.

—Άφησέ με! φωνάζω αγριεμένος στο σύντροφό μου. Άφησέ με!

Με κοίταξε φοβισμένα, κάτι ήθελε να πει. Μα δεν τόλμησε.

ΈΝΑΣ ΑΚΟΜΑ. Έπεσε. Έγειρε, έγειρε, τέλος στρώθηκε στη γης αναίσθητος, με το κεφάλι μπρος, σα να 'θελε να τη φιλήσει. Απ' το στόμα του βγαίνουν αφροί. Σβήναν σύντομα — ένα ακρογιάλι, μικρά κύματα, φσ, φσ, έγινε ο στίχος. Ο αρχηγός του αποσπάσματος τραβούσε, λυσσασμένα, στο μούτρο του συντρόφου καμτσικιές, να τον συνεφέρει. Τίποτα. Για ποιο λόγο; Είναι ωραία. Έτσι.

Γεια σου, σύντροφε!

Τραβήξαμε και περιμέναμε παρακάτου να μας φτάσουν οι στρατιώτες που μείναν για να τον αποτελειώσουν. Τι καλά που ήταν που καθίσαμε! Τα ψοφίμια ανάσαιναν βαθιά, παίρναν δύναμη.

—Αχ! Ας αργούσαν! μουρμουρίζει ένας ικετευτικά.

—Όπου να 'ναι θα φανούν! βιάζεται να πετάξει κάποιος άλλος την απογοήτευση. Μονάχα αν τον βασανίσουν...

Κοιτάζαμε προς το μέρος που ήταν να φανούν οι στρατιώτες. Και στο βάθος όλοι παρακαλούσαμε τούτη τη φοβερή ικεσία:

«Ας αργούσαν! Ας αργούσαν!»

Δεν άργησαν.

Πέσαμε πάλι στο δρόμο, κι όλο το κοπάδι τα ζα βογκούσε απ' τους πόνους. Μα ολοένα τα βογκητά άρχισαν ν' αδυνατίζουν. Τα γόνατα λυγίζουν. Ήταν σα να μεγάλωνε το βάρος, ολοένα. Τα κορμιά χαμήλωναν. Ο ήλιος γυάλιζε, ήταν καυτός, μα ολοένα σκοτείνιαζε, σκούραινε, γινόταν πιο αόριστος. Πολλά πράγματα κρέμουνταν στον αγέρα, στριφογύριζαν, το ένα πάνου στ' άλλο, χτυπιούνταν. Μες στην καρδιά, στο κορμί ολάκερο μια στερεή ουσία χάνεται, διαλύεται, κι όλος ο τόπος μένει αδειανός. Ένα κορμί αδειανό.

Τότες, στην κρίσιμη ώρα, ακούγω την ξεψυχισμένη φωνή του Αργύρη να γυρεύει βοήθεια:

—Ηλία! Ηλία! Μη μ' αφήνετε!...

—Αργύρη! μαζεύω τις απελπισμένες δυνάμεις μου και του φωνάζω. Αργύρη! Κοντεύουμε στην Πέργαμο!... Να!...

Περιμένω να με φτάξει. Τον παίρνω απ' το χέρι, τον κουνώ.

—Να, Αργύρη, σιμά είμαστε!... Σιμά! Για δες...

Ρωτούσα τους άλλους: «Έτσι δεν είναι παιδιά;» Κανένας δεν απαντούσε, όλοι τρέχαν, κ' εγώ επαναλάβαινα σαν παλαβός: «Έτσι δεν είναι;» Γιατί, γιατί αν έφευγε κι αυτό το καταφύγιο, η φριχτή χαρά να μην είμαι μονάχος...

Απ' τα μάτια του Αργύρη περνά μια γρήγορη φωτεινή λάμψη.

—Αλήθεια; λέει. Κοντεύουμε;...

—Ναι, Αργύρη. Μόλις στρίψουμε το βουναλάκι...

Που ήξερα τα κατατόπια; Του 'λεγα, αράδα ψέματα.

—Μην τον ακούς! Μην τον ακούς! πετιέται μια τσακισμένη φωνή. Εγώ ξέρω. Δεν είναι καταδώ η Πέργαμο!...

Ο ρολογάς!

Γυρίζω, άγριος. Το μούτρο του σπαρταρά, τεζαρισμένο απ' τον τρόπο, γεμάτο απ' αυτό το όνομα — την πόλη που έτρεμε. Του φωνάζω λυσσασμένα:

—Σκάσε!

—Δεν είναι!... Δεν είναι!... έλεγε αυτός ολοένα σιγανά.

—Είσαι ένας, κ' είμαστε όλοι! Σκάσε! Να, Αργύρη, μόλις στρίψουμε... Μόλις στρίψουμε...

Ο Αργύρης κόλλησε τα μάτια του στο βουναλάκι, τότε θα στρίψουμε. Σα φτάσαμε στη στροφή, η καρδιά μου χτυπούσε να σπάσει. Έλεγα: Τώρα τι θα γίνει;

—Λίγο παρακεί ακόμα... Λίγο ακόμα...

Έτσι με τα ψέματα, τον έσυρα τις δυο ώρες που κάμαμε ώσπου να φτάσουμε στην Πέργαμο. Μπαίναμε πια μες στην πολιτεία όταν, συντριμμένος απ' την αγωνία και τα βάσανα, κουτρουβάλησε στη γης λιποθυμισμένος. Τον φέραν μες στην αποθήκη που μας βάλαν, βρήκαμε εκεί νερό, ένας βρέθηκε να του χύσει, να συνεφέρει.

Πήγα σε μια άκρη, στην αποθήκη, δε νοιάστηκα πια γι' αυτόν. Έπεσα μπρούμυτα στις πλάκες, σκέπασα με τα χέρια μου το πρόσωπο και, μες στα βογκητά μου, έπιασα να τη φωνάζω σιγανά:

—Μητερούλα!... Μητερούλα!...

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ'

Κὰ γὰρ ἐγενήθη ὄνειδος αὐτοῖς· εἶδοσάν με, ἐσάλευσαν κεφαλὰς αὐτῶν.⁷

Ήταν μια καπναποθήκη εκεί που μας ρίξαν. Τα κορμιά σπάραζαν πάνου στις πλάκες μισόγυμνα, πρησμένα, γεμάτα λάσπες — αυτόματα, σαν πράματα.

Ντόπιοι Τούρκοι έρχουνταν και μας κοίταζαν, να σουσουμιάσουν. Ερευνούσαν τα «πράματα», εμάς, να τα ανασυνδέσουν, τρυπούσαν για ένα ίχνος που μπορούσε να είχε ξεχαστεί απάνω μας. Αυτό το ίχνος σπαρτάρισε για μια στιγμή σα νεογέννητο μες στα σκονισμένα μάτια του ρολογά — σαν άστρο που πέφτει. Τον γνώρισαν.

Όλη η Πέργαμο βούιξε απ' το νέο — το άστρο. Τα πλήθη έρχουνταν και το κοίταζαν, άνοιγαν τα στόματα, δείχνανε τα κίτρινα δόντια να το συντρίψουν.

Μ' επισημότητα μπήκε κ' ένας αρχηγός. Ήταν απ' τα παλικάρια που δεν έσκυψαν στην κατοχή κάτου απ' τον Έλληνα, πήραν τα βουνά και σπαταλούσαν την περηφάνια σαν άχρηστη:

—Μερ χαμπάρ! (τούρκικος χαιρετισμός) Νικόλα.

Του έδωσε το χέρι. Ο δικός μας δίστασε μπρος σ' αυτό το χέρι που προσφερόταν σα φωτιά. Έπειτα, σκληρά, σαν άνθρωπος που πνίγεται, το χούφτιασε.

—Κ' η φαμίλια εδώ; ρωτά ο Τούρκος.

Ναι. Κ' η φαμίλια. Η γυναίκα και το παιδί. Τους είχαν σ' ένα χωριστό μέρος στο απάνω πάτωμα.

Ο Τούρκος έβγαλε την καπνοσακούλα του, τράβηξε μια μεγάλη πρέζα καπνό και του την έδωσε. Και μια φυλλάδα τσιγαρόχαρτο. Ύστερα βγήκε όξω.

Γύρισε σε κανένα τέταρτο. Βαστούσε έναν κουβά με σταφύλια, ψωμί. Με σεβασμό ο σκοπός του έδειξε την πόρτα προς το απάνω πάτωμα. Ξανακατέβηκε από κει σε λίγα λεφτά. Ήταν βαρύς, αυστηρός και αμίλητος — σαν άνθρωπος.

Κάθισε πάλι κοντά στο ρολογά και τύλιξε τσιγάρο. Φούμερνε αδιάκοπα. Μασούσε τα χείλια του που τρέμαν.

—Τις είδες; ρωτά δειλά ο δικός μας.

Ο Τούρκος παρατά το τσιγάρο και τον κοιτάζει μες στα μάτια.

—Θυμάσαι, Νικόλα, τη Νατζιέ; του λέει συγκινημένος.

Τη θυμήθηκαν. Ήταν ένα ήμερο νεανικό πρόσωπο, ήταν καλή σαν παιδάκι — Θε μου, πώς το επέτρεψες σε μιαν αντίχριστη; Οι δυο γυναίκες, του Τούρκου και του Χριστιανού, αγαπιούνταν σαν αδερφές. Τα καλοκαίρια μέναν μαζί στον κάμπο οι δυο φαμίλιες. Δε χώριζαν. Μονάχα σαν έπεφτε η νύχτα, αποτραβιόταν ο καθένας

να δεηθεί στο θεό του. Ύστερα πάλι ξαναδερφώνουνταν.

—Πόσα χρόνια είναι; ρωτά ο δικός μας, σα να 'ναι ένα παρελθόν πολύ μακρινό.

—Από τότε που σκοτώθηκε; Τρία.

Τη Νατζιέ την είχε βρει μια σφαίρα τις μέρες του ελληνοτουρκικού πολέμου.

—Δε ζούσαμε καλά, Νικόλα; λέει ο Τούρκος.

Τότες ο δικός μας πέφτει στα πόδια του παρακαλώντας:

—Σώσε μας! Σώσε μας!

—Δεν πράξατε καλά, Νικόλα! τον κόβει αυστηρά ο Τούρκος και τον βοηθά να σηκωθεί.

—Κ' εγώ τι φταίω; Τι φταίω; μουρμούριζε ο Χριστιανός με δάκρυα.

—Ο Θεός κρίνει, μπιραντέρ (αδερφέ). Αυτός, βλέπεις, δεν ξεχνά.

Σηκώθηκε. Ο άλλος παρακαλούσε ακόμα. Μα ο Τούρκος τον έκοψε. Τώρα πια ήταν στη μέση ο Θεός. Αυτός διατάζει — τι μπορεί να κάμει ο άνθρωπος;

—Αλλά σιμαρλαντίκ (τούρκικος χαιρετισμός), Νικόλα.

Ήταν πολύ νύχτα σαν ήρθαν και τον πήραν το ρολογά. Παρακαλούσε να τον αφήσουν να δει το παιδάκι του για τελευταία φορά, να το αποχαιρετήσει. Ανοησίες. Το 'κοψαν:

—Όχι.

Πολλή ώρα αργότερα.

—Μπας και τον άφησε; ρωτά μια φωνή μες στην ησυχία.

—Τι;

—Τον καπνό λέω.

Περνά μια στιγμή ώσπου να ψάξει ο άλλος, μπας και τον ξέχασε ο ρολογάς τον καπνό.

—Όχι. Δε βλέπω τίποτα.

Η άλλη φωνή λέει:

—Τι τον ήθελε;

ΤΗΝ ΑΛΛΗ μέρα το πρωί μας φέραν ένα βαρέλι σαρδέλες παστές. Μας μοίρασαν κ'

ένα κάρτο ψωμί στον καθένα. Πέσαμε σαν παλαβοί. Μεσ στις χαραμάδες, στις πλάκες της αποθήκης, κάμποσοι βρήκαν κάτι απομεινάρια από σκόνη καπνό. Σε μια γωνιά βρέθηκε και μια φυλλάδα, ένα τεφτέρι. Τη σκίσαν και τύλιξαν τσιγάρο. Οι άλλοι, που δεν προφτάξαν, κοίταζαν με ξαναμμένα μάτια, έτοιμα να χιμήξουν, το γαλάζιο καπνό που έβγαινε από τα στόματα.

Ένας σηκώνεται κ' έρχεται σιγά. Βλέπει τον άλλο που φούμερνε: ήταν ξυπόλυτος. Ύστερα ρίχνει τη ματιά στα δικά του τα ποδάρια, τυλιγμένα μ' ένα παλιοτσούβαλο που είχε βρει.

Μια στιγμή διστάζει.

—Κολληγά, λέει τέλος αποφασιστικά. Σου το δίνω!

—Τι;

—Το τσουβάλι μου λέω. Αμάν, δυο ρουφηξιές!

Ο άλλος σταματά να φουμέρνε. Κοιτάζει. Ύστερα γνέφει καταφατικά: «Ναι».

ΚΟΝΤΑ μεσημέρι ακούσαμε πολύ βουητό. Η πόρτα της αποθήκης άνοιξε, και χύθηκε μέσα αλαλάζοντας το νέο πράμα. Στην αρχή τρομάξαμε, προσπαθούσαμε να μαντέψουμε τι να 'ταν τα σχέδια τούτα. Ύστερα, γεμάτοι θαυμασμό, τους αναγνωρίσαμε.

—Μωρέ! Μωρέ!

Ήταν μια πηχτή μάζα από κοιλιές που πρόβαλαν στην αρχή, άλλες γυμνές στα φόρα, άλλες κρυμμένες πίσω απ' τα λινά μακριά σώβρακα που ξεφτούσαν στα λασπωμένα ποδάρια. Ύστερα ήρθαν τα κεφάλια, μάτια, κοτσίδες, γένια, όλα μαλλιά κουβάρια σα να γύριζαν από καβγά.

—Μωρέ, οι παπάδες μας!

Ήταν καμιά τριανταριά, όλοι οι γέροντες του Αϊβαλιού. Σε λιγοστούς μονάχα κυμάτιζαν κάτι απομεινάρια από ράσα. Ένα δυο διατηρούσαν ακόμα στραβά, τσαλακωμένα απ' τα χτυπήματα, τα καλυμμαύχια. Οι άλλοι ήταν ολόγυμνοι, με τις φανέλες και τα σώβρακα.

Ρίχτηκαν χάμου και φώναζαν όλοι μαζί απ' τους πόνους. Ύστερα, σπρωγμένοι από την πείνα, χύθηκαν στα παστά. Αρπούσαν τις σαρδέλες και τις κατέβαζαν μονοκόμματα με τα λέπια, πίναν κουβαδιές νερό, πάλι, πάλι.

Μονάχα δυο, έτσι που πέσαν, δε μετασάλεψαν: μια νέα, ήμερη, αχαμνή μορφή, κ' ένας γέροντας πάνου από εβδομήντα χρονώ. Στέναζαν.

Οι παπάδες είχαν κάμει τον ίδιο δρόμο μ' έμας μια μέρα αργότερα. Τους ρωτούσαμε να μάθουμε νέα. Δεν προφτάξαν να μας πουν. Ήρθε το απόσπασμα. Μας σηκώνουν για δρόμο. Εμείς είχαμε συνεφέρει λίγο απ' τον ύπνο της νύχτας και το ψωμί. Μα οι ιερωμένοι ήταν να τους κλαις. Προπάντων οι δυο δε θέλαν να σηκωθούν. Τους βιάσαν.

Πέσαμε στο δρόμο. Αριστερά γυάλιζε η Ακρόπολη της Περγάμου — Άτταλος ο Γ' διαζευχθείς την σύνευνον αυτού...

Η πομπή σταμάτησε. Φασαρία. Οι στρατιώτες βλαστημούσαν, φώναζαν. Ο γερο-παπάς δεν ήθελε να προχωρήσει. Έπεσε.

—Πιάστε τον δυο απ' τα χέρια! διατάζει ο αρχηγός.

Τον πιάσαμε δυο απ' τις μασχάλες και προχωρήσαμε.

Μα τα ποδάρια του έμεναν, σέρνουνταν.

Σταματήσαμε πάλι.

Ο λοχίας, έξω φρενών, έρχεται από πίσω. Με την μπούκα του τουφεκιού του φέρνει μια, δυο, τρεις στη μέση, να τον ζωντανέψει. Ξέφυγε απ' τα χέρια μας, βάρυνε, έπεσε. Οι στρατιώτες, είδαν κι απόειδαν, τον τράβηξαν στην άκρη του δρόμου, τον αμόλαραν μπρούμυτα κι άρχισαν να του κατεβάζουν απανωτές κοντακιές. Μήτε καν στέναζε. Μονάχα η γλώσσα του έγλειφε τη γης — να δοκιμάσει, στυφή είναι, πικρή είναι;

Απ' το λόφο, αντίκρυ στον Άτταλο, λίγα μέτρα από μας, τα παιδάκια τα τουρκιά που παίζαν ροβόλησαν κατά τη σκηνή. Οι στρατιώτες αποτραβηχτήκαν για να ξεκινήσουμε. Τα παιδάκια άρχισαν όλα μαζί να πετροβολούν από σιμά το σώμα που ξεψυχούσε.

Κάμποση ώρα ακούγαμε το βουβό χτύπο που έκαναν οι πέτρες όσο ολοένα στοιβάζουνταν. Τρεις φορές μου είχε δώσει, μικρόν, τη θεία μετάληψη. Φορούσα τα καλά μου.

ΠΟΛΥ γρήγορα αρχίσαμε να διψούμε πάλι φοβερά. Τα παστά ζωντάνευαν στ' άντερά μας, κολυμπούσαν. Όμως δε μας σταματούσαν να πιούμε.

—Νεράκι! Λίγο νεράκι! ικέτευαν οι παπάδες, στρέφοντας τα μάτια τους στους στρατιώτες.

Κι όπως αυτοί ήταν αλύγιστοι, άρχισαν να μοιρολογούν:

—Τι τα θέλαμε και τα τρώγαμε! Τι τα θέλαμε!...

Δόξα ο Κύριος, δεν είχαμε πια να σηκώνουμε το παιδάκι. Έμεινε μαζί με τη μητέρα του στην Πέργαμο. Τι ν' απόγινε; Μας δώσαν όμως δυο κορίτσια, να μη μας λείψει το είδος.

Νυχτωθήκαμε σ' ένα χωριό και κοιμηθήκαμε σ' ένα στάβλο. Τη νύχτα έκανε πολύ κρύο. Μα είχε άχερα κ' ήμαστε αγκαλιασμένοι με τον Αργύρη. Δε μας αποφάνηκε.

Αυγή αυγή πάλι πέσαμε στο δρόμο.

ΤΑ ΔΥΟ κορίτσια που πήραμε απ' την Πέργαμο μας δώσαν πολλή άνεση. Ήταν έδαφος ακαλλιέργητο, και κάθε τόσο είχαμε στάση. Οι στρατιώτες τις μοιράζονταν, αποτραβιούνταν, γύριζαν, κι αρχίζαμε ξανά την πορεία. Τούτη η διακοσμητική μας έκανε καλό. Ξεκουραζόμαστε. Ωστόσο πάλι κατά το μεσημέρι αποχαιρετήσαμε ένα σύντροφο που απόκαμε. Βρωμούσε απ' τα λερώματά του — τον είχε καταπάρει. Δεν ξέρω πώς τον λέγαν. Τι χρειάζεται;

Όταν όμως το απομεσήμερο όλοι οι στρατιώτες είχαν πια «εκφραστεί», οι στάσεις κόπηκαν. Μας σπρώχναν να τρέχουμε, αυτό βαστούσε ώρες, κ' εμείς φωνάζαμε απ' τους πόνους. Τα κορίτσια κλαίγανε και παρακαλούσαν με τις αδύνατες φωνές τους να σταθούμε. Μα δε φελούσε.

Τότες η μια, αυτή που είχαμε απ' το Αγιασμάτ, έτρεξε πιο πολύ, σύρθηκε ως τον αρχηγό του αποσπάσματος κ' έπιασε να τρίβεται απάνω του και να γλαρώνει τα μάτια της κοιτάζοντάς τον. Μα ήταν δυο μάτια πολύ κόκκινα, τσιμπλιασμένα και γεμάτα δάκρυα — δεν ήταν βολετό να κρατήσουν μια πονηρή έκφραση που κάτι να υπόσχεται ανθρωπινά. Ο αποσπασματάρχης, ένας κρεμανταλάς με ξουρισμένο κεφάλι, την έσπρωξε, μπουχτισμένος, με τις δυο χερούκλες του, που ήταν τόσο αβρές, σα φτυάρια. Το φτωχό πλάσμα ξαναπήρε δύναμη, ξανασύρθηκε κοντά του σα χταπόδι. Ξέροντας πόσο ήταν μάταιο να προκαλεί με το πρόσωπο, έβαλε μπρος πιο σίγουρα μέσα: Άπλωσε τα χέρια της κ' έπιασε να τον γαργαλά, κ' έτρεχε γιατί τρέχαμε, κι ολοένα χαμήλωνε τα χέρια της στα κρυφά του μέρη. Ο λοχίας την έσπρωξε πάλι μια στιγμή, προχωρούσε αδιάφορα, μα αυτή επέμενε, τον γαργαλούσε, και τα μάτια της τώρα τον κοίταζαν στο πρόσωπο με αγωνία — να δουν τις αντιδράσεις απ' το πείραμα. Και τ' άλλα μάτια, τα δικά μας, στυλώθηκαν εκεί και κοίταζαν στο μέρος του χταποδιού που σάλεψε αδιάκοπα, σαλαγούσε τα πλοκάμια του, έγλειφε και ικέτευε. Κουνούσαμε κ' εμείς τα χέρια μας ασυναίσθητα, να ενισχύσουμε τα δυο εκείνα χέρια, μην πάσουν. Γιατί η σκηνή ήταν ωραία και ιερή — γι' αυτό.

Τέλος το μούτρο του κρεμανταλά άρχισε να ταράζεται. Ένας σπασμός το πέρασε σαν το μπουρίνι τη θάλασσα. Κι απότομα έριξε μια κραυγή.

Το χταπόδι κατάλαβε. Το δόλωμα έπιασε. Εξαντλημένο απ' την αγωνία αμολάρισε σιγά σιγά. Σωριάστηκε χάμου.

Ο λοχίας κοιτάζει το θαλασσινό στα πόδια του. Ύστερα τα μάτια του πέφτουν στο πιο νέο κορίτσι που πήραμε απ' την Πέργαμο. Χιμά και το αρπά. Αυτό έκλαιγε και φώναζε, επειδή ήταν πολύ μικρό.

Αποτραβήχτηκε βιαστικά, άγριος απ' την επιθυμία.

Ξεκουραστήκαμε κάμποσο.

Σαν ξαναπέσαμε στο δρόμο και πέρασαν ένα δυο ώρες αρχίσαμε πάλι να φωνάζουμε απ' τους πόνους. Οι γυναίκες κλαίγαν. Η κοπέλα του Αγιασμάτ ήταν πια αδύνατο να προκαλέσει, μάλιστα μπουχτισμένους ανθρώπους — τόσο ήταν ερειπωμένη και λερή. Οι στρατιώτες δεν την πιάναν εύκολα, μα κ' η ίδια δεν είχε πια δύναμη για τίποτα. Γι' αυτό έσπρωχνε τη μικρή συντρόφισσά της, το «παιδί».

—Άιντε κ' εσύ... Δοκίμασε...

Το έσπρωχνε κ' έκλαιγε.

Το λέγαμε παιδί γιατί δε θα 'ταν παραπάνου από δεκαπέντε χρονώ. Δεν άντεχε πια, το είχαν ρημάξει, είχε γεμίσει απ' τα αίματά του. Φοβισμένο, έξαλλο, έτρεχε βελάζοντας:

—Αχ! Αχ! Αχ!

Μα άλλη σωτηρία δεν ήταν. Κλαίγοντας σύρθηκε προς τον αρχηγό. Η ιερή σκηνή του χταποδιού ξαναπαίχτηκε. Με χίλιες δυσκολίες, με αγωνία, με δάκρυ, το σίδερο λύγισε, ξύπνησε, ερεθίστηκε. Και βγήκε πάλι απ' το αγρίμι μια κραυγή που τα σκέπασε όλα.

ΝΥΧΤΩΘΗΚΑΜΕ σε μια μάντρα. Όσοι πρόλαβαν βρήκαν μια γωνιά με άχερο. Οι άλλοι ή έπρεπε να μείνουν ολόρθοι ή να ξαπλώσουν στις υγρές καβαλίνες.

Το «παιδί» κ' εγώ κι ο Αργύρης δεν προφτάξαμε.

—Κάντε λίγο τόπο και για το παιδί..., παρακαλώ από ξαφνική φιλευσπλαχνία —μπας και ξαπλώσω κ' εγώ.

Κανένας δεν κουνήθηκε. Μέναμε ολόρθοι. Ύστερα τα σώματά μας βάραιναν, λύγισαν. Κυλήσαμε χάμου στο λασπωμένο έδαφος σαν καδένες που τις λάσκαραν. Το παιδί έγειρε το κεφαλάκι του πάνω μου, κ' εγώ ακούμπησα στον ώμο του. Κάμποση ώρα ακούγαμε τους λυγμούς του — κάποιον καλούσε. Ύστερα σώπασε.

—Κοιμήθηκε; ρωτά σιγανά ο Αργύρης.

Αγγίζω το χέρι του παιδιού, να δοκιμάσω. Δε σάλευε.

—Ναι, κοιμήθηκε.

Ησυχία.

—Ηλία...

—Τι;

—Συλλογίσου πως, αν δεν ήταν το παιδί κ' οι άλλες...

Σταματά. Ένα δυνατό σύγκρου: Δε θα 'ταν οι γυναίκες. Θα 'μαστε τότε εμείς, τα δυο αγόρια. Και οι στάσεις...

—Φυλάγεις το θειάφι, Αργύρη;

Ψάχνεται.

—Ναι, Ηλία.

Βολεύω το μικρό κορίτσι να 'ναι πιο αναπαυτικά στα γόνατά μου. Νοιάζομαι

πολύ. Θα 'ναι περισσότερο απ' τη μητέρα του έτσι που νοιάζομαι εγώ για την υγεία του τούτη την ιερή στιγμή.

ΠΑΕΙ και το παιδί. Το αφήσαμε την άλλη μέρα σε μια χαράδρα. Από πάνου κρεμόταν ένα βουνό πολύ ξερό και πολύ λείο. Κι από κάτω έτρεχε το μικρό ποτάμι. Α, ήταν ωραία!

Δεν το θάψαμε — αυτά είναι λυρισμοί, δεν είχαμε καιρό για καθαρή ποίηση. Του σεβαστήκαμε την αξιοπρέπεια να μείνει μονάχο κάτω απ' τον ουρανό.

Όταν ξαπλώθηκε καταγής, ανίκανο να βαδίσει, μισολιποθυμισμένο, ο αποσπασματάρχης δίστασε μια στιγμή. Ήταν ο ίδιος που είχαμε χτες, δεν αλλάξαμε πόστα. Δυο φορές είχε «εκφραστεί» μαζί του χτες. Είπε να το σύρουμε, μα είδε σε λίγο πως ήταν μάταιο. Τότες το παραδέχτηκε πως ήταν μια πηγή που δεν είχε να του προσφέρει τίποτα πια.

Κοίταξε κάτω. Το νερό έτρεχε ανάμεσα σε μεγάλα βράχια. Ήμαστε σ' ένα ύψος, εκεί, περισσότερο από δέκα μέτρα. Έφερε σιγά το ποδάρι του, δίστασε, έπειτα έσπρωξε με αταραξία.

Το μικρό σώμα κατρακύλησε, έκαμε μια στιγμή να μπλέξει κάπου, ύστερα πάλι κύλησε με το βάρος. Ακούσαμε καθαρά τον κρότο που έκαμε μόλις έφτασε στο τέλος. Έμεινε στριμωγμένο ανάμεσα σε δυο μεγάλα βράχια. Το κεφαλάκι κοίταζε ψηλά, και το λίγο νερό μια στιγμή έκαμε να λοξοδρομήσει. Μα ύστερα το νερό άλλαξε γνώμη, πέρασε πάνου απ' όλο το μικρό σώμα κ' εξακολούθησε.

Ο αποσπασματάρχης μας είπε να καθίσουμε. Ήταν κι αυτός κουρασμένος, τσακισμένος — δεν ξέρω τι ήταν. Δε μιλούσε. Κοιτάζαμε κάτω τι ήσυχια που ήταν — το νερό έτρεχε, βέβαια και λίγο μούρμουρο, και το μικρό πρόσωπο θα ήταν παστρικό σαν θα το κοίταζε ο Θεός.

Ένας σηκώνει τα μάτια του στον ουρανό.

—Ακόμα αργεί..., λέει με απελπισία.

—Για το παιδί λες; Τώρα πια θα τελείωσε.

—Όχι, για τη νύχτα λέω.

Ναι, ο ήλιος ήταν ψηλά, αργούσε ακόμα.

Καθένας μας άρχισε πάλι να μαζεύεται στον εαυτό του. Το παιδί για μια στιγμή μας είχε φέρει κοντά στον άνθρωπο. Ήταν παρασπονδία. Ξαναγυρίζαμε στο αγρίμι που λούφαζε.

Ο λοχίας έβγαλε ψωμί να φάει. Κατέβασε δυο μπουκιές. Μασούσε αργά. Ύστερα μετάνιωσε. Δεν είχε όρεξη. Κι όμως ήταν τόσο ωραία — αποκάτω το μούρμουρο, ο φλοίσβος...

Κόβει το ψωμί σε δυο κομμάτια και το πετά με νευρικές κινήσεις στις δυο γυναίκες που μας απόμεναν. Ύστερα διατάζει σκληρά:

—Κάλκινιζ! (σηκωθείτε)

Δεν κάμαμε ως τη νύχτα κανένα σταθμό. Ο αποσπασματάρχης ήταν αμίλητος. Κι όταν απ' τους πόνους φωνάζαμε κλαίγοντας και παρακαλούσαμε, ένας θυμήθηκε το παιδί:

—Αχ, γιατί να μείνει; Γιατί; Αν ήταν τώρα, θα...

Ναι, γιατί να μείνει;

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η'

ὑπέλαβόν με ὥσει λέων ἔτοιμος εἰς θήραν καὶ ὥσει σκύμνος οἰκῶν ἐν ἀποκρύφοις.⁸

Η πείνα σιγά σιγά ρουφά τις τελευταίες δυνάμεις. Αρχίζουμε να τον παρακαλούμε να 'ρθει, να τελειώνουμε. Ο Αργύρης, λέω, θα πέσει πριν από μένα.

Ήταν κατά το μεσημέρι, την άλλη μέρα. Περπατούσαμε στον κάμπο. Ξαφνικά, μες στην ερημιά, μας μπλοκάρισε ένα τσούρμο καβαλάρηδες. Ήταν τσέτες, εφέδες, αρματωμένοι ίσαμε τα μπούνια.

—Σταθείτε!

Τι θέλαν; Πήραν τους στρατιώτες κατά μέρος και μιλούσαν στην αρχή σιγανά, ύστερα πιάσαν να φωνάζουν και να μαλώνουν. Δε συμφωνούσαν. Ξαφνικά, σ' ένα σύνθημα, οι καβαλάρηδες τραβήξαν τα πιστόλια και τα στυλώσανε καταπάνου μας και καταπάνου στους στρατιώτες. Έγινε πανδαιμόνιο. Μπήξαμε τις τσιρίδες και τρέχαμε ο καθένας να κρυφτεί πίσω απ' τα δέντρα εκεί γύρω. Σα συνήρθαμε είδαμε τους καβαλάρηδες να χάνονται με απίστευτη γληγοράδα. Πέσαν κάτι τουφεκιές από δω κι από κει. Έπειτα έγινε ησυχία.

Μαζευτήκαμε κ' είδαμε πως ένα απ' τα δυο κορίτσια δεν ήταν πια μαζί μας. Οι στρατιώτες βλαστημούσαν. Η τελευταία γυναίκα που μας απόμενε, το κορίτσι του Αγιασμάτ, έκλαιγε για την τύχη της συντρόφισσάς της.

Αργότερα κάμποσες ώρες, σαν μας έπιασε πάλι η απελπισία απ' το δρόμο, αρχίσαμε να τον παρακαλούμε πάλι το θάνατο.

—Γιατί να μη σταθούμε πριν; φωνάζει ένας, έξω απ' τον εαυτό του. Τρέξαμε σαν παιδαρέλια...

Ναι. Τώρα πια θα 'ταν τελειωμένο. Εγώ, για ένας άλλος, κ' ένας άλλος... — τι καλός θάνατος, μια σφαίρα.

—Γιατί να μη σταθούμε; Γιατί; Γιατί;..

Το 'λεγε και το ξανάλεγε, πάλι, το μασούσε στα δόντια του μαζί με τις σκόνες και τον πόνο που γλιστρούσε.

Ξαφνικά τον βλέπουμε, αυτόν, να βγαίνει απ' τη γραμμή και να στρίβει μες στα χωράφια τρέχοντας παλαβά. Πατούσε στους βόλους τα χώματα, στα βάτα, πηδούσε απ' τον πόνο που είχε στα γυμνά του ποδάρια, λύγιζε, κι ολοένα έτρεχε σα χτυπημένο ζαρκάδι. Ήταν αυτός που είχε αλλάξει με δυο ρουφηξιές τσιγάρο τα τσουβάλια του στην Πέργαμο.

Οι στρατιώτες τα χάσαν. Ένα δυο πέσαν πίσω του, φώναζαν βλαστημώντας. Μα αυτός, νιώθοντας τις φωνές τους να κοντεύουν, άνοιγε ολοένα, ολοένα, όσο μπορούσε, και δε γύριζε να δει πίσω του. Μη λιποψυχήσει.

—Ρίξτε! φωνάζει απ' το μέρος που ήμαστε ο αρχηγός.

Επιτέλους! Οι στρατιώτες στάθηκαν, σκόπευσαν λίγο. Οι πρώτες τουφεκιές δεν πιάσανε. Ύστερα άλλες δυο. Κι άλλες. Το ζαρκάδι σταμάτησε ένα τιποτένιο λεπτό — λύγισε. Ύστερα κατρακύλησε χάμου να φιλήσει τη γης.

Σαν ξαναπέσαμε στο δρόμο, λίγο διάστημα τον συλλογιζόμαστε — έτσι που σύχασε οριστικά.

—Μωρέ γλίτωσε! Γλίτωσε!

—Μπας κ' είναι να σταματήσουμε, μαθέ, ποτές;

Κι όλοι λέγαμε πως ας ξανάρθει μια καβαλαρία τσέτες! Ας γίνει κάτι τέτοιο! Α, τότε θα δεις, θα δεις...

Τώρα πια ήταν αλήθεια. Είχαμε ανάγκη από μian αρχή. Πριν από δέκα μέρες μια τέτοια απόφαση θα 'ταν πιο εύκολη. Γιατί μες στο κοπάδι οι πιο πολλοί ήταν γερά κορμιά, απύ αίμα, μπρούσικη ράτσα. Τώρα έπρεπε να βρεθεί ένας για να τον ακολουθήσουν οι άλλοι, τόση ήταν η αποσύνθεση.

Λοιπόν αυτός ο ένας, τώρα, ήταν το ζαρκάδι.

ΜΕ ΤΟ ΣΟΥΡΟΥΠΟ κοντεύαμε σ' ένα χωριό. Λίγο πριν φτάσουμε βλέπουμε έναν αξιωματικό καβάλα, με τον ακόλουθό του από πίσω. Θα 'βγαινε περίπατο. Ήταν ένα ωραίο παιδί, καλοντυμένος, σιδερωμένα ρούχα, ξουρισμένο μουστάκι, φρέσκος φρέσκος — να, έτσι π.χ. θα είναι οι άνθρωποι.

Κόλλησα τα μάτια μου και τον παρακολουθούσα. Έλεγα, τι καλά που θα 'ναι να 'σαι πλυμένος πάνου σ' ένα άλογο.

Γυρίζει στον ακόλουθό του και κάτι του λέει, δυο λόγια — από αλόγου.

Ο στρατιώτης ξεκαβαλικεύει, παίρνει το κορίτσι και τραβά μαζί του πιο πέρα. Χάθηκαν πίσω από κάτι βάτα.

Περιμέναμε κανένα κάρτο, πιο λίγο. Τέλος φάνηκαν. Ο στρατιώτης σιαχνόταν και χαμογελούσε, φραμένος. Στέκεται μπροστά στον αξιωματικό του σε προσοχή και τον χαιρετά στρατιωτικά.

Αυτός ατάραχα τον ρωτά:

—Λοιπόν; Έγινε;

—Έγινε, μουλαζίμ εβέλ (υπολοχαγέ).

Χτύπησε τ' άλογό του και χάθηκαν.

Κάτι τέτοιο θα είναι ο «άνθρωπος»: φρέσκος φρέσκος, καβάλα σε άλογο, θα 'χει ίσως και μάτια που θα γλαρώνουν.

—Αργύρη!

Ο Αργύρης μαζεύει κάτι τελευταίες δυνάμεις για να σηκωθεί. Το μούτρο λαστιχέρνει σ' αυτή την υπερένταση, οι λάσπες που είναι γεμάτο σκίζονται, κάνουν αυλάκια. Στα θολά μάτια του δε γυαλίζει πια τίποτα. Καίει στον πυρετό.

Ο δρόμος ίσαμε το χωριό ήταν πολύ λίγος. Τον έσυρα ώσπου να σταβλιστούμε.

Τη νύχτα έκανε πολύ κρύο. Ένα δυο φορές ξύπνησα. Το πρόσωπο του Αργύρη τράνταζε, γελούσε.

—Ε! του λέω σιγανά, και τον έσπρωξα.

Δεν απάντησε. Κοιμόταν.

«Καλά», είπα. «Όνειρο είναι.»

Τον αγκάλιασα πιο αλαφριά, μην ξυπνήσει.

Το πρωί ήταν ακόμα χαρούμενος απ' τη νύχτα. Είχε πέσει κι ο πυρετός.

—Ηλία, πιστεύεις;... με ρωτά συγκινημένος.

—Σε τι, Αργύρη;

—Πιστεύεις στα όνειρα;

—Δεν πιστεύω, Αργύρη. Σε τίποτα.

—Όχι! όχι! φωνάζει. Θα το δεις. Θα σωθούμε, Ηλία. Ήταν τόσο καθαρό! Περπατούσαμε οι δυο μας πάνου σε μια φωτιά ατέλειωτη. Ύστερα, σα ν' άνοιξε η γης και πέσαμε. Πέφταμε, πέφταμε — λέγαμε, τι βάθος να 'χει άραγε η γης; Κι άξαφνα χωθήκαμε, πλημμυρίσαμε, γέμισαν τα ρούχα μας, γέμισαν τα χέρια μας ουρανό, παιδί μου! Ουρανό!... Ήταν σα χρυσή λάσπη. Τον πιάναμε, τον χαδεύαμε, τον αισθανόμαστε· μήτε κουβέντα, ήταν γνήσιος! «Παιδί μου, ουρανός είναι!» λες εσύ. «Ε, τι θαρρείς;» «Μωρέ, ο κ. Μέγας στα Φυσικά δε μας έλεγε πως...»

Μας βγάζουν στην αυλή. Είχε ήλιο άφθονο — χωρίς σκοπό. Άρχισα να 'ρχονται πάλι ντόπιοι, άγριοι, σκληροί σα σίδερα. Μας κοίταζαν. Γύρευαν φιρί φιρί αν είχαμε κανέναν Αρμένη. Η λύσσα τους γι' αυτουνούς ήταν δέκα φορές πιο πολλή.

Δεν είχαμε.

Άξαφνα τρεις στάθηκαν από πάνου μας, από μένα και τον Αργύρη. Τυλίγαμε κείνη την ώρα τα ποδάρια μας με τα παλιοτσούβαλα, ετοιμάζοντάς τα για το δρόμο. Είδα τις σκιές τους που στάθηκαν.

—Ε! λέει αυστηρά ο ένας απ' τους τρεις.

Γυρίσαμε.

Χώνουν τα μάτια τους στο μούτρο του Αργύρη. Ψάχναν.

—Δεν είναι, λέει ο ένας δισταχτικά.

—Είναι σου λέω! φωνάζει ο άλλος. Τώρα θα δεις!

Και γυρίζοντας στον Αργύρη τον διατάζει:

—Άνοιξε το στόμα σου!

Το άνοιξε — έτσι να φανούν τα δόντια του.

—Βλέπετε; φωνάζει με χαρά το Τουρκί.

Στη σειρά τ' άσπρα δόντια του Αργύρη έλαμπε ένα χρυσό δόντι. Γυάλιζε στον ήλιο — σα γυναίκα, τόσο ωραία.

—Γκιαούρ! βλαστήμησαν τότες κ' οι τρεις μαζί και τρέξαν να βγουν όξω.

—Ηλία... μουρμουρίζει ανήσυχο το παιδί. Τι θέλαν;

Τίποτα. Πέρασε κάμποση ώρα, το ξέχασε. Ήταν και τ' όνειρο που τον είχε γεμίσει ουρανό, η χρυσή λάσπη.

Σε μια ώρα ξεκινήσαμε. Μας παράλαβε άλλη πόστα. Δεν είχαμε βγει ακόμα όξω απ' το χωριό όταν είδαμε να 'ρχεται κοντά στο απόσπασμα ένα τσούρμο καμιά πενηνταριά ντόπιοι Τούρκοι. Μας σταμάτησαν. Ψάχναν στη γραμμή μας κάτι γυρεύοντας. Τέλος στάθηκαν σ' εμάς τους δυο.

—Τσαούς, λέει ένας απ' τους τρεις που ήταν στην αυλή. Αυτόν θα μας τον δώσεις.

Δείχνανε τον Αργύρη. Ο λοχίας πλησίασε. Του εξηγούν: Τούτος, του λένε, ήταν αστυνομικός στα χρόνια της ελληνικής κατοχής, έκαμε το και το. Θα μας τον δώσεις.

Το παιδί δίπλα μου άρχισε να τρέμει. Τον κοίταξα: ένα κίτρινο χρώμα πασπάλισε το μούτρο του όπου δεν ήταν λάσπη.

—Εγώ;... Εγώ;... τραύλιζε.

—Κοίταξε το στόμα του! δείχνανε οι πολίτες στο λοχία. Είχε ένα χρυσό δόντι. Κοίταξέ το!

—Εγώ πήγαινα σχολειό..., έλεγε το παιδί. Να, από δω ήταν συμμαθητής μου. Ποτές δεν έχω έρθει κατά δω...

Μα όσο μιλούσε τόσο τον σουσούμιζαν. Όλο το τσούρμο τώρα ούρλιαζε:

—Θα μας τον δώσεις! Θα μας τον δώσεις!

Οι τσέτες τραβήχτηκαν λίγο παράμερα με το λοχία. Πις, πις. Η χαρά άστραψε στα πρόσωπά τους σαν το δόντι.

—Εμπρός!

Αρχίσαμε να βαδίζουμε. Από πίσω, απ' τα πλάγια ακολουθούσε το τσούρμο βουίζοντας. Ο κίνδυνος σπιρούνιαζε τον αγέρα, το παιδί μου έσφιγγε τη χούφτα. Τ' αδύνατα δάχτυλά του τρέμαν. Τα κρατούσα — έτσι χεράκι χεράκι. Μια παλιοντενεκεδένια κατσαρόλα ήταν πεταμένη στο δρόμο. Ένας απ' το τσούρμο την πήρε και την έχωσε στο κεφάλι του Αργύρη. Τα μεγάλα σγουρά γλιτσασμένα μαλλιά κρύφτηκαν.

—Ηλία!... Ηλία!... Θα με σκοτώσουν...

Του σφίγγω το χέρι πιο πολύ:

—Σώπα...

—Αρκαντάς... (σύντροφε) αρκαντάς..., γυρίζει, έξαλλο, στο στρατιώτη που βάδιζε δίπλα μας. Δεν είμαι εγώ...

Αταραξία.

—Σου λέω, δεν είμαι, αρκαντάς...

—Γκιαούρ! φωνάζει τότες ο στρατιώτης.

Σώπασε φοβισμένο.

Βγήκαμε όξω απ' το χωριό.

—Κάτσετε χάμου!

Καθίσαμε. Τότες ένας άντρας αψηλός και βαρύς μάς πλησιάζει. Έκρυβε τα χέρια πίσω στις πλάτες του. Δεν τα βλέπαμε. Στυλώνει μια ματιά στον Αργύρη.

—Βγάλ' το αυτό! του λέει άγρια για την κατσαρόλα.

Το παιδί τρέμει. Βγάζει την κατσαρόλα, την απιθώνει χάμου και σηκώνει στο δήμιο τα δακρυσμένα μάτια του. Αυτός, αργά, λύνει τα χέρια του. Κι απότομα, σα ζαρκάδι, του κατεβάζει μια, μ' ένα σφυρί που κρατούσε, στο κεφάλι. Η κραυγή του παιδιού σκίζει τον αγέρα σα λεπίδι. Τα ψιλά δάχτυλα που με σφίγγαν χαλάρωσαν.

Όλο το τσούρμο μουντάρησε σ' αυτό το σύνθημα. Τον τράβηξαν στην άκρη, κ' ένα σωρό χέρια κουνιούνταν, ανέβαιναν, κατέβαιναν.

Δεν πρόφταξα να δω τίποτ' άλλο. Οι στρατιώτες μάς σήκωσαν εμάς τους άλλους. Ξαναρχίσαμε το δρόμο. Μας σπρώχνανε, τρέχαμε. Μόλις ακούγαμε, ένα δυο τελευταίες κραυγές πιο αδύνατες που διαλύουνταν. Τις ρουφούσε η σκόνη.

Περπατήσαμε όλη τη μέρα.

ΣΟΥΡΟΥΠΩΝΕΙ. Τα σύννεφα χτυπιούνται αψηλά, τα φύλλα τρέμουν. Και τα γόνατα. Ο κάμπος είναι μαβής κ' έρημος, έρημος. Το τέλος σιμώνει.

Νύχτωσε. Σ' ένα χωριό. Μας βάλαν στην αυλή του χανιού, σ' ένα υπόστεγο. Σε λίγο έπιασε να βρέχει. Κρύο. Ήρθαν και μας σήκωσαν απ' το υπόστεγο. Εκεί! μας είπαν. Ξέσκεπα. Ναι, κάτου απ' τον ουρανό.

—Είμαστε γυμνοί, ολόγυμνοι! φώναζαν οι σκλάβοι με απελπισία.

Τίποτα.

Μας βγάλαν στο ξέσκεπο. Γύρω γύρω στο υπόστεγο μέιναν μονάχα οι σκοποί, τυλιγμένοι στους μαντύες τους, και παρακολουθούσαν. Ένα μεγάλο φανάρι μας φώτιζε. Στριμωχτήκαμε, κουβάρες κουβάρες. Κολλήσαμε ο ένας στου αλλουνού την πλάτη, μπας και μείνει ένα μέρος στα κορμιά άβρεχτο.

Δε βαριέσαι. Το νερό κατρακυλούσε απ' το κεφάλι, γλιστρούσε σιγά σιγά, ολοένα το αίμα σώπαινε. Τα δόντια χτυπούσαν. Σα να λιώνουν τα κόκαλα. Τα κεφάλια χαμηλώνουν αργά, και τα κορμιά σταματούν να σαλεύουν. Είναι ένας γλυκός, μακάριος ύπνος που έρχεται.

—Μη, παιδιά! Βασταχτείτε!... μουρμουρίζει κάποιος τρέμοντας. Μπορεί να μην ξυπνήσουμε...

Καμιά απάντηση.

Σηκώνω για μια τελευταία φορά το μουσκεμένο πρόσωπό μου στη νύχτα. Πλημμύρισε. Είναι η βροχή, τίποτ' άλλο. Το αφήνω να γείρει οριστικά.

ΜΑΣ ΕΔΕΙΡΕ ως το πρωί. Δεν ξέρω πια πότε ζαλίστηκα κ' έμεινα ακίνητος. Όταν ξυπνήσαμε —αλήθεια, ξυπνήσαμε— ο ουρανός είχε καθαρίσει. Σε λίγο βγήκε ο ήλιος.

Τα πρόσωπα ήταν κίτρινα απ' το μαρτύριο, φρέσκα φρέσκα. Το κορίτσι του Αγιασμάτ τουρτούριζε σα βρεμένο γιατί. Οι παπάδες ήταν σαν περίεργα τέρατα που προβέλναν, τζα, απ' την κιβωτό του Νώε.

Κάμποσοι σκλάβοι πιάσαν να βγάζουν τις φανέλες να στεγνώσουν. Οι γυμνές πλάτες γυάλισαν τότες σαν άνθη, μουδιασμένες, χλωμές, με ριγωμένο το δέρμα απ' το πότισμα — ψιλά ψιλά σκουληκάκια.

—Ποιος θα βαστάξει ύστερα απ' αυτό; μουρμουρίζει ένας μελαγχολικά.

Κάποιος άλλος με συμβουλεύει:

—Δε βγάζεις κ' εσύ τη φανέλα;

Κάνω να τη βγάλω. Κοιτάζω μπροστά μου. Η μουσκεμένη φανέλα σ' ένα μέρος είναι κίτρινη, λίγο κίτρινη. Βάζω το χέρι μου από μέσα, κατάσαρκα. Τι να 'ναι;

Μια λάσπη. Τη βγάζω, την κοιτάζω με χαμένα μάτια.

—Τι είναι; λέει ένας πλάι μου.

—Για δεξ! Για δεξ! Θειάφι είναι! λέει ένας άλλος. Που βρέθηκε;

Κουβεντιάζουν οι δυο. Δε μιλώ.

—Αλήθεια, λέει ο πρώτος, θυμάσαι το ρολογά; Ήθελε να ψακωθεί με το θειάφι. Ακούς με το θειάφι!...

Ο άλλος λέει:

—Ε, και;...

—Με το θειάφι ψακώνεται κανείς, μωρέ; Αφού το δίνουν και στα σκυλιά για γιατρικό!

—Α, έτσι...

Τ' ακούγω όλα. Χαμένος, παραλυμένος. Α, έτσι;...

Ζουλώ την κίτρινη λάσπη — το καταφύγιο. Την κοιτάζω, την κοιτάζω. Σαλεύουν τα δάχτυλα — πόσα δάκρυα, πόσα δάκρυα ώσπου ο Αργύρης να το αποφασίσει, ένα γιατρικάκι.

Ησυχία. Τα δάχτυλα ανοίγουν, σιγά. Τσαφ, τσαφ, η κίτρινη λάσπη έπεσε, χύθηκε.

Ένας παπάς κοντά μου προσέχει τη μοναδική μεγάλη παπούτσα που έχω αφήσει εκεί δίπλα να στεγνώσει.

—Που είναι το ταίρι της; με ρωτά.

Δεν απαντώ.

—Το ταίρι της; Το 'χε το άλλο παιδί, λέει ο διπλανός μου.

—Α, αυτό που έμεινε;

—Ναι, αυτό.

—Δε σου είναι μεγάλο; με ρωτά πάλι ο παπάς κοιτάζοντας με βουλιμία το παπούτσι.

Τσιμουδιά.

Ο παπάς το παίρνει, το βάζει, το δοκιμάζει, του έρχεται ίσα ίσα.

—Μου το δίνεις, παιδάκι; με ρωτά. Τι σου χρειάζεται;

Κουνώ τους ώμους αδιάφορα. Τι μου χρειάζεται;

—Θα δέομαι για κείνον, λέει, κ' είναι χαρούμενος. Ήσαστε φίλοι, παιδάκι μου;

Τινάζομαι ολόρθος, απεγνωσμένα, παλαβά, ασυγκράτητα:

—Άφησέ με, άνθρωπε!

—Λέω... αν ήσαστε φίλοι, κάνει αυτός ξαφνιασμένος.

—Άφησέ με σου λέω!

Σταυροκοπιέται. Παίρνει το παπούτσι και ξεμακραίνει.

Σε λίγο ξεκινούμε. Οι χωριανές με τους φερετζέδες κάθονται στο δρόμο και μας κοιτάζουν. Άλλες έρχονται πιο σιμά και μας χτυπούν. Μια γριούλα, ένα ερείπιο, δε νοιάζεται να κρύψει το γερασμένο μούτρο της. Πάνω του βαραίνει η πίκρα, ένα πυκνό στρώμα. Δε βλέπει, μισότυφλη.

Απλώνει τα μικρά χέρια που τρέμουν.

—Αμάν! παρακαλεί τους στρατιώτες. Δώστε μου έναν...

Στη γραμμή βαδίζω με αβέβαιο βήμα. Ένα ψόφιο πράμα ταλαντεύεται, δεξιά ζερβά. Τα μάτια χάνονται μπρος. Δεν υπάρχει τίποτα. Πλάι μου είναι έρημα. Και κάπου αλλού. Είναι έρημα.

—Αλ, ανά (πάρε, μητέρα), λέει ο στρατιώτης στη γριούλα, και με σπρώχνει.

Στέκουμαι. Ένα αδύνατο χεράκι. Χραπ. Μόλις το ξεχωρίζω. Σα να είναι σε όνειρο. Με χτυπά, να εκδικηθεί. Είναι αλαφριά, πολύ πολύ. Σα να με χαϊδεύει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Θ'

ὅτι ἐκεῖ ἐπηρώτησαν ἡμᾶς οἱ αἰχμαλωτεύσαντες ἡμᾶς λόγους ᾠδῶν καὶ οἱ ἀπαγαγόντες ἡμᾶς ὕμνον.⁹

ΒΑΔΙΣΑΜΕ ακόμα κάμποσες μέρες. Άσκοπα. Κάθε μέρα έλεγα πως ήταν πια η τελευταία. Δεν ήταν. Δεν ήξερα: ζούσα; όχι; Δεν ξέραμε. Ήταν μια εγκατάλειψη, μια κατάσταση όπου μπερδεύουνται τα όρια της αίσθησης — αν είναι κρύο ή ζέστη, αν είναι πόνος ή ξαλάφρωμα. Ένα καρφί είχε χωθεί στην πατούνα μου. Πονούσε πολύ. Δε βαριέσαι. Έμπυωσε.

Τέλος σταθήκαμε. Ήταν στο Κίρκαγατς. Μια μέρα πριν φτάσουμε εκεί, είδαμε ξαφνικά στο δρόμο κάτι αλλοσούσουμα όντα. Σπάζαν χαλίκι. Ήταν γυμνοί, κουρελιασμένοι, χλωμοί, αξούριστοι.

—Μωρέ τι να 'ναι;

—Σα χριστιανοί μοιάζουν, λέει ένας.

Σίγουρα — πώς μπορούσε να 'ταν αλλοεθνείς; Μας κοίταζαν κι αυτοί. Τέλος μας ρωτούν:

—Αδέρφια, από που ερχόσαστε;

Μπαμ! Έσκασε. Βιαστικά, σιγανά, δίναμε τις απαντήσεις και τους ρωτούσαμε τρέχοντας:

—Έχετε καιρό εδώ;

—Ένα μήνα.

—Πεινάτε;

—Πεινάμε.

—Θα ζήσουμε;

—Θα ζήσουμε. Μη φοβάστε! Σ' ένα μήνα φεύγουμε! Με την ειρήνη!

«Ειρήνη.» Τι πράμα να 'ταν αυτό; Πρώτη φορά το φέρναμε στο στόμα μας. Για λίγο διάστημα οι πιο πολλοί αρπούν αυτό το σωσίβιο. Μα δεν μπορούν να κρατηθούν για πολύ. Ειρήνη θα πει τίποτα ποδάγρα στο μυαλό, κάτι ανάλογο. Εμείς για ένα μονάχα ικετεύαμε: Να σταθούμε κάποτες! Να σταθούμε!

Πέρα απ' αυτό — να σταθείς στον ίδιο τόπο μια μέρα, δυο μέρες, τρεις μέρες, μια ακινησία στα ποδάρια, όχι στο μυαλό — δε θα υπάρχει τίποτα. Θα τελειώνει ο κόσμος. Θα 'ναι η ειρήνη.

Σταθήκαμε στο Κίρκαγατς. Σταβλιστήκαμε σ' ένα μεγάλο κελάρι μιας εκκλησίας.

Είχε πριν άλογα. Τα βγάλαν και μπήκαμε εμείς. Ήταν στενό. Μόλις χωρούσαμε τόσοι νομάτοι να στεκόμαστε ολόρθοι, παστωμένοι.

Σαν ήρθε η νύχτα λέγαμε πως θα μας παν πουθενά αλλού, για να μπορέσουμε να ξαπλώσουμε.

Δε μας πήγαν.

—Παιδιά, εδώ θα μείνουμε!

Με τη φωνή τούτη που ακούστηκε, όλα τα κορμιά, ασυναίσθητα, αμολάραν να πέσουν καταγής, να προκάμουν ένα λιγοστό τόπο για ύπνο. Το κελάρι γέμισε φωνές. Ο ένας πατούσε τον άλλον, ο ένας έπεφτε πάνου στον άλλον — ήταν ολοσκότεινα.

—Το Θεό σου, τράγο!

—Κουνήσου, κερατά! Με σκότωσης!

Τη μεγαλύτερη ζημιά την κάναν οι παπάδες, που ήταν χοντροί κ' είχαν κοιλιές. Όλοι αυτουνούς βλαστημούσαν.

Τότες, πιεσμένα απ' την ανάγκη, όλα τ' αποκαμωμένα κορμιά στυλώθηκαν πάλι σιγά σιγά. Έμειναν ολόρθα. Σιγά σιγά σφάληξαν και τα βλέφαρα. Ο ύπνος ερχόταν — απ' την κορφή. Χυνόταν στο αίμα.

Σε λίγο όλη η ολόρθη παστωμένη μάζα ακινήτησε. Ήταν σαν τα πουλιά που σταλιάζουν. Πότε πότε ένα κοιμισμένο σώμα έπεφτε — μπουνάτσα, μια πέτρα έπεσε στη θάλασσα, ο μικρός σάλος θα χυθεί παντού. Έτσι όλη η κοιμισμένη μάζα δεχόταν τον αντίχτυπο. Ξυπνούσαμε και φωνάζαμε να σηκωθεί ο σύντροφος που έγειρε. Αυτό γινόταν πολλές φορές.

Το πρωί όλα τα μάτια ήταν κόκκινα απ' την αυπνία.

Μας βάλαν να παστρέψουμε τους δρόμους. Αφήσανε στο κελάρι μονάχα εκείνους που είχαν πουντιάσει τη νύχτα της βροχής. Αυτοί δε δούλεψαν, γιατί ήταν άρρωστοι. Φάγαν μονάχα ξύλο — επειδή ήταν.

Στο δρόμο οι χωριανοί μαζεύουνταν, μας βλέπαν και μας φτύναν.

Όσο βράδιαζε τόσο η εξάντληση βάραινε.

—Για συλλογιστείτε τον ύπνο πάλι τη νύχτα! Συλλογιστείτε τον ύπνο!

—Τι θα κάμουμε! Τι θα κάμουμε! μурmurίζαμε απελπισμένα.

Θυμηθήκαμε τους αρρώστους μας. Αυτοί θα κοιμήθηκαν όλη τη μέρα. Ζηλεύαμε την τύχη τους. Μακάρι να 'χαμε πουντιάσει. Ό,τι ήταν να γίνει ας γινόταν. Όμως θα 'χαμε κοιμηθεί.

Μας πήγαν στο κελάρι. Σε λίγο ήρθαν στο μικρό παράθυρο τα τουρκιά τα παιδιά, να παίξουν. Βαστούσαν κομμάτια ψωμί, αποτσίγαρα, πεπονόφλουδες. Τα πετούσαν μέσα και κάναν χάζι να παρακολουθούν τι σούσουρο γινόταν στο σκοτάδι μ' εμάς,

ποιος να πρωταρπάξει το μάννα.

Η αδυναμία τους ήταν οι παπάδες με τα σώβρακα και τα μεγάλα γένια. Αυτοί μουντέρναν πιο λυσσασμένα. Τα παιδιά ζύγιαζαν τις πεπονόφλουδες έτσι που να πέφτουν ίσα στα γένια τους κι απάνου στις κοιλιές τους. Οι άλλοι οι παπάδες, που δεν τους τύχαινε η ευλογία, μούγκριζαν κι άπλωναν τα χέρια τους να βουτήξουν στις διπλανές κοιλιές, στις επικράτειες που τις ευνοούσε η τύχη. Τούτες φώναζαν τότες, κάνοντας επίκληση στις αρχές της ελευθέρως διαθέσεως των λαών.

Και τη νύχτα αυτή όπως και την άλλη σταλιάξαμε έτσι: Ολόρθοι. Πες πως δεν κοιμηθήκαμε. Παρακαλούσαμε κάποτε την ειρήνη να 'ρθει στα ποδάρια μας. Τώρα αρχίσαμε να την ικετεύουμε ν' ανέβει, να 'ρθει και λίγο στο κεφάλι. Λίγος ύπνος, μια σταλιά, μια αγκαλιά τόπος για να γείρεις — αυτό όλο κι όλο, Κύριε...

Οι άρρωστοί μας ήταν κι αυτοί να τους κλαίς. Σα μαζευόμαστε, τη νύχτα, τους λέγαμε να σηκωθούν για να χωρέσουμε όλοι — τι να κάμουμε; Μονάχα τους δίναμε τόπο στον τοίχο ν' ακουμπούν, να μην πέφτουν.

Αποπατούσαμε εκεί μέσα. Βρωμούσε να σκάσεις.

Την τέταρτη μέρα, κατά το σούρουπο, μας μαζεύουν βιαστικά και μας αραδιάζουν σε διπλή σειρά στον αυλόγυρο της εκκλησιάς. Ένας αξιωματικός έρχεται κι αρχίζει να ξεδιαλέγει.

Τραβούσε συντρόφους. Τους έβαζε χωριστά — σαν το «ξάφρισμα» στο μουράγιο του Αϊβαλιού.

Είμαι στην πρώτη σειρά. Ασυναίσθητα κάνω ένα βήμα πίσω, να πάω στη δεύτερη· να μην είμαι πρόχειρος. Ο τόπος μου στη γραμμή μένει αδειανός. Ο αξιωματικός ήταν κοντά. Το προσέχει. Σκύβει προς το μέρος μου:

—Ουλάν, άρρωστος είσαι;

Έτρεμα. Έβρεχε σιγά.

—Όχι, λέει για μένα ένας διπλανός μου. Είναι μονάχα το ποδάρι του πληγωμένο.

—Έβγα όξω! λέει ο αξιωματικός.

Μας ξεχώρισαν είκοσι τρεις. Περιμέναμε από στιγμή σε στιγμή να μας πάρουν. Δε μας πήραν.

Μας βάλαν πάλι πίσω στο κελάρι, τους είκοσι τρεις. Από κει, απ' το παράθυρο, μόλις ξεχωρίζαμε τι γινόταν όξω. Φαίνεται πως φέραν σκοινιά και τους δέσαν, τον ένα με τον άλλο, τους άρρωστους, τους παπάδες και τους άλλους συντρόφους μας. Μαζί και το κορίτσι του Αγιασμάτ. Το ακούγαμε που έκλαιγε, έλεγε πως είναι σφιχτά, τι θα μας κάνετε;

Ύστερα τους πήραν, χάθηκαν μες στη νύχτα.

Μια λίγη, μια τιποτένια μονάχα στιγμή τους συλλογιστήκαμε: «Που τους παν μέσα

στη νύχτα;» Ύστερα γείραμε. Ξαπλώσαμε. Άνεση! Ήταν μια ευτυχία που μπουκάρησε σα να την πίεζε μια τρομερή δύναμη να χυθεί. Χύθηκε. Την αρπάξαμε. Μπήκε μες στους πόρους, στο αίμα, το αναστάτωσε.

«Τι καλά που φύγαν!»

Ξέραμε πάνω κάτω για που φύγαν δεμένοι.

ΤΗΝ ΑΛΛΗ μέρα μας πήγαν να δουλέψουμε στο σταθμό. Πριν ξεκινήσουμε ο αξιωματικός, που έκαμε το ξεδιάλεμα χτες, ήρθε, μας κοίταζε και μας είπε:

—Θα δουλέψετε!

Ήταν ένας τόνος τόσο αυστηρός έτσι που το πρόφερε. Ζαρώσαμε.

—Ειδεμή θα φύγετε σαν τους άλλουνούς!

Μουρμουρίζουμε τρέμοντας:

—Θα δουλέψουμε, ζαμπίτ (αξιωματικέ).

Στο σταθμό ήταν βαγόνια γεμάτα προμήθειες του στρατού. Στοίβες σακιά, καρποί, σιτάρια, ό,τι θες. Έπρεπε να τα ξεφορτώσουμε σε μian αποθήκη καμιά κατοστή μέτρα από κει. Οι μισοί μπήκαμε μες στα βαγόνια να κατεβάζουμε τα σακιά και να φορτώνουμε τους άλλους. Μα σε καμιά μισή ώρα αυτοί οι άλλοι γύρεψαν ν' αλλάξουμε πόστα: ν' ανεβούν αυτοί, κ' εμείς να κουβαλούμε.

Ήταν σακιά ογδόντα οκάδες. Τους παρακαλούσα να με λυπηθούν, τους έδειχνα την πληγή του ποδαριού μου, τους έλεγα πως ποτέ μου δε σήκωσα βάρος, ήμουν ένα αδύναμο παιδί.

Οι πιο πολλοί σώπαιναν. Μα ένας επέμενε:

—Όχι, όχι!

—Είσαι χριστιανός; του φωνάζω. Λυπήσου με!

—Μωρέ, θαρρείς δε μας γέννησε εμάς μάνα; Όποιος ζήσει!

Ήταν ο ίδιος που είχε αρπάξει το τσουβάλι στο δρόμο απ' τον Αργύρη. Τον λέγαν Χρήστο Αραμπατζή.

Μπήκαν στη μέση οι στρατιώτες που μας φύλαγαν. Συμφώνησαν κι αυτοί ν' αλλάξουμε πόστα.

Αλλάξαμε. Μου φόρτωσαν ένα σακί. Δεν είναι τίποτα — ένας μικρός, ψιλός αριθμός σ' ένα γραφείο με γυαλιστερά μόμπιλα και με μια κοιλιά γεμάτη άντερα. Καταλάβαινα το βάρος του γλυκού ουρανού να μαζεύεται εκδικητικά πάνου στις μικρές πλάτες που γέρναν — φοβόμουν θα σπάσουν.

Έκαμα το πρώτο βήμα· άλλο ένα. Ύστερα εγώ κι ο ουρανός κατρακυλήσαμε. Θα χτύπησα κάπου. Στο πρόσωπο κατάλαβα μαζί με την ογρή λάσπη να τρέχει θερμό αίμα. Με σήκωσαν. Δεν έλεγα τίποτα. Μονάχα τα δάκρυα τρέχαν.

—Είναι κρίμα! φωνάζει αυστηρά ένας δικός μας απ' τα βαγόνια.

Πηδά χάμου και μου δείχνει ν' ανεβώ στη θέση του.

—Στον εαυτό σου είσαι αφέντης. Δεν πά' να κάμεις ό,τι θες! λέει ο άλλος.

Ίσαμε το βράδυ, στο νούμερό του, ο σύντροφος μου έδινε τη θέση του. Μια φορά μονάχα δεν μπόρεσε — για λίγο. Έτσι δεν κουβάλησα κείνη την πρώτη μέρα παρά μονάχα πέντε σακιά. Κουτσά στραβά τα πήγα. Έπεσα κάμποσες φορές κάτω. Οι φρουροί μας είχαν σκυλιάσει επειδή λερώνουνταν τα τσουβάλια που πέφταν στις λάσπες. Χτυπούσαν με το κοντάκι αλύπητα.

Ήταν κ' ένας άλλος σαν κ' εμένα. Αδύνατος, ψαρά γένια, αψηλός σα λεύκα — βυζαντινή εικόν διά χειρός Φωτίου Κόντογλου. Αυτός δεν έκλαιγε, δεν παρακαλούσε. Έβαζε μονάχα το κεφάλι του κάτω και στέναζε — ένα παράπονο παιδιού.

—Τέτοια ψοφίμια τι τα θέλαν; Δεν τα στέλναν με τους αλλουνούς! φώναζε ένας μαφαζάς (φρουρός).

—Θα 'τρωγαν τώρα και πιλάφ με τον προφήτη τους! χαριτολογούσε ένας άλλος στρατιώτης.

Το μεσημέρι, σα σταθήκαμε μισή ώρα να φαν οι στρατιώτες, η βυζαντινή εικόνα κάθισε κοντά μου.

—Καλύτερα να φεύγαμε με τους άλλους..., μου λέει πολύ σιγά, πολύ ήμερα, σα να 'λεγε για ταξίδι αναψυχής.

—Μπορεί, σύντροφε.

Μείναμε σύμφωνοι πως δε γίνεται πιο σκληρό πράμα απ' το να σηκώνεις σακιά. Τον λέγαν Στυλιανό. Ήταν πράκτορας σε ασφαλιστικές εταιρείες — «πρέμια» και τα λοιπά.

ΤΟ ΙΔΙΟ ΒΡΑΔΥ, τη νύχτα, πιάσαμε φιλία με το Γιάννη το γιαπιτζή. Ήταν σαραντάρης, ήμερα ψιλά μάτια, αδύνατο πρόσωπο.

Ανάμεσά μας, στους είκοσι τρεις ανθρώπους, μόλις έφυγε απ' τη μέση η αγωνία του δρόμου, μόλις είπαμε «μένουμε», άρχισε να γίνεται μια περίεργη ζύμωση. Τα κορμιά συνεφέρναν απ' την εγκατάλειψη, πολεμούσαν να πάρουν πάλι στάση αντίκρου στη ζωή. Καθένας κοίταζε να πλησιάσει έναν άλλον — μυρίζαμε τα χνώτα μας σαν τα ζα που φερμάρουν. Ήταν ένα πλησίασμα γεμάτο επιφύλαξη και φόβο — νύχτα, τ' αγρίμια βγαίνουν απ' τις σπηλιές τους γιατί πείνασαν, ανήσυχ· έτσι.

Ο Γιάννης κάπνιζε απανωτά τ' αποτσιγάρα που είχε μαζέψει τη μέρα. Δε μιλούσε. Απ' τη λίγη φωτιά που άναβε στην άκρη του τσιγάρου, σα ρουφούσε, τα μάτια του

γυάλιζαν — δυο φουσκαλίδες νερό στη νύχτα· πάλι σβήναν.

—Σ' ευχαριστώ, του λέω.

Μια φωνή αδιάφορη:

—Για τι πράμα;

—Για το πρωί.

Ήταν αυτός που το πρωί, στα σακιά, φώναξε «είναι κρίμα» κι αλλάξαμε τις θέσεις μας.

—Καλά, καλά, κουνά κουρασμένα το κεφάλι.

Πότε πότε τα σαγόνια του σαλεύουν σα να μασούν. Όχι, δεν πεινά. Ωστόσο ξέρω πως δεν έφαγε απόψε, όπως κ' εγώ. Δε βρήκαμε τίποτε στο δρόμο. Ο νους του είναι αλλού.

—Λέω, τι να γίναν εκεί κάτω;... μουρμουρίζει σα να μιλά στον εαυτό του.

Ήταν για μια γυναίκα και δυο παιδιά. Μου το λέει.

—Θα 'ναι καλά, Γιάννη.

—Χμ! Μια φορά είχαν μείνει ίσαμε την τελευταία μέρα. Δε θέλαν ν' ακούσουν και να μπαρκάρουν.

Φύγανε; Δε φύγανε; Οι δυο μικρές φουσκαλίδες το νερό μένουν ακίνητες μες στη νύχτα.

—Θυμάσαι το μικρό παιδί; Τη γυναίκα του ρολογά; λέει πάλι.

Του το βεβαιώνω, χωρίς να ξέρω τίποτα, όσο μπορώ, για να το πιστέψω κ' εγώ:

—Θα 'φυγαν, Γιάννη.

Κάνει πολύ κρύο. Νοέμβρης. Πλησιάζουμε όλοι μας ο ένας τον άλλο, να ζεσταθούμε.

—Αύριο που λες θα δουλέψουμε, Γιάννη;

—Άκουσα θα μας χωρίσουν σ' ένα δυο μέρες. Αν γυρέψουν τεχνίτες, έλα μ' εμένα. Να πεις πως δούλευες σε γιαπιά.

Μείναμε σύμφωνοι.

Πιο πέρα άλλοι σύντροφοι μιλούσαν σιγανά για κείνους που μας τους πήραν χτες τη νύχτα με τη βροχή.

—Ποιος να το 'λεγε, μουρμουρίζει ένας, πως αυτή τη φορά το ξάφρισμα...

—Τι;

—Να... πως θα 'ρχόταν μαθές απ' την ανάποδη. Εμάς που ξεδιαλέξαν μείναμε. Κ' οι άλλοι...

—Μα είναι άραγες σίγουρο;...

—Ου, τώρα πια! Θα τρων, λέει, και πιλάφ με το Θεό...

Υπάρχει, λέει, ένα πολύξερο ένστιχτο της ζωής. Χτες τη νύχτα, στο τελευταίο ξάφρισμα, έκαμα ένα βήμα πίσω. Να πέσω μες στην άλλη παρτίδα. Με το πιλάφι. Το πολύξερο ένστιχτο φαίνεται χτες τη νύχτα... — α, έβρεχε, θα 'χε λιώσει.

ΤΗΝ ΑΛΛΗ ΜΕΡΑ άργησαν να μας πάρουν απ' τη φυλακή μας. Σα μας βγάλαν όξω, πηγαίνοντας για τη δουλειά είδαμε στο δρόμο, ψηλά σ' ένα δέντρο, ένα παράξενο πουλί. Ήταν ένα «σχέδιο» με μακριά σώβρακα, με μια φανέλα γλιτζασμένη, σκισμένη εδώ κ' εκεί, με γυμνά ποδάρια, γεμάτος γένια. Αποκάτω είχαν μαζευτεί ένα σωρό τουρκιά. Βλέπαν και γελούσαν. Δυο τρεις στρατιώτες βλαστημούσαν και φώναζαν να κατεβεί· μα αυτός, το «σχέδιο», έβγαζε τη γλώσσα του, έκανε πως ανοίγει τα χέρια του —μαθέ πως πετά— και φώναζε ψιλά, λυρικά, σαν πριμαντόνα:

«Τσίπιν! Τσίπιν! Τσίπιν!»

Στάθηκαν κ' οι δικοί μας μαφαζάδες να κάμουν χάζι. Σταθήκαμε κ' εμείς. Όσο προσέχαμε, τόσο τα μάτια μας άνοιγαν απ' το ξάφνιασμα. Το «σχέδιο» τώρα άλλαξε τόνο, έκανε το φλώρι, τιριλού τιριλού, έκανε το σπίνο, ξαναγύριζε σε καρδερίνι:

«Τσίπιν, τσίπιν, τσίπιν.»

—Μωρέ αυτός δεν είναι;

Βέβαια ήταν αυτός! Τον θυμηθήκαμε. Ποιος άλλος θα μπορούσε να κάνει έτσι πετυχημένα τις φωνές των πουλιών; Μην έκανε κι άλλη δουλειά στην πατρίδα; Μονάχα που ήταν δεξιός ψάλτης στην Κάτω Παναγιά. Όλο τον άλλο καιρό έστηνε ξόβεργα για τα καρδερίνια και τα φλώρια. Ύστερα τα πουλούσε μες σε φρεσκοβαμμένα κλουβιά με μπιχλιμπίδια και χάντρες — μεράκι. Και τις αποκριές ήταν το καλύτερο νούμερο, μαζί με τον Καμπέσα την αρκούδα, την Αμαλία «ο έρωτας με τα πτερά στη ράχη». Αυτός ήταν ο «βασιλέας των πτηνών» — ένα κίτρινο τεράστιο καναρίνι βουτηγμένο σε φτερά από κοτόπουλα βαμμένα κίτρινα. Και πίσω του τρέχαν τα πτηνά, καμιά δεκαριά μπαγάσηδες, άλλος κοράκι, άλλος σπίνος, άλλος καρδερίνι, τσίου, τσίου.

Οι μαφαζάδες μας τραβούν να φύγουμε.

—Πώς βρέθηκε εδώ, πώς βρέθηκε; αναρωτιούμαστε.

—Μπας κ' ήρθε τη νύχτα καμιά νέα αποστολή;

Όλη τη μέρα, ώσπου να βραδιάσει να γυρίσουμε στο κελί, μας βαστούσε η ίδια αγωνία. Τα μάτια του Γιάννη πετούσαν. Αν ήταν νέα αποστολή, θα μάθαινε —

φύγαν, δε φύγαν οι δικοί του κει κάτου;...

Αλήθεια, το βράδυ λύθηκαν τα μάγια: μας τους φέραν στο κελί. Ήταν μια τελευταία αποστολή απ' την πατρίδα — ξεκινήσανε τριάντα δυο, ήρθαν εννιά. Μαζί τους κι ο Ερμόλαος το «Π'λί». Ο μικρότερος αδερφός του ήταν κι αυτός στην αποστολή, μα έμεινε κάπου εκεί κατά το Σόμα. Τον αποτελείωσαν με τις λόγχες, αφού δεν μπορούσε να βαδίσει. Το «Π'λί» φώναζε και πολεμούσε να δαγκάσει τα χέρια που κρατούσαν τις λόγχες. Έφαγε ένα ξύλο που έφτυσε αίμα. Σαν τον παράτησαν σηκώθηκε κι άρχισε να γυρίζει γύρω γύρω στο σκοτωμένο αδερφό του. Τότες, ξαφνικά, έριξε για πρώτη φορά τη χαρούμενη ανοιξιιάτικη κραυγή:

«Τσίπιν, τσίπιν, τσίπιν!»

Ρωτάμε τους νέους συντρόφους και για άλλα νέα. Δεν ξέραν τίποτα. Ο Γιάννης βρήκε έναν απ' τη γειτονιά του.

—Πες μου! πες μου! τον παρακαλούσε με δάκρυα στα μάτια.

Αυτός τον βεβαίωσε, μ' όση δύναμη είχε, πως μπαρκάραν — μα ναι, τους είδε, τη γυναίκα και τα παιδάκια μαζί.

Ο Γιάννης με παίρνει κατά μέρος:

—Ρώτα τον κ' εσύ. Ρώτα τον κ' εσύ...

Τον φώναξα απόμερα, το γείτονα, και τον ρώτησα. Στην αρχή δίστασε, μα ύστερα μου το 'πε:

—Δε φύγαν. Του το λέμε πιο ύστερα, σαν θα 'χει περάσει η μπόρα.

Κείνη τη νύχτα οι καινούριοι σύντροφοι μέιναν μαζί μας. Αργά ήρθαν στο κελί να κάμουν χάζι μια παρέα μεθυσμένοι υπαξιωματικοί. Γύρευαν τον «καραγκιόζ», αυτόν που έκανε τα πουλιά. Κοιμόταν. Τον είχε πάρει ο ύπνος. Τον ξύπνησαν, κι αυτός άρχισε με το κατευθείαν το σκοπό του — τσίπιν. Οι Τούρκοι του γυρεύαν να κάμει και τούτο το πουλί κ' εκείνο κ' εκείνο, λέγαν κάτι ονόματα δικά τους, πτηνά άγνωστα. Αυτός δεν καταλάβαινε, δεν ήξερε τι σόι κελάδισμα θέλαν. Τον χτυπούσαν και φώναζαν:

—Γκιαούρ! Γκιαούρ!

Έβαζε τα δυνατά του να τους φχαριστήσει. Γελούσαν και χτυπούσαν ακατάπαυστα:

—Όχι αυτό, ουλάν! Όχι αυτό!

Έγειρε, έγειρε, κατρακύλησε χάμου ζαλισμένος απ' τα χτυπήματα, σα βόδι, κι ολοένα τσίριζε αδύνατα, λυρικά, σαν ικεσία: «Τιριλού, τσίπιν, τσίπιν...»

Το 'λεγε πολλή ώρα ακόμα σαν φύγανε οι Τούρκοι, ζαρωμένος στη γωνιά του και τρέμοντας σαν φύλλο. Το πρωί τους πήραν. Δεν τους ξανάδαμε.

ΤΟ ΙΔΙΟ ΠΡΩΙ, άμα φύγαν οι μουσαφिरαίοι, εμάς μας χώρισαν σε συντεχνίες. Μεγαλύτερη ανάγκη είχαν από χτίστες. Γιατί ο τόπος, εκεί κατά τ' Αρμένικα, ήταν καμένος απ' τον Έλληνα που είχε φύγει. Λοιπόν, σαν διάταξε ο αξιωματικός: «οι γιαπιτζήδες να βγουν ένα βήμα μπρος!», έκαμα ένα βήμα και βγήκα. Κι ο Γιάννης. Κ' ένας άλλος, ο Στυλιανός ο Βέργας, τα πρέμια — προμήθειαι - ντιπροσωπείαι.

Πιάσαμε δουλειά στο γιαπί ενός ντόπιου. Να χτίσουμε ένα γκρεμισμένο τοίχο. Ο Γιάννης μάλαξε τη λάσπη και μου έδειξε: «Έτσι θα κάνεις». Δεν ήταν σπουδαία πράματα. Ως το μεσημέρι είχα μάθει φίνα. Μα ο φουκαράς ο ασφαλιστής ο Βέργας, που δηλώθηκε μάστορης, τα 'βρε σκούρα. Δεν ήξερε καλά καλά τι λογής να κουλαντρίσει το μυστρί. Όσο πια για τις γωνίες, εκεί ήταν κι αν ήταν!

Ο Γιάννης είχε πιάσει τη μια μεριά του τοίχου και την άλλη ο Στυλιανός. Ύστερα από κανά δυο ώρες το έργο μας στη μεριά του ασφαλιστή παράσταινε κάτι σα φλόκο φουσκωμένο απ' τ' αγέρι.

Ο χωριάτης ο ιδιοκτήτης, που μας παρακολουθούσε, άναψε και κόρωσε:

—Ουλάν γκιαούρ, που έχεις το νου σου;

Άρπαξε μια μουρελάνα και σου τον άρχισε το Στυλιανό. Να κι από δω, να κι από κει. Έτρωγε το ξύλο χωρίς παράπονο, έλεγε μονάχα πως λάθος έγινε, «γιαγνίς ολντού». Κι ο Γιάννης ο φουκαράς —τι να κάμει— βεβαίωνε τον αφέντη πως το βαρίδι δε θα δούλεψε καλά, κάτι τέτοιο, και: «Θα δεις πως θα σιάξει το πράμα, αφέντη, θα δεις».

Γκρεμίσαμε το φλόκο και ξαναρχίσαμε, φτου και ξαναρχής. Ίσαμε το βράδυ πάνω κάτω αυτό κάναμε: χτίζαμε, γκρεμίζαμε, και ξαναρχίζαμε. Κι ο Στυλιανός έτρωγε ξύλο.

—Έλα, μωρέ Στυλιανέ, έλα μωρέ! δε βασιτιόταν ώρες ώρες ο Γιάννης, που ήταν αναγκασμένος να κάνει τη δουλειά κ' εκείνού.

Μα το βράδυ, σα σχολάσαμε, πήρε εμπιστευτικά τον Τούρκο και του είπε για το Στυλιανό πως: «Τον βλέπεις αυτόν; Ήταν ο καλύτερος τεχνίτης στην πατρίδα· όμως να μην τον συνερίζεσαι, γιατί έφαγε πολύ ξύλο στο δρόμο και δεν είναι στα καλά του».

Ο χωριάτης, πικαρισμένος, δε μας έδωσε να μασήσουμε τίποτα. Μονάχα στο Γιάννη έδωσε μια πρέζα καπνό. Τον μοιρασθήκαμε σα φύγαμε.

Περνώντας από ένα αλάνι (ανοιχτό μέρος) βρήκαμε πεπονόφλουδες — στο Κίρκαγατς βγαίνουν τα καλύτερα πεπόνια. Δε χορτάσαμε, μα ήταν κάτι πολύ δροσερό — σα γυναίκα εαρινή.

ΤΗ ΝΥΧΤΑ, όταν μαζευόμαστε απ' τις αγγαρείες, λέγαμε ο καθένας που πήγε και πώς τα πέρασε. Αυτοί που δουλεύαν στα βαγόνια, στα σακιά, μούγκριζαν απ' τους πόνους. Τους λυπόμαστε και λέγαμε μην καταντήσουμε πάλι εκεί. Κι ο Στυλιανός, που είχε πόνους στα νεφρά απ' τα καλά χρόνια, έπιανε τα χέρια του Γιάννη και τον παρακαλούσε να μην τον αφήσει. Μα ο Γιάννης ήταν χαρούμενος, γιατί εκεί κάτω φύγανε οι δικοί του, φύγαν. Κ' έλεγε ναι, πως δε θα τον αφήσει.

Ένα δυο μέρες ακόμα πήγαμε μαζί οι τρεις. Ύστερα μας χώρισαν. Εμένα και το Στυλιανό μας πήραν για ένα άλλο γιαπί.

Ο ασφαλιστής έκανε στο δρόμο το σταυρό του:

—Θε μου, τι θα βγει;

Βγήκε ένας φούρνος. Ένας μικρός σπιτικός φούρνος.

Η δουλειά βάσταξε μια βδομάδα. Ο Στυλιανός ήταν σε μια ταραχή που δε λέγεται. Είχε κι αυτός μωρά που φύγαν, και μια γυναίκα. Πεινούσε και κρύωνε. Μα δε νοιαζόταν για τίποτα. Τα βράδια σα μαζευόμαστε δε ρωτούσε τίποτα, δεν απαντούσε σε τίποτα. Τον έβλεπε στον ύπνο του και πεταγόταν απάνου: Ο φούρνος! ο φούρνος! Έδινε αναφορά στο Γιάννη κάθε μέρα, τι έκαμε, το και το, κ' έπαιρνε οδηγίες πώς θα τα πάει αύριο.

Όσπου να γίνει η βάση του φούρνου, ας πούμε πως τα πράματα πήγαν καλά. Έπρεπε «ν' αλφαδιάσουμε» τον πάτο. Δε βαριέσαι! Ας έβγαινε στραβός. Μα, σαν ήρθε η ώρα να κάμουμε την κουκούλα του με τούβλα, τα πράματα σκουρήναν. Ο χωριάτης που μας είχε στη δούλεψή του ήταν ένας αγαθός ανατολίτης. Σκάλιζε τα γένια του και παρακολουθούσε το κατασκεύασμα που ανέβαινε κατακόρυφα, με γωνίες, και που ήταν να παραστήσει φούρνο. Η απορία του μεγάλωνε μέρα με τη μέρα. Δεν έλεγε τίποτα, μα μια στιγμή πια δεν το βάσταξε:

—Ουλάν ουστά (βρε μάστορα), μπας και κάνεις λάθος; Φούρνος θα γίνει τούτο;

Ο Στυλιανός έβαλε όλη τη δύναμή του να χαμογελάσει:

—Καλά δα, να μην ξέρουμε την τέχνη μας! Έννοια σου, αφέντη, και θα δεις!

Έπιανε το τούβλο, το στριφογύριζε στην παλάμη του, το πετούσε λίγο ψηλά, εφέδικα, πριν το δουλέψει με το μυστρί — σαν άνθρωπος που έχει το «χου».

—Μπαρμπα-Στυλιανέ, πώς τα βλέπεις; τον ρωτώ στα κρυφά, ανήσυχος, ρίχνοντας μπροστά του τη λάσπη.

—Παρακάλα, παιδάκι μου. Ο Θεός να βάλει το χέρι του...

Χτίζοντας και γκρεμίζοντας ανεβάσαμε κάμποσο την κουκούλα. Ήθελε καμιά μέρα δουλειά ακόμα.

Ο ουρανός βούρκωνε. Γυρίσαμε και τον κοιτάξαμε με αγωνία.

—Θα βρέξει.

—Μην το λες!... Μην το λες!... μурμουρίζε ο Στυλιανός.

Ξέραμε πως το έργο μας δεν ήθελε πολλά πράματα για να κατρακυλήσει.

Έβρεξε όλη τη νύχτα. Τουρτουρίζαμε όλοι στο κελί, κλαίγαμε τη μοίρα μας.

—Τι θα γίνουμε; Τι θα γίνουμε;

Κι ο Στυλιανός δε σφάληξε μάτι. Σταυροκοπιόταν, μα δε νοιαζόταν μήτε για τη μοίρα του μήτε για τη μοίρα μας.

—Κει κάτου τι να 'γινε, Θε μου! Κει κάτου τι να 'γινε. Στο φούρνο!...

Με σφιγμένη καρδιά πλησιάσαμε την άλλη μέρα στο σπίτι που δουλεύαμε. Μας περίμενε αγριεμένος ο γιος του χωριάτη. Δεν είχαμε καλά καλά μπει στην αυλή, ρίχτηκε κι άρχισε το μάστορα στο ξύλο — που σε πονά, που δε σε πονά.

Όλη η κουκούλα κειτόταν στον πάτο, λάσπες και τούβλα να τα χαίρεσαι. Απ' την πόρτα φάνηκε κι ο γερο-χωριάτης.

—Ουλάν, γιατί δεν το 'λεγες πως δεν ήξερες; φώναξε στο Στυλιανό.

—Ήξερα, ήξερα, αφέντη...

Καθόταν ζαμουριασμένος, τις έτρωγε απ' το νεαρό κύριο, κι ολοένα το ξανάλεγε πως ήξερε, αλλά ο σεϊτάν (διάβολος) θα μπήκε στη μέση.

Δουλέψαμε ένα δυο ώρες να μαζέψουμε σε μια γωνιά τα τούβλα. Ο γερο-χωριάτης ήταν αμίλητος και χολωμένος. Πήγε, μας έφερε μισό ψωμί σταρένιο και μας έδιωξε:

—Άιντε, κι απ' το Θεό να το βρείτε!

Ο Στυλιανός δήλωσε το βράδυ στον τσαούς πως τα καταφέρνει καλύτερα σα μαραγκός. Δηλαδή, ξέρει κι από χτίστης, αλλά καθαυτό, να πούμε, η δουλειά του ήταν μαραγκός.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι'

ἐπελήσθην ὥσεί νεκρὸς ἀπὸ καρδίας.¹⁰

ΟΙ ΜΕΡΕΣ ΠΕΡΝΟΥΣΑΝ. Έκανε πολύ κρύο. Πολεμούσαμε να σκεπάσουμε τη γύμνια μας. Είχα βρει ένα μισό σακί πεταμένο. Έκαμα μια τρύπα στη μέση, πέρασα μέσα το κεφάλι μου, το 'δεσα στη μέση μου μ' ένα σπάγγο. Ήταν καλά. Μάζευα και παλιόχαρτα, τα 'βαζα κατάσαρκα. Τέλος πάντων.

Κ' οι άλλοι οι σύντροφοί μας κάναν ό,τι μπορούσαν. Δυο είχαν καταφέρει να ζητιανέψουν κάτι γυναικεία παλιόρουχα, χρώματα χρώματα. Σα βρισκόμαστε όλοι μαζί, τούτοι οι κολοράτοι ξεχώριζαν ανάμεσά μας σαν παραδείσια πτηνά.

Υποφέρναμε ακόμα απ' τα πόδια, γιατί ήμαστε ξυπόλυτοι. Υποφέρναμε κι από σκέπασμα τη νύχτα. Δεν είχαμε. Γι' αυτό πλαγιάζαμε ο ένας κολλητά στον άλλον, ανασαίνοντας δυνατά να μαζεύονται πολλά ζεστά χνώτα.

ΑΡΧΙΣΑΝ να μας δίνουν μισό ψωμί τη μέρα. Ζητιανεύαμε κιόλας σαν περνούσαμε μπρος απ' τα σπίτια. Άλλοι μας δίνουν, άλλοι βγάζαν τη γλώσσα τους και μας περιγελούσαν.

Εγώ δεν ήθελα να γυρεύω, γιατί την πρώτη μέρα που άπλωσα το χέρι ένας με χτύπησε σκληρά και μ' έφτυσε. Όσο ήμαστε σε πορεία δε μου καιγόταν καρφί για κάτι τέτοια. Τώρα μου κόστιζε. Σιγά σιγά είχαμε αρχίσει να παίρνουμε πάλι συνήθειες ανθρώπινες. Μα στο τέλος είπα πως δεν πειράζει — ας γράψουμε δυο πόντους λιγότερη αξιοπρέπεια.

ΤΡΕΙΣ ΣΥΝΤΡΟΦΟΙ μας πέσαν άρρωστοι. Κρύο, πούντα. Τους βάλαμε βεντούζες με δυο κουτιά ντενεκεδένια που τα βρήκαμε σ' ένα αλάνι. Γι' αυτουνούς ζητιανεύαμε τίποτα τίλιο ή φασκομηλιά.

Ένα βράδυ κάποιος δικός μας, αυτός που μ' έβαζε να δουλέψω στα σακιά, ο Χρήστος, έφερε ένα μεγάλο διπλό τσουβάλι. Το ξεδίπλωσε να μας το δείξει. Το θαυμάζαμε. Τότε ένας είπε:

—Αυτό πρέπει να το δώσουμε στους αρρώστους να σκεπαστούν.

Ο Χρήστος άναψε και κόρωσε.

—Αστειεύεστε, μωρέ; φώναξε. Και ποιος σας λέει πως δε θ' αρρωστήσω κ' εγώ;

Μα τότες άναψαν κι όλοι οι άλλοι.

—Θα το δώσεις! Θα το δώσεις! φώναζαν λυσσασμένα. Χριστιανός είσαι συ, μωρέ, για Τούρκος;

Ήθελε δεν ήθελε, πέσαμε όλοι απάνω του, σκύλιασε, το 'δωσε.

Δεν ξέρω τι ήταν αυτό μ' εμάς. Μπορεί να 'ταν αληθινή αγάπη για τ' αδέρφια που κείτονταν — φιλόπτωχος αδελφότης και τα ρέστα. Μπορεί να 'ταν και γιατί τον ζηλεύαμε αυτόν που βρήκε το τσουβάλι, δηλαδή γιατί στο βάθος τον μισούσαμε. Δεν ξέρω.

Η ΔΟΥΛΕΙΑ στα βαγόνια κάθε μέρα γινόταν πιο σκληρή. Οι πιο πολλοί που δούλευαν εκεί ήταν θαλασσινοί, δεν ξέραν τέχνη. Το είχαν πει πως δεν ξέρουν και γι' αυτό δούλευαν εκεί. Τώρα μετάνιωναν πικρά.

—Αχ, γιατί, μωρέ; Γιατί να μη δηλώσουμε τέχνη;

Θα λέγαν πως ξέραν. Κ' εγώ στην πατρίδα δεν ήμουν γιαπιτζής; Αναστέναζαν και πολεμούσαν να σκαρφιστούν τίποτα. Μα ήταν άνθρωποι της θάλασσας, μικρές δύσκολες θάλασσες — τέτοιες κάνουν τους ανθρώπους ντόμπρους.

Ένας μονάχα ανάμεσά τους ήταν σπέρτο. Είχε ταξιδέψει σε μεγάλα λιμάνια, στα καράβια. Ήταν να ζηλεύεις τις κομπίνες που έκανε. Άλλαζε ένα φύλλο τσιγαρόχαρτο, που είχε ζητιανέψει, με τρία κάρτα καπνό από αποτσίγαρο. Μια οργιά σπάγγο μ' ένα κομμάτι παλιοτσούβαλο. Μια φέτα ψωμί με τρεις πεπονόφλουδες — για δροσιστικό. Τον είχαμε μάθει. Κάθε βράδυ, σα μαζευόμαστε, τον πλησιάζαμε:

—Τι δίνεις σήμερα;

Αυτός έλεγε τι έχει για τράμπα. Κι άρχιζε το παζάρι. Τον λέγαν Γλάρο.

Μια μέρα γύρισε ζαμουριασμένος απ' τα βαγόνια. Τον είχαν δείρει σκληρά.

—Ρε, εγώ θα φύγω απ' τα τραίνα! μας λέει. Δεν τ' αφήνω εύκολα τα κώλα. Θα δείτε!

Κι αληθινά έφυγε. Έγινε έτσι:

Μια μέρα βρέθηκε στο Κίρκαγατς ο χότζας ενός μακρινού χωριού. Το βράδυ ήρθε στο κελί μας.

—Είναι κανένας από σας σούγιολτζης (ραβδοσκόπος); ρωτά.

Καμιά απόκριση.

—Σούγιολτζης είναι κανένας από σας λέω;

Άξαφνα ακούμε μια φωνή:

—Εγώ είμαι! Κοιτάζουμε: ο Γλάρος!

—Ξέρεις, ουλάν;

—Ακούς εκεί! Μπορώ να σου πω σ' ένα μίλι αλάργα που έχει νερό η γης, χότζα εφέντη!

—Το μυρίζεσαι, ουλάν; κάνει απορώντας ο χότζας.

—Βάλλαχι! (μα το Θεό) φωνάζει ο Γλάρος. Θα το δεις!

—Καλά.

Την άλλη μέρα ο Γλάρος έφυγε με το χότζα. Γύρεψαν κ' έναν υπομάστορα να πάει μαζί. Βγήκε ο Στυλιανός-τα-πρέμια.

Φύγαν κ' οι δυο.

ΑΠ' ΤΟ ΣΟΜΑ μας φέραν τρεις νέους σκλάβους. Έναν απ' αυτούς κ' εμένα μας πήραν και μας δείξανε μιαν αποθήκη γεμάτη από τεράστια κουτούκια. Μας λεν πως η δουλειά μας θα 'ναι να τα κόψουμε για την υπηρεσία του στρατού. Δεν έχει πια γιαπί. Θα κοιμούμαστε σ' ένα μικρό ντάμι εκεί δίπλα, μες σε μιαν αυλή. Στην ίδια αυλή ήταν κ' ένα σπίτι. Εκεί μέναν οι στρατιώτες.

—Ξέρεις να κόβεις ξύλα; ρωτώ το σύντροφό μου ανήσυχα.

—Δεν ξέρω, λέει παραπονετικά.

Είναι νέο παιδί, ίσαμε είκοσι τριώ χρονώ, πολύ χλωμό, μεγάλα μάτια. Τα μισοκλείνει στον πολύν ήλιο. Έχει μεγάλη μυωπία. Είναι απελπιστικά αδύνατος απ' τη δυσεντερία που είχε. Πώς δεν πέθανε είναι θάμα.

Μας δώσαν μπαλτάδες. Όπως όπως πιάσαμε να κόβουμε.

—Πώς σε λεν; με ρωτά ο σύντροφος.

—Εμένα; Ηλία.

—Κ' εμένα Ζακ.

—Ζακ; Ρωμιός είσαι;

—Βέβαια, βέβαια, κάνει βιαστικά το παιδί. Ρωμιός είμαι!

—Κι όμως μιλάς αλλιώςτικα.

Αλήθεια μιλούσε σαν τσεβδά, έτρωγε τις καταλήξεις, τα 'χανε στους χρόνους — έπαιρνες όρκο πως ήταν ξένος. Δεν επέμενα.

Όλη η μέρα πέρασε πικρή. Δεν ξέραμε πώς να δουλέψουμε. Οι στρατιώτες έρχονταν κάθε τόσο, βλέπαν και βρίζαν.

—Ακόμα τόσα μονάχα;

Μας χτυπούσαν. Τέλος όρισαν πόσα κουτούκια έπρεπε να 'χουμε κομματιάσει ίσαμε το βράδυ.

Όσο έπαιρνε να βραδιάζει τόσο κάναμε ό,τι μπορούσαμε. Κρύο πολύ. Δεκέμβρης. Ο ίδρος έβγαινε με την απελπισμένη προσπάθεια· πάγωνε μονομιás μόλις στεκόμαστε ν' ανασάνουμε. Κι όσο βιαζόμαστε, τόσο πιο πολύ οι μπαλτάδες ξεφεύγανε απ' το στόχο τους και βρίσκαν στο πλακόστρωτο. Ο Ζακ κατά τα σουρουπώματα χτύπησε δυνατά το ποδάρι του. Έτρεξε πολύ αίμα. Έκοψα ένα κομμάτι απ' το τσουβάλι που φορούσα, δέσαμε την πληγή.

—Αχ, που να 'βλεπες στο γιαπί, Ζακ. Τι καλά που ήταν!

—Αλήθεια, Ηλία; Αλήθεια; μουρμούριζε.

Αλήθεια, Ζακ. Παίρνεις τον ασβέστη. Ένα φ.σ.σ.σ.,

νερό μέσα, ύστερα άμμο. Δώστου και μαλάξεις, είναι μαλακά. Μαλακά. Αλήθεια, Ζακ!

Κι ο Ζακ άνοιγε το στόμα του μπρος στον παράδεισο που έλεγα, και τα μικρά χέρια του μέναν κρεμασμένα σα νεκρά.

—Τι θα κάμουμε, Ηλία; Τι θα κάμουμε; Είναι άλλη δουλειά πιο δύσκολη από τούτη εδώ;

Δεν είχε δίκιο. Είναι, για, και τα σακιά! Δεν το δοκίμασε. Τόσον καιρό έσπαζε μονάχα χαλίκι στο Σόμα.

—Ναι, μα και τα κουτούκια;

Μείναμε σύμφωνοι. Πόσους παράδες κάνει να μάθεις πως το άθροισμα της υποτεινούσης... Να μάθεις να λειανίζεις ένα κουτούκι — αυτού σε θέλω!

Τη νύχτα έβρεξε· χιονόνερο. Το μικρό ντάμι έσταζε. Ζαρώσαμε σε μια γωνιά. Είχαμε ένα μικρό λυχνάρι.

—Τι δουλειά έκανες, Ζακ;

—Έπαιζα πιάνο. Αρτίστ.

—Α! Αλήθεια, Ζακ;

—Κ' εσύ;

Του είπα.

Μας πήρε μια παιδιάτικη χαρά, κείνον και μένα. Θα μιλούσαμε και θα ταιριάζαμε. Πιο πολύ χάρηκε αυτός. Δεν είχε βρει άνθρωπο κει πάνου που ήταν, στο Σόμα. Όλοι τον κοροϊδεύανε, γιατί τους είχε πει πως έπαιζε πιάνο πριν πιάσει το χαλίκι.

—Θα 'μαστε φίλοι, Ηλία;

—Θα 'μαστε, Ζακ.

Τότες του είπα και για τον Αργύρη, που τον αφήσαμε στο δρόμο, για να 'ναι ο τρίτος μας φίλος.

Ο ύπνος μάς πήρε πολύ αργά. Σα να 'χαμε ξεχάσει πως ήταν κ' ένα κορμί κατατασакισμένο — δεν το νοιαζόμαστε. Ο Ζακ έλεγε, έλεγε. Έβρεχε ολοένα όξω τη νύχτα, και τα μεγάλα του μάτια γυάλιζαν. Θυμόταν ακόμα το κομμάτι που έπαιζε την τελευταία φορά πριν τον πιάσουν.

—Ξέρεις, Ηλία, Γκλουκ; Ορφέα, Ευρυνίκη; Λέει...

Και μουρμούριζε σιγανά ένα σκοπό που λέει για μιαν Ευρυδίκη που χάθηκε.

ΤΟ ΑΠΟΜΕΣΗΜΕΡΟ την άλλη μέρα σταματήσαμε για κανά δυο ώρες τη δουλειά στα ξύλα. Μας πήγαν να καθαρίσουμε το διπλανό σπίτι. Θα γινόταν λέσχη των αξιωματικών.

Στο υπόγειο του σπιτιού βρήκαμε πολλά βιβλία και χαρτιά. Ανάμεσά τους ήταν κ' ένα δυο φύλλα από κάποιο περιοδικό. Τα 'χωσα στον κόρφο μου.

Σα μείναμε μονάχοι άνοιξα κρυφά και διάβασα. Ήταν κάτι νέο, ύστερα από τόσον καιρό. Σα να 'χαν ξεσυνηθίσει τα μάτια — γι' αυτό θα 'ταν που τρέμαν τα ματόκλαδα.

—Κοίτα! λέω του Ζακ συγκινημένος.

—Τι;

Ήταν ένα τραγούδι. Νησιώτικο. Έλεγε για ένα παιδί που μπάρκαρε στα ξένα. Πέρασαν χρόνια. Μια μέρα η μάνα του κατέβηκε στην αμμουδιά. Ήταν εκεί ναύτες και μικρά μουτσόπουλα· παίζαν στον άμμο. Τους ρώτησε απελπισμένη μην τον είδαν. Αυτοί γύρεψαν τα σουσούμια του. Ήταν ψηλός, ήταν λιγνός... Τότες οι ναύτες της είπαν πως ψες προφές τον είδαν στα μέρη της Μπαρμπαριάς: «Είχε τα φύκια πάπλωμα, τον άμμο για τυλάρι, και τα σγουρά του τα μαλλιά τα 'χε προσκεφαλάρι. Μαύρα πουλιά τον έτρωγαν, κι άσπρα τον τριγυρνούσαν. Κ' ένα πουλί, καλό πουλί, δεν ήθελε να φάει.»

—Διάβασέ το, Ζακ, του λέω με βουρκωμένη καρδιά.

Δίσταζε, στεναχωρημένος.

—Δεν ξέρω, λέει τέλος.

Του το διάβασα. Μείναμε συλλογισμένοι κι αμίλητοι πολλήν ώρα. Δε σκέφτηκα τότες να τον ρωτήσω πώς γίνεται να μην ξέρει να διαβάξει. Μα αργότερα το συλλογίζομουν:

Τι συμβαίνει με το Ζακ;

ΤΟ ΧΤΥΠΗΜΕΝΟ ποδάρι του Ζακ πονούσε πολύ. Αναγκαζόταν κάθε τόσο να σταματά να κόβει ξύλα. Τότες εγώ έβαζα τα δυνατά μου για να βγάλω κ' ένα μέρος απ' τη δουλειά που δε θα 'βγαζε ο Ζακ. Δεν πρόφταινα. Μας χτυπούσαν πολύ.

Έτσι μου ήρθε κάποτε η ιδέα:

—Το ξέρουν πως είσαι μουσικός; λέω στο φίλο μου.

—Όχι, δεν το ξέρουν.

—Γιατί, μωρέ Ζακ; Για συλλογίσου! Αν σε χρειάζονταν, σώθηκες!

—Λες να το πω;

Τον βίασα να το πει. Κείνες τις μέρες μάθαμε πως ήρθε κ' ένα θέατρο στο Κίρκαγατς. Κάτι καρακάξες Εβραίες απ' τη Σμύρνη. Παίζαν στη μεγάλη εκκλησιά. Μπορεί να τον θέλαν και για κει.

Έτσι, το 'πε στον αξιωματικό.

Την άλλη μέρα έσκασε η μπόμπα. Κόβαμε ξύλα, όταν προσέξαμε εξαιρετική κίνηση όξω απ' τη μικρή αυλή. Στρατιώτες. Φωνές. Αξιωματικοί. Τέλος φάνηκε ένας αψηλός άντρας, τρία άστρα στο τετράγωνο πανί του γιακά. Συνταγματάρχης.

—Ποιος είναι; ρωτά.

Δείξανε το Ζακ.

—Αυτός είναι!

Παρατήσαμε τους μπαλτάδες και στεκόμαστε ευλαβικά.

—Ξέρεις μουσική; λέει στο Ζακ ο συνταγματάρχης κοιτάζοντάς τον απ' το κεφάλι ως τα πόδια.

—Ξέρω.

—Παίζεις πιάνο;

—Παίζω.

—Καλά.

Έφυγε. Κατά το μεσημέρι φέραν στο Ζακ ένα καλοκαιρινό αμπέχωνο, λίγο φορεμένο, ένα πανταλόνι κ' ένα ζευγάρι άρβυλα. Του είπαν πως θα τον πάνε στο λόχο να ξουριστεί, και να 'ναι έτοιμος για αύριο το πρωί.

—Βλέπεις, Ζακ! Βλέπεις, Ζακ!

Ο Ζακ άστραψε από χαρά. Άλλαξε τα ρούχα. Μάζεψα τα παλιοτσούβαλα που φορούσε και τύλιξα μ' αυτά τα ποδάρια μου. Τα δικά μου είχαν κουρελιαστεί.

Έβαλα στις πατούνες κ' έναν ψιλό πάτο από σανίδι. Έτσι ήταν πολύ καλά. Μου περίσσεψε μάλιστα και ρεζέρβα τσουβάλι, ν' αλλάζω σαν θα γέμιζε από λάσπη και νερό αυτό που φορούσα.

ΦΕΡΑΝ έναν άλλο να δουλεύει μαζί μου στα ξύλα. Ήταν ένας άντρας, γερό σκαρί, μα ήταν τόση η πείνα του που είχε λιγνέψει — σα θηλυκό πολυτελείας με ξουρισμένα φρύδια. Οι μπαλτάδες που δουλεύαμε ήταν φραντσέζικοι, μια χούφτα κιλά βάρος.

Που θα 'βγαινε και με τούτον;

—Δούλευε, σύντροφε, δούλευε! του φώναζα όσο έβλεπα να βραδιάζει και να μη βγαίνει η δουλειά που ήταν ορισμένη.

—Τι να κάμω; έλεγε αυτός απελπισμένα. Τι να κάμω, για;

Αναστέναζε, ζουλούσε την κοιλιά του:

—Ας είχα να φάγω, σύντροφε! Ας είχα, κ' έβλεπες!

Κατά το σούρουπο μ' έπιασε κ' εμένα η απελπισία. Χτυπούσα παλαβά, νευρικά, γεμάτος τρόμο. Η βιασύνη, αντίς για καλό, πλήθαινε τις φάλτσες μπαλταδιές.

—Χτύπα! χτύπα! φώναζα στο σύντροφο. Όπου να 'ναι θα 'ρθουν!

Έκανε ό,τι μπορούσε ο φουκαράς. Χτυπούσε. Μα τα χέρια του κόβουνταν μαραμένα.

Έτσι βραδιαστήκαμε την πρώτη μέρα της συνεργασίας μας. Φάγαμε βέβαια μαζί το ξύλο. Αυτός πιο πολύ, μια που ήταν νέος στη δουλειά.

Τη νύχτα, σα λουφάξαμε στη φωλιά μας, καθόμαστε ζαμουριασμένοι. Δε μιλούσαμε.

—Ο Ζακ ήταν πιο καλός από σένα στα ξύλα, του λέω τέλος. Κι ας ήταν μουσικός.

—Τι να κάμω, αδερφάκι μου, τι να κάμω; μουρμουρίζει πικραμένος. Εμένα το σκαρί μου θέλει φαγί. Ας είχα...

Τι να κάμει; Ξαφνικά του έρχεται η ιδέα. Διστάζει μια στιγμή. Τέλος το πετά:

—Αδερφάκι, πες μου, τρως πολύ;

Τον κοιτάζω:

—Γιατί;

—Άκου που σου λέω! Μου δίνεις το μισό ταΐνι σου;

Μου ξηγά: Να του δίνω κάθε μέρα το μισό ταΐνι μου, το ψωμί. Έτσι θα τα φέρνει

βόλτα με το στομάχι του.

—Θα βγάλω στην πάρτη μου πολλή δουλειά. Εσύ είσαι μικρός κι αμάθητος. Έτσι θ' αλαφρώσεις.

Το ψωμί! Το ψωμί! Διστάζω. Τέλος του λέω καταφατικά:

—Ναι.

Συμφωνήσαμε.

Την άλλη μέρα είχε πραγματικά και το δικό μου το μισό ταΐνι. Δουλεύοντας το καταβρόχθιζε. Και μονάχα με την ιδέα πως έβαζε πρόσθετη τροφή στο στομάχι του, τα χέρια του κουνιούνταν πιο σβέλτα.

Εγώ έκανα οικονομία. Μασούσα κάθε μπουκιά πολλήν ώρα. Το πρόσεξε.

—Έτσι τρως εσύ; λέει απορώντας.

Τι να του πω;

—Έτσι, λέω.

Σταματά απότομα το μάσημα και με κοιτάζει:

—Αδερφάκι, μπας και θαρρείς πως... Για καλό και των δυονώ μας είναι που...

Είναι ένα ήμερο, γνήσιο ανθρώπινο μάτι που ακινητεί.

—Το ξέρω, σύντροφε.

Βγήκε αυτή τη μέρα καλή δουλειά. Το βράδυ παρακαλέσαμε να μας αφήνουν να πηγαίνουμε στο κελί να κοιμούμαστε με τους άλλους. Το δέχτηκαν και μας πήγαν.

Αργά ήρθε στο κελί κι ο Ζακ. Τον έφερε ένας στρατιώτης.

—Ηλία! Ηλία!

Γελούσε κ' έτρεχε σ' εμένα σαν παιδάκι. Έβγαλε κι άδειαζε τις τσέπες του. «Πάρε κι από τούτο, και τούτο, και τούτο!» Ήταν ένα σωρό γλυκά λογιώς λογιώς, σπιτίσια, με αμύγδαλο. Έτρωγα κ' έγλειφα τα δάχτυλα.

—Που ήταν αυτό το καλό, Ζακ; Που ήταν;

Μανούλα μου, ήταν από χέρι θηλυκό! «Βρε αμάν;» «Άκου που σου λέω!»

Ο Ζακ είχε γίνει δάσκαλος του πιάνου στην κόρη του συνταγματάρχη.

Η δουλειά έστρωσε στα ξύλα. Ο σύντροφός μου έπαιρνε κάθε μέρα και το μισό απ' το δικό μου το ψωμί, δούλευε πιο δυναμωμένα. Δεν τρώγαμε ξύλο.

Μας ήρθε κ' ένα τυχερό: Ένα πρωί στάθηκε στην πόρτα της αυλής ένα γεροντάκι, χωριανός, άσπρα γένια. Κρυφά κρυφά. Δεν ήταν κανείς άλλος. Μας γνώφει να του δώσουμε τη χούφτα μας. Ανοίγει τη δική του, μας το δίνει και φεύγει βιαστικά. Ήταν μια πρέζα καπνός, ίσα ίσα για δυο τσιγάρα. Μα ίσα ίσα. Και δυο φύλλα τσιγαρόχαρτο.

Την άλλη μέρα πάλι τσουπ τσουπ το γεροντάκι ο Τούρκος. Πάλι για δυο τσιγάρα. Μα τα μετρούσε με το βεζνέ (ζυγαριά);

Γινόταν ταχτικά. Το λογαριάζαμε σαν απαραίτητο έσοδο.

—Ε, ρε τον τσιγκούναρο! μουρμούριζε ο σύντροφος μου.

Μια μέρα δε βάσταξε, του γύρεψε:

—Ακόμα λίγο, μπάρμπα!

—Α, όχι! Όχι! διαμαρτυρόταν το γεροντάκι.

Ο ΖΑΚ έφευγε το πρωί στου συνταγματάρχη και γύριζε το βράδυ. Τον τάιζαν καλά κι άρχισε να 'ρχεται στον εαυτό του.

Ένα βράδυ γύρισε συλλογισμένος.

—Γιατί έτσι;

—Κακά μαντάτα, Ηλία.

—Τι τρέχει;

Έπιασε τα χέρια μου. Έτρεμε.

—Φοβάμαι...

—Μα, τι είναι λοιπόν;

Μου 'δωσε να καταλάβω. Που θα βγει μ' αυτό το θεοπάλαβο θηλυκό; Ένα δυο μέρες τώρα άρχισε να τον βλέπει αλλιώς. Στην αρχή του φερνόταν ξένοιαστα — τον άγγιζε, τον πείραζε, δεν τον λογάριαζε για αρσενικό. Έλεγε πως ήταν ένα πράμα, σαν το πιάνο να πούμε. Της είπαν: «Δικό σου είναι». Μα ο Ζακ, τρώγοντας, άρχισε να γυρίζει στον παλιό Ζακ. Και τούτος ο παλιός Ζακ ήταν ένα γλυκό παιδί με μεγάλα μάτια.

—Άνοιξε τα τέσσερα! τον συμβουλεύω αυστηρά. Δεν είμαστε για Ευρυδίκες τώρα. Αν σε πιάσουν, χάθηκες! Πες πως είσαι σίδερο.

Υποσχέθηκε να πει πως είναι σίδερο.

Ο ΧΕΙΜΩΝΑΣ πλάκωσε γενναία. Γυρίζοντας το βράδυ απ' τη δουλειά είχαμε συμφωνήσει όλοι οι σύντροφοι να φέρνουμε ο καθένας τίποτα παλιόξυλα, κλαδιά, ό,τι βρίσκαμε. Κ' εγώ έκλεβα κάμποσες σκίζες. Ανάβαμε φωτιά.

Για να 'χουμε στρώμα σοφιστήκαμε άλλο: ξεράναμε την κοπριά, τις καβαλίνες που ήταν στο κελί μας, φέρνοντάς την με τις χούφτες δίπλα στη φωτιά. Ύστερα ο καθένας πήρε το μερτικό του κ' έκαμε μ' αυτήν το στρώμα του, όσο ήταν το κορμί του. Σιγά σιγά η κοπριά πατήθηκε στη μέση. Γίνανε έτσι μικροί λάκκοι. Ήταν σαν τάφοι — τόσοι τάφοι όσοι εμείς. Ο καθένας ήξερε τον δικό του. Δε μαλώναμε.

Η πρώτη δουλειά, άμα άναβε η φωτιά, ήταν ορισμένη:

—Άιντε παιδιά! Για τις ψείρες!

Μαζευόμαστε τέσσερις τέσσερις, πέντε πέντε γύρω στη φωτιά. Βγάζαμε τα τσουβάλια μας. Έτσι τσίτσιδοι τ' ανοίγαμε πάνου απ' τη λόχη, να πέφτουν οι ψείρες. Τις ακούγαμε που κάναν τρακ τρακ. Πολεμούσαμε να караτάρουμε σαν πόσες να 'ναι.

—Ε, άιντε ντε! φώναζαν οι άλλοι που περίμεναν σειρά.

Τραβιόμαστε, να 'ρθει η άλλη πόστα.

Πότε πότε, γλυκαμένος απ' τη φωτιά, έμπαινε μες στο κελί μας κι ο σκοπός που μας φύλαγε. Συγκινημένος απ' το θέαμα έβγαζε κι αυτός το αμπέχωνό του να ψειριστεί. Προσέχαμε τι λογής θα 'ναι αυτές οι αλλοεθνείς ψείρες. Ο Τούρκος τις έπιανε με το χέρι, τις πετούσε, ταπ, πλάι στο χώμα. Δεν τις έκαιγε.

—Έμσερι, γιατί; τον ρωτούμε.

—Γιαζίκ. Αμαρτία, λέει αυτός.

Τότες το 'μαθα πως το 'χουν γι' αμαρτία να καιν τις ψείρες ή να τις σκοτώνουν — σύλλογος υπέρ των δικαιωμάτων του ανθρώπου· και για τις ψείρες του.

Μα όσο κι αν τις ξολοθρέβαμε αποσπερού, το άλλο βράδυ ήμαστε πάλι φίσκα.

—Α στο διάολο! Θα 'ναι απ' τους μαφαζάδες που δεν τις σκοτώνουν! κάνει οργισμένα ένας.

—Βρε, δεν παρακαλās που βρίσκονται! λέει ένας άλλος. Αλλιώς τι θα κάναμε;

Αλήθεια, όσο να 'ρθει ο ύπνος τι θα κάναμε; Αυτές οι χειμωνιάτικες νύχτες είναι μακριές. Τις βγάλαμε «κουβάρια». Είναι γεμάτες κίνδυνο για το μυαλό. Με τις ψείρες —να ξυστείς, να ματώσεις το κορμί, να τις κάψεις— περνά ένα μεγάλο κομμάτι απ' το κουβάρι. Κ' ύστερα έρχεται ο ύπνος. Αλλιώς μπορεί να θυμηθείς δυο παιδικά μάτια —τον Αργύρη— που σβήσαν. Μες σε τούτο τον αγαθό λαό, που σέβεται τις ψείρες, δεν μπορούσε άραγες να γεννηθεί κι αυτός μια ψείρα; Ενδιαφερόταν για το Σείριο. Λοιπόν, καλά να πάθει.

Ένα βράδυ ο Ζακ ήρθε αργά. Η μέρα μου είχε περάσει πικρή. Ο σύντροφός μου στα

ξύλα είχε αρρωστήσει, έβγαλα λίγη δουλειά, ό,τι μπορούσα. Έφαγα ξύλο.

—Τι θα γίνω, αδερφάκι μου; τι θα γίνω; έπιασε να νιανιαρίζει ο Ζακ.

—Άφησέ με κ' εσύ με την Ευρυδίκη σου! τον κόβω απότομα.

Με κοίταζε γεμάτος παράπονο.

—Γιατί, Ηλία;

—Γιατί εσύ δεν έφαγες ξύλο! Εμένα με σκότωσαν!

Δε μιλά. Σε λίγο μονάχα μου λέει δισταχτικά:

—Αύριο θα σου φέρω κάτι.

—Τι;

—Θα δεις! Θα δεις!

Και μου ξήγησε πως η Ευρυδίκη σήμερα ήταν πιο παλαβή απ' όλες τις μέρες. Μια στιγμή, ξαφνικά, χίμηξε και τον φίλησε στο στόμα. Του 'πε: «Ζήτησέ μου ό,τι θέλεις». Αυτός γύρεψε ένα παλιό αμπέχωνο για μένα.

Την άλλη νύχτα αληθινά μου το 'φερε. Εγώ πετούσα από χαρά, μα αυτός ήταν ζαλισμένος.

—Που θα 'βγει αυτή η δουλειά; που θα 'βγει; αναρωτιόταν για την Ευρυδίκη. Έρχεται, λέει, με πιάνει, με σκαλίζει, ακουμπά στα γόνατά του, με φιλά, μου λέει «σερί», κ' εγώ στέκω ντούρος σα σίδερο. «Μήπως δεν είσαι άντρας;» με ρώτησε ξαφνικά.

—Μην ακούς, Ζακ! Μην ακούς! του ξαναλέω εγώ. Βαστάξου!

Τη νύχτα δεν είχα ύπνο. Μεξ στα σκοτεινά άκουγα τον Ζακ που κι αυτός αγκομαχούσε.

—Σκέφτεσαι; τον ρωτώ σιγά.

—Άσε με! Άσε με! Καλύτερα να μην ερχόταν αυτό. Να 'μουν σαν και πριν, στα ξύλα.

Πάω κοντά, ολότελα, στο αυτί του:

—Είναι λοιπόν... όμορφη, Ζακ;

Αν ήταν όμορφη! Τα μάτια της· έτσι το φρέσκο δέρμα· πώς γυαλίζει ο μικρός κόρφος της σαν κάνει πως γέρνει μια στιγμή.

Έλεγε, έλεγε.

Ο ύπνος μας πήρε πολύ αργά. Δε φτάναν όλα, μας ήρθε ξαφνικά και τούτο το

μήνυμα του έαρος. Τρίζαμε τα δόντια και στριφογυρίζαμε κ' οι δυο σα δεμένα ζα που σπάραζαν, κι απ' το στόμα τρέχαν αφροί.

ΤΟ ΜΑΡΤΥΡΙΟ του Ζακ να παριστάνει το σίδερο βάσταξε ακόμα μια βδομάδα. Ύστερα, ένα βράδυ, η παράσταση τελείωσε λιτά και αδιάφορα, σαν κακό θεατρικό έργο — δίχως καν ένα θάνατο επί σκηνής.

Σα γυρίσαμε στο κελί, εκείνο το βράδυ, βρήκαμε το Ζακ που είχε έρθει λίγην ώρα πριν από μας. Είχε ζαρώσει σα σκυλί. Το πρόσωπό του δε φαινόταν, χωμένο μες στις χούφτες του.

Έσκυψα και τον ρώτησα τι έχει. Δεν απαντούσε. Μονάχα έκρυβε το πρόσωπο σα να ντρεπόταν. Κατέβασα με το ζόρι τα χέρια του. Τότες, στο λιγοστό φως, είδα το χλωμό πρόσωπο παραμορφωμένο απ' τις ραβδωτές γραμμές, γαλάζιες και κόκκινες. Το ένα μάτι, κλεισμένο απ' τα πρηξίματα, δεν έδειχνε τίποτα. Μα το άλλο ήταν μούσκεμα απ' τα δάκρυα.

—Αυτή σε χτύπησε;

Ναι, αυτή. Λυσσασμένη, σαν αγρίμι, τον είχε προκαλέσει σήμερα ολότελα ανοιχτά. Μα αυτός ήταν σίδερο — ένα μικρό κρύο σίδερο. Αντιστεκόταν. Τότες τινάχτηκε απάνου, τα μάτια αστράψαν, άρπαξε ένα καμτσίκι του πατέρα της κι άρχισε να τον χτυπά ξέφρενη στο μούτρο, στο κεφάλι, παντού.

—Γκιαούρ! Γκιαούρ! Γκιαούρ!

Τον χτυπούσε πάνω από ένα κάρτο. Κουραζόταν, σταματούσε, πάλι άρχιζε. Ύστερα τον έδιωξε, να μην ξαναγυρίσει.

Το άλλο πρωί ένας στρατιώτης ήρθε από μέρος της και γύρεψε τα ρούχα που είχαν δώσει να φορεί ο Ζακ. Τα 'βγαλε και τα 'δωσε. Κρύωνε πολύ. Του είπα να πάρει το σακάκι που είχε φέρει σ' εμένα, να το φορέσει. Αρνήθηκε επίμονα. Δέχτηκε μονάχα τα τσουβάλια που του είχα πάρει.

Πιάσαμε πάλι μαζί δουλειά στα ξύλα. Μισούσαμε αυτό το σιχαμένο σκουλήκι. Τη νύχτα δαγκάναμε τη γης και βογκούσαμε σα βόδια απ' την επιθυμία να το είχαμε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΑ'

Καὶ ἐγένετο Κύριος καταφυγὴ τῷ πένητι, βοηθὸς ἐν εὐκαιρίαις ἐν θλίψεσι.¹¹

ΤΟ ΜΠΑΚΙΡΚΙΟΪ είναι ίσαμε μια ώρα απ' το Κίρκαγατς. Αυτό τ' όνομα το τρέμαμε. Ήταν η πατρίδα του Μπακιρλή-εφέ. Αυτός, τον καιρό που ο στρατός μας κρατούσε την Ανατολή, στάθηκε ένα αληθινό παλικάρι. Δεν έσκυψε, πήρε τα βουνά και πολεμούσε. Οι δικοί μας τότες τον τρέμαν. Μια νύχτα πατήσαν το χωριό και τον γυρεύανε. Δεν τον βρήκαν. Του σκότωσαν τη μητέρα και την αρραβωνιαστικιά.

Ένα πρωί μας πήραν πέντε συντρόφους και μας πήγαν εκεί. Ήταν μαζί κι ο Γιάννης ο γιαπιτζής. Τώρα πια έβρεχε ή χιόνιζε κάθε μέρα, και δε δούλευαν τα γιαπιά.

Ήταν ακόμα, με τους πέντε, κι ο Σπίνος. Τον βγάλαμε έτσι γιατί όλο έλεγε, έλεγε ανοησίες — ήταν καλή καρδιά, μα δεν ήξερε τίποτα απ' την ανάγκη της σιωπής.

Μας είπαν: θα μένουμε εκεί, στο Μπακίρ.

Δουλέψαμε τη μέρα σε κάτι αποθήκες, και τη νύχτα μας μαντρίσαν σ' ένα μικρό τετράγωνο μαγαζί. Μια τρύπα — ίσα ίσα μας χωρούσε να ξαπλώσουμε. Δε μας βάλαν σκοπό. Που θα πηγαίναμε αν φεύγαμε; Το μαγαζί δεν είχε παράθυρο, μα απ' τον τοίχο οι σουβάδες ήταν πεσμένοι· έμπαινε μέσα χουφτιές χουφτιές ο χειμώνας. Φωτιά τίποτα. Πικραμένοι ως το θάνατο θυμόμαστε το Κίρκαγατς, τη φωτιά, τις νύχτες με τις ψείρες.

Μονάχα ο Γιάννης αντιστεκόταν:

—Μη, μωρέ παιδιά! Μην τα χάνετε! Να δείτε, όλα θα στρώσουν...

Είχε μια τρομερή εμπιστοσύνη αυτό το κακόμοιρο κορμί. Ενενήντα στα εκατό είχε πιστέψει πως τα παιδιά του χάθηκαν. Κι όταν του ήρθε το άλλο μήνυμα, που φέραν οι σύντροφοι με τον Τσίπιν-Τσίπιν —ήταν τόσο πολύ— σα ν' άνοιξε μια καινούργια φλέβα και μπουκάρησε φρέσκο αίμα στην καρδιά του.

Δάγκανα τα χείλια εγώ που ήξερα.

—Τι να πιστεύουμε! Τι να πιστεύουμε! φώναζα, θέλοντας να ησυχάσω τον εαυτό μου που τον θαρρούσα αντίκρυ του ένοχο.

Μα τα φιλά μικρά μάτια πέφταν τόσο ήμερα πάνω στα πράματα και στους ανθρώπους — κι όλα γέρναν συγκατανεύοντας.

Ησυχάσαμε σα μάθαμε πως ο Μπακιρλή-εφές βρισκόταν από μήνες τώρα στη Μαγνησιά. Μα μια νύχτα και του Γιάννη η πίστη έγειρε σα φύλλο.

Ήταν πολύ αργά όταν ακούσαμε στο δρόμο ένα μουρμουρητό. Ήταν τρεις τέσσερις νομάτοι· κουβέντιαζαν σιγανά όξω απ' την πόρτα μας.

Στυλώσαμε τ' αυτιά, ζαμουριάσαμε κι ακούγαμε. Ξαφνικά ο Γιάννης σφίγγει τα δάχτυλά του στο μπράτσο μου.

—Τι είναι;

—Δεν τ' άκουσες; μουρμουρίζει πνιχτά. Κάνουν σχέδιο να μας σφάξουν!

Τότες, μες στον τρόπο που μας έπιασε κείνη τη χειμωνιάτικη νύχτα, μπήξαμε τις φωνές για να πάρουν είδηση οι στρατιώτες που ήταν στρατωνισμένοι εκεί δίπλα. Ήρθε ένας υπαξιωματικός με δυο στρατιώτες, βλαστημώντας, και μας ρώτησε τι τρέχει. Οι ντόπιοι χωριάτες στο μεταξύ είχαν χαθεί.

Πέσαμε στα ποδάρια του παρακαλώντας να βάλει ένα σκοπό να μας φυλάγει. Ο υπαξιωματικός δέχτηκε, κ' ήρθε ένας σκοπός — μια που ήμαστε πράματα του στρατού.

Όλη τη νύχτα ακούγαμε το νεφέρ (στρατιώτη) να πηγαινοέρχεται και να βλαστημά επειδή χιόνιζε. Τα 'χε με τους χωριάτες που δε βιαστήκανε πριν φωνάξουμε:

«Αλλάχ! Γιατί να μην προφτάξουν;»

Γιατί για; Αν προφταίνανε, αυτός τώρα θα κοιμόταν.

Δεν τολμήσαμε να σφαλήσουμε μάτι. Συλλογιζόμαστε πως πέντε ανθρώπους, μες στην Τουρκιά, δε θα μας έπαιρνε κανένας είδηση αν μια τέτοια νύχτα... Τι ήταν, τι χάθηκε. Μια νύχτα στο Μπακίρ.

Η ΜΕΡΑ που έτρεμα ήρθε. Ο πυρετός μ' έδειρε όλη τη νύχτα. Ως το μεσημέρι μ' ανάγκασαν να δουλέψω με πυρετό, να παστρέψουμε τους δρόμους απ' το χιόνι. Μα κατά το μεσημέρι τα γόνατα λύγισαν. Στρώθηκα χάμου.

Οι δικοί μας με κουβάλησαν τότες στο θαλάμι μας, πάλι φύγαν. Απόμεινα μονάχος ίσαμε το βράδυ και βολόδερνα σαν πληγωμένο αγρίμι που το παρατήσαν.

Άμα γύρισαν οι σύντροφοι, τη νύχτα, είχαν μαζί τους δυο κεραμίδες. Τράβηξαν δυο πήχες απ' το χαλασμένο σουβά, άναψαν φωτιά, τις ζέσταναν. Μου τις βάλανε στις πλάτες. Μου έκαμε καλό. Άνοιξα τα μάτια μου και είπα στο Γιάννη ήσυχα πως θα πεθάνω. Μου χάδεψε τα μεγάλα γλιτζασμένα μαλλιά και με παρηγόρεσε σα μητέρα.

Κατά το απομεσήμερο την άλλη μέρα.

Ήμουν μονάχος στο θαλάμι. Ένας μικρός μαύρος όγκος ήρθε και στάθηκε στην πόρτα. Ήταν μια γριούλα μισοσκεπασμένη με το φερετζέ. Ρίχνει μια ματιά ανήσυχη γύρω στο καλντερίμι. Ύστερα πετά βιαστικά προς το μέρος μου ένα

μεγάλο κομμάτι ζεστό ψωμί κ' ένα κυδώνι.

—Θέλεις τίποτα..., ογλούμ (για μου) ρωτά φοβισμένα η φωνή, τρέμοντας κάτω απ' το μαύρο πέπλο.

Στέκω χαμένος, χτυπημένος. Είναι μια φωνή τόσο ήμερη. Μα μπορεί, λοιπόν, στα τούρκικα να γίνει τέτοιος τόνος;

—Θέλεις τίποτα; Ξαναρωτά η φωνή ανυπόμονα.

Απροετοίμαστος, μόλις κατορθώνω να το συλλαβίσω, πως τίποτα.

—Ευχαριστώ, ανά... (μητέρα).

Η σκιά χάθηκε.

Περνά μια ώρα, δυο ώρες. Σουρουπώνει. Αρχίζει σιγανά, ύστερα δυναμώνει. Ολοένα: Μια φωνή, απ' το μιναρέ που προσεύχεται. Είναι κάτι λυρικές νότες. Θα κολνούν στο χιόνι που πέφτει — πώς θα τα καταφέρουν να παν ψηλά;

—Αλέμ φενά!... Αλλάχ εκμπέρ!...

Το βράδυ που έρχονται οι σύντροφοι τους δίνω το ψωμί και το κυδώνι. Γλείφω κ' εγώ ένα κομμάτι για δροσιά. Έχω ακόμα και το κοτσάνι του, είναι δεμένο κ' ένα κομμάτι σπάγγος· θα 'ταν κρεμασμένο, χειμωνιάτικο. Πολλή ώρα όλοι σωπαίνουν. Σωπαίνω κ' εγώ.

Ο πυρετός πάλι έχει ανέβει. Το κεφάλι βουίζει, το μυαλό βουίζει, η νύχτα θα είναι θολή. Ακούγω μόλις το Σπίνο που ρωτά:

—Μα λέτε λοιπόν να 'ταν αλήθεια... Τουρκάλα;

Τσιμουδιά.

Λίγο αργότερα σα να ξεχωρίζω πάλι τη φωνή του Γιάννη που λέει πως φοβάται στο Μπακίρ. Είναι λέει πολλοί αιχμάλωτοι στην Ελλάδα από τούτο το χωριό. Έτσι έμαθε. Τους κουβάλησαν οι δικοί μας σα φεύγαν.

Ο ΠΥΡΕΤΟΣ όλη τη νύχτα στάθηκε πολύς. Είμαι κουρασμένος, εξαντλημένος.

Οι σύντροφοι φύγανε για τη δουλειά το πρωί. Σέρνουμαι προς τη μικρή πόρτα, τυλίγουμε στα τσουβάλια μου· βλέπω τους ανθρώπους που περνούν.

Ξαφνικά το προσέχω. Ένας αξιωματικός πέρασε. Στο γιακά του το διακριτικό τρίγωνο είναι βυσσινί: γιατρός.

Περιμένω να ξαναγυρίσει. Παίρνω την απόφαση. Μαζεύω από δω από κει, με τα νύχια, τσουγκρανιές, κάτι αξιοδάκρυτα φραντσέζικα που μου μένουν — ελάτε,

μωρέ, ελάτε! Τα μαζεύω, φορμάρω τη φράση κ' ετοιμάζομαι.

Τέλος ο γιατρός ανεβαίνει. Έφτασε. Ανοίγω το στόμα ικετεύοντας:

—Ντοκτόρ μπέη! Ντοκτόρ μπέη! Ayez pitie de moi... Ayez pitie...

Ο άνθρωπος σταματά απότομα, χτυπημένος από τούτη την πολιτισμένη, σε γαλλικό πληθυντικό ικεσία. Ανοίγει τα μάτια του, να! Κάτι τέτοιο στο Μπακίρ! Κοιτάζει, κοιτάζει, κι ολοένα μεγαλώνει η απορία. Ψάχνει το σουλούπι μου — χωμένος μες στις βρώμες, τα μεγάλα μαλλιά, τυλιγμένος στα τσουβάλια, γιατί το σακάκι του Ζακ το φορούσα κατάσαρκα μη μου το πάρουν.

—Τι είστε! μου λέει τέλος γαλλικά.

—Γεσίρ.

—Άρρωστος;

—Ναι, άρρωστος.

Θέλει κάτι να με ρωτήσει ακόμα, τι έχω, μα στέκεται να κάμει επιστράτευση τα γαλλικά του. Είναι πιο αξιολύπητα απ' τα δικά μου.

Τέλος τα παρατά.

—De la fièvre? λέει μονάχα.

—Ναι, ναι, πυρετός.

Μου γνώφει πως θα ξαναγυρίσει και φεύγει. Είναι νέο παιδί, είκοσι πέντε είκοσι έξι χρονώ. Αργότερα το έμαθα πως μόλις εκείνη τη μέρα είχε έρθει στο Μπακίρ.

Σε λίγο ξανάρχεται. Μου φέρνει ένα σωληνάριο κινίνο, κάτι άλλες σκόνες.

—Αύριο, αν είσαι καλύτερα, θα πω να 'ρθεις στο ιατρείο — μου δίνει να καταλάβω.

Σ' ένα δυο μέρες ήμουν καλύτερα. Έπεσε ο πυρετός. Ο γιατρός πέρασε και με είδε. Ύστερα έστειλε ένα στρατιώτη και με πήγε στο ιατρείο του. Το χρησιμοποιούσε και για κατοικία.

Μου δείχνει να καθίσω.

—Είσαι πολύ νέος, μου λέει. Τι δουλειά έκανες;

—Πήγαινα σχολειό.

—Ε, και πώς σε πιάσαν;

—Έτσι.

Ο γιατρός σωπαίνει — σίγουρα δε βρίσκει τη γαλλική λέξη ν' αρχίσει τη νέα

κουβέντα.

—Δεν ξέρεις τούρκικα; με ρωτά αργότερα.

—Όχι. Ό,τι μαθαίνω τώρα.

Πάλι σωπαίνει. Ύστερα λέει πως πρέπει, έτσι αδύνατος, να μη δουλέψω κάμποσες μέρες. Μα πώς να γίνει;

Σκέφτεται να βρει, τέλος το βρίσκει:

—Θα πω πως θα 'χεις δουλειά σ' εμένα. Να μεταφράζεις φραντσέζικες οδηγίες.

Έτσι έγινε. Πήγαινα το πρωί στο ιατρείο και γύριζα το βράδυ στο κουβούσι μας. Ο γιατρός μου έδωσε ένα παντελόνι κ' ένα ζευγάρι αρβύλες. Κάθε βράδυ με γέμιζε ψωμιά:

—Για τους συντρόφους σου.

Είχε κάτι οδηγίες φραντσέζικες για φάρμακα. Δεν του ήταν εύκολο να τις εξηγήσει. Μήτε με το λεξικό. Γιατί τα 'χανε στους χρόνους, δεν ήξερε να βρει το απαρέμφατο. Λοιπόν τον βοηθούσα σ' αυτό. Έβρισκα τη γαλλική λέξη στο γαλλοτουρκικό λεξικό και του έδινα να διαβάσει την αντίστοιχη τούρκικη. Έτσι δουλεύαμε ώρες.

Ήταν πολύ νέο παιδί, μόλις είχε βγει απ' το πανεπιστήμιο, με θερμά ανατολίτικα μάτια. Ανθυπίατρος.

—Μια μέρα μεταφράσαμε μια οδηγία. «Pous les jeunes meres».

Έψαχνα για μια λέξη. Τη βρίσκω και του δίνω το λεξικό. Τα χέρια μου μένουν έτσι με το βιβλίο. Δεν το παίρνει.

Γυρίζω και τον κοιτάζω. Μ' έβλεπε κατάματα.

—Ηλιά... (πάντα με φώναζε έτσι, τονίζοντας το ά.) Έχεις μητέρα;

—Ναι, του λέω. Έχω.

—Γλίτωσε;

—Ναι, γλίτωσε.

Έμεινε σιωπηλός. Έκαμε κάτι να πει, μα σταμάτησε. Συνεχίσαμε τη μετάφραση. Ως το βράδυ ήταν κατσουφιασμένος.

Αναρωτιόμουν: Τι έπαθε;

Το άλλο πρωί ο γιατρός έφυγε στο Κίρκαγατς. Θα γύριζε το βράδυ. Έμεινα με τον υπηρέτη του, τον Ισμαήλ, και τον βοήθησα να μαγειρέψει.

Σαν τελειώσαμε τις δουλειές μας, καθίσαμε.

Ο Ισμαήλ ήταν ένα αγαθό ζο απ' το Ντιάρμπεκιρ. Μ' έβλεπε να κουλαντρίζω με τον αφέντη του κάτι βιβλία «σου καντάρ», τα λεξικά, να του μιλώ φραντσέζικα, κι ο θαυμασμός του ήταν τόσο απεριόριστος που φούσκωνε στα μάτια του. Δεν ξέρω για τι είδους ον με περνούσε.

Τσάτρα πάτρα κουβεντιάσαμε.

—Από που είναι ο Κιαμήλ-μπεης; τον ρωτώ για το γιατρό.

—Απ' την Προύσα, μου λέει.

—Εκεί είναι η φαμίλια του;

—Ναι. Δηλαδή ο πατέρας του. Τη μάνα του... Αυτήν τη σκότωσαν οι δικοί σας.

Ο Ισμαήλ λέει κι άλλα πολλά. Δεν τον ακούγω. Ναι, είναι γιατί δεν τα πολυκαταλαβαίνω.

Μια μέρα ο Ισμαήλ με παίρνει κατά μέρος, ο γιατρός έλειπε, και με παρακαλά επίμονα για κάτι. Βαστούσε ένα χαρτί κ' ένα μολύβι. Με τα πολλά καταλαβαίνω τι γυρεύει: Ήθελε να του μάθω να γράφει τ' όνομά του «φρανσίζ».

Του το γράφω στο στρατσόχαρτο:

«Ismael».

Το παίρνει, μ' ευχαριστά με τα μάτια. Ύστερα αρχίζει υπομονετικά, με το σταγονόμετρο, την αντιγραφή. Και την άλλη μέρα, και την άλλη, τον έβλεπα, σα δεν είχε δουλειά, να κάθεσαι σκυμμένος πάνου στο χαρτάκι μου, που είχε πια στραπατσαριστεί, ν' αντιγράφει, να παραβάλλει, να σιάζει την καμπούρα του Ι που δεν την είχε τραβήξει όσο εγώ. Γέμιζε και τα ντουβάρια της αυλής: Ismael, Ismael, Ismael.

—Τι θα το κάμεις που το 'μαθες; του λέω γελώντας.

Κουνά το κεφάλι του χαρούμενα κ' ευτυχισμένα.

—Που να ξέρεις!

Που να ξέρω! Μια μέρα θα γυρίσει στο Ντιάρμπεκιρ. Θα τον ρωτούν: «Ε, τι έμαθες κει κάτω στον κόσμο, Ισμαήλ;» Αυτός τότε θα κάθεσαι και θα τους λέει πόσω λογιώς τρόπους έμαθε στο στρατό να σκοτώνει ανθρώπους. Ύστερα θα λέει: «Και που να δείτε ακόμα;» Θα σαλιώνει το καλέμι του, θα παίρνει ένα χαρτί και θ' αρχίζει να ζωγραφίζει:

Ismael

Οι άλλοι θ' ανοίγουν, να! τα μάτια τους μπρος σ' αυτά τα μυστήρια, που θα γράφονται όχι απ' τα δεξιά προς τα ζερβά, μα ανάποδα. Θα ζαρώνουν και θα τον καλούν γεμάτοι τρόμο και δέος:

«Αλλάχ! Αλλάχ!»

Διαταγή να γυρίσουμε στο Κίρκαγατς.

Ο γιατρός, ο Κιαμήλ, μου δίνει το χέρι του:

—Γρήγορη λευτεριά, Ηλιά.

Τον φχαριστώ. Μου αφήνει γεια κι ο Ισμαήλ.

Στο δρόμο ο στρατιώτης που μας συνοδεύει προσέχει τις αρβύλες μου και το παντελόνι:

—Τσικάρ!

Τα 'βγαλα και του τα 'δωσα. Καλά να πάθω. Τουλάχιστο το παντελόνι θα μπορούσα να το φορώ κατάσαρκα κι από πάνου το τσουβάλι, όπως φορώ το σακάκι που μου χάρισε ο Ζακ.

Στο Κίρκαγατς οι σύντροφοι μάς δέχτηκαν μ' αληθινή χαρά. Μας χαιρετούσαν, μας φιλούσαν.

Γυρεύω το Ζακ.

—Ζακ! Ζακ!

—Ο Ζακ; Πέθανε, μου λέει ένας.

Το στόμα μένει ανοιχτό.

—Πέθανε; Πώς πέθανε;

—Να, πέθανε.

Ήταν πούντα για πλευρίτης. Κάτι τέτοιο. Δε βάσταξε περισσότερο από μια βδομάδα. Μάλιστα μια νύχτα με θυμήθηκε. Με στα παραμιλητά του με καλούσε: «Ηλιά, Ηλιά». Ύστερα έπιασε να φωνάζει ένα άλλο πρόσωπο πιο σιγανά, πιο ήμερα. Δεν ξέρει τι ήταν, υποθέταν πως θα 'ταν η μητέρα του. Της μιλούσε αρμένικα. Απ' αυτό κατάλαβαν όλοι πως θα 'ταν Αρμένης.

—Φαντάσου, λέει ο σύντροφος, τόσον καιρό και δεν το καταλάβαμε! Τι τα θέλεις! Παμπόνηρη ράτσα, ε;

Παραλυμένος, άφωνος, τον παρακολουθώ το σύντροφο που λέει. Μονάχα ένα κίνημα του κεφαλιού — ναι, ναι, παμπόνηρη ράτσα...

ΣΕ ΚΑΜΠΟΣΕΣ μέρες μας ήρθαν πίσω κ' οι σουγιολτζήδες: Ο Στυλιανός-τα-πρέμια κι ο Γλάρος. Καλοθρεμμένοι, με τσαρούχια στα ποδάρια, ντυμένοι με ντόπια

τρίχινα ρούχα.

Τους βλέπαμε θαυμάζοντας.

—Μωρέ, απ' τ' άστρα έρχεστε;

—Εμ τι θαρρείς;

Μανούλα μου πώς πέρασαν! Τις τρεις πρώτες μέρες τους είχαν και κάθουνταν. Τους ταγίζαν μοναχά για να συνεφέρουν. Ο χότζας. Έτυχε να παντρεύεται αυτές τις μέρες κι ο «μουχτάρ» (δήμαρχος) του χωριού. Στη γιορτή τούς φώναξαν κι αυτοunuός. Πήγαν στο αλάνι που θα γινόταν το μπάλεμα. Είχε μαζευτεί εκεί ολάκερο το χωριό, μωρά, γυναίκες, μόλο το κρύο που έκανε.

—Γεσιρλέρ! γεσιρλέρ! φώναζαν οι γυναίκες σαν είδαν τους δικούς μας.

Τους πλησίαζαν, τους βλέπαν περίεργα και τους πετούσαν σταφίδες να φαν.

Μπαλέψαν δυο παλικάρια. Την ώρα που όλα τα μάτια ήταν στυλωμένα πάνω τους, ο Γλάρος ξεμοναχιάζει ένα μωρό τουρκί και το ρωτά κατά που πέφτει το νερό. Το τουρκί του δείχνει ένα μικρό λόφο:

—Κατά κει.

—Καλά, λέει ο Γλάρος.

Το μπάλεμα τέλεψε. Ο χότζας έρχεται κοντά στους δικούς μας.

—Άιντε, τους λέει. Κ' εσείς!

—Τι;

—Να μπαλέψετε.

—Βρε αμάν!

—Άιντε λοιπόν, σασκίνηδες! Θα βγάλετε ύστερα και δίσκο. Γι' αυτό!

Ο Γλάρος γνέφει στα πρέμια:

—Τι λες;

—Μωρέ παλαβώθηκες; του κάνει τούτος γεμάτος τρόμο. Αν λύσουν στο μπάλεμα τα τσουβάλια μας; Θα μας λυσσάξουν!

Ο Γλάρος το λέει του χότζα:

—Είναι φόβος να μείνουμε τσίτσιδοι, χότζα εφέντη! Ας λείπει!

—Διάολοι, δεν είναι ανάγκη να γίνει και στ' αλήθεια! αγαναχτεί χολωμένος ο Τούρκος. Κάντε μονάχα πως πιανόσαστε στα χέρια. Ιστέ!

Θέλαν δε θέλαν σηκώθηκαν. Ο Γλάρος έκανε προκαταρκτικά κάτι τσαλίμια: χτυπούσε τα χέρια του στα μπούτια, καταπώς κάνουν οι μπεχλιβάνηδες.

Τέλος τα βούτηξε τα πρέμια.

—Το νου σου! του φώναξε τούτος σιγανά, και τα δούλευε μονάχα με το ένα χέρι, γιατί με τ' άλλο βαστούσε καλά τα τσουβάλια του μπας και λύσουν.

—Να πέσω;

—Ακόμα! Βάστα.

Τέλος, από δω σου τον είχε ο Γλάρος από κει τον είχε, τον ξάπλωσε τον Στυλιανό ανάσκελα. Το κοινό χούγιαξε από χαρά.

Ο Γλάρος γύρισε δίσκο και μάζεψε ένα σωρό «μπαξίς».

Σαν τέλειωσαν τους πήρε ο χότζας να τους πάει στο γιατάκι τους.

—Ε, αύριο ν' αρχίσουμε, λέει.

—Ν' αρχίσουμε.

—Εμ' δε θα μας χασομερήσει και πολύ η δουλειά, προσθέτει ο Γλάρος. Έτσι που είναι το νερό κοντά.

Ο χότζας στέκει και τον κοιτάζει.

—Ξέρεις που μπορεί να 'ναι το νερό, ουστά;

Τότες στέκει κι ο Γλάρος. Σκύβει, παίρνει ένα λιθάρι. Το κοιτάζει σοβαρά. Τσουπ, το πετά ψηλά. Το παρακολουθεί με εμβρίθεια ώσπου να πέσει. Ύστερα πέφτει χάμου κι ο ίδιος κι αφουγκράζεται τη γης.

Ο χότζας παρακολουθεί αποσβολωμένος όλα τούτα τα μυστήρια.

—Απ' όσα μου λέει η τέχνη μου, κάπου κει πρέπει να βρίσκεται το νερό, χότζα εφέντη, λέει ο Γλάρος.

Κ' έδειξε το μικρό λόφο.

—Αλλάχ! Αλλάχ! έπιασε να τραβά τα γένια του ο χότζας. Ουλάν, που το κατάλαβες;

Το βράδυ απ' τη χαρά του τους πήγε να φαν «χοσάφ».¹

Την άλλη μέρα πιάσαν δουλειά. Δεν ήταν τίποτα: να φέρουν σ' ένα επίπεδο χαμηλότερο απ' την πηγή κάτι τούμπα, για να 'ρθει το νερό. Όσες μέρες μείναν τρώγαν αγριογούρουνα. Τα σκότωναν οι Τούρκοι και τους λέγαν στο τάδε μέρος είναι. Γιατί αυτοί το 'χουν αμαρτία και να τ' αγγίξουν ακόμα. Οι δικοί μας τότες

¹ Σταφίδες βρασμένες με ζάχαρη.

πηγαίνανε μ' έναν ταξιλντάρ,² τα κουβαλούσαν και τα συγύριζαν καταπώς πρέπει.

² Αγροφύλακας - εισπράκτορας του φόρου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΒ'

ἐπιλέλησται ὁ Θεός, ἀπέστρεψε τὸ πρόσωπον αὐτοῦ τοῦ μὴ βλέπειν εἰς τέλος.¹²

ΚΕΙΝΕΣ τις μέρες ξεφύτρωσε. Από που ερχόταν; Φορούσε ένα γλιτζασμένο χακί σακάκι, όπου κρέμουνταν ένα σωρό σιρίτια χρωματιστά, κορδελίτσες πιασμένες με πρόκες. Είχε κ' ένα φιόγκο. Το αδύνατο μούτρο ήταν γεμάτο από σιχαμερά κανελιά σημάδια, κάτι μικρά σπυριά, πιτσούλες — τόσο μπόλικες σα να μην είχαν που να παν αλλού. Δυο ψιλά ανήσυχα ματάκια. Και το μικρό κεφάλι ξουρισμένο μπιτ. Μονάχα στην κορφή είχε μείνει ένα κομμάτι μαλλιά, μια αχαμνή βρουλίδα που στεκόταν ντούρα απ' τη λίγδα.

Την πρώτη μέρα που τον είδαμε τον είχαν στη μέση οι στρατιώτες. Έκανε ένα σωρό μασκαραλίκια. Αυτοί σκούσαν στα γέλια. Σαν είδε εμάς έτρεξε προς το μέρος μας, έκαμε μια βαθιά υπόκλιση κι άρχισε να ρωτά διά το αίσιον της υγείας μας. Ύστερα με το δαχτυλάκι του χτύπησε τη μύτη του καθενούς μας σα να δοκίμαζε τον ήχο.

Μέναμε ακίνητοι και τρίζαμε τα δόντια από οργή.

—Σκουλήκι! μουρμούρισε μονάχα ένας μας.

Αυτός, σα να υποψιάστηκε τούτο τον ψίθυρο, γυρίζει ξαφνικά, μας κοιτάζει με τρομαγμένα μάτια και χάνεται στον πλαϊνό δρόμο τρέχοντας.

—Ντοχτόρ! Ντοχτόρ! φώναζαν από πίσω του οι στρατιώτες.

Μα αυτός δε γύριζε.

Το βράδυ λέγαμε σαν τι να 'ναι άραγες το σαμιαμίδι τούτο. Ένας έμαθε πως ήταν Τούρκος απ' την Κόνια. Μα κάποιος άλλος είπε την υποψία πως μπορεί να 'ναι Αρμένης και να κρύβεται. Σαν το Ζακ.

Ο «ΝΤΟΧΤΟΡ» —έτσι τον παρονόμιαζαν— έγινε σωστή σκιά μας. Είχε βρει ένα μισοκαταστρεμμένο καλύβι στον αρμένικο μαχαλά του Κίρκαγατς. Το 'κλεισε όπως όπως με πέτρες κ' έστρωσε το γιατάκι του. Από κει ξεμπούκερνε με τα χαράματα κ' ερχόταν όξω απ' το κελί μας.

Ξεκινούσαμε για τη δουλειά. Έπεφτε μπροστά μας, κι άμα φτάναμε στους καφενέδες του χωριού άρχιζε τα μασκαραλίκια, να τον βλέπουν οι ντόπιοι. Ήταν μια προσπάθεια γεμάτη αγωνία και τρόμο — να τους βεβαιώσει πως αλήθεια μας περιπαίζει. Κάποτε ξεχνιόταν. Αγκρήλωνε τα μάτια, τα κρατούσε λίγο έτσι, ύστερα έπαιζε βαριά τα ματόκλαδα. Αυτό το άνοιξε κλείσε τον συνέφερνε, του θύμιζε πως ήταν παλαβός. Τότες σήκωνε ψηλά το κεφάλι, έβγαζε το σκούφο του και, βλέποντάς μας με πιτηδεμένη σοβαρότητα, έδινε διαταγές σ' εμάς, τα στρατά του:

—Ουλάν, εφελέρ! Βήξτε!

Άλλοι από μας χαμήλωναν τα μάτια, άλλοι τα στύλωναν πάνω του και του κεντούσαν το σιχαμερό πετσί με μίσος.

—Βήξατε, μουσιούδες; ρωτούσε μαλακότερα ο ντοχτόρ.

Και δίχως να περιμένει απάντηση έπιανε τη βρουλιδίτσα της κορφής και μας έκανε μια ρεβερέντσα:

—Με τις υγείες σας!

Ήμαστε όλο λύσσα για το σκουλήκι αυτό. Ο Κύριος θα μπορούσε να το είχε στείλει σε τίποτα χορτασμένες κοιλιές, να τις γαργαλά στη χώνεψή τους.

ΕΝΑ ΒΡΑΔΥ ο ντοχτόρ πήδησε μες στο κελί μας με τόση βιασύνη σαν να τον κυνηγούσαν. Μαζί του μπουκάρησε κι ο παγωμένος αγέρας που κατέβαινε απ' τα βουνά του Κίρκαγατς.

—Μουσαφिरαίοι! Σας ήρθαν μουσαφिरαίοι! φώναζε. Είναι τρεις. Οι δυο τους είναι σαν αρκούδες, «βε μπιρ μαϊμούν». Και μια μαϊμού!

Το κόκκινο μούτρο του γυάλιζε απ' τη χαρά που έτρεχε μες απ' τα μάτια του και του χάδευε τα λασπωμένα μάγουλα.

Μας τους κουβαλήσαν ύστερα από μισή ώρα. Στο διάστημα αυτό που τους περιμέναμε μας είχε πιάσει όλους μια ανεξήγητη ανησυχία. Συμπεραίναμε πως σίγουρα απ' τη Σμύρνη θα 'ρχονται για να τους φέρνουν με τραίνο. Ε, τι μπόλικά νέα θα 'πρεπε να 'χουν τούτοι οι νέοι σύντροφοι.

Σαν ήρθαν τους τριγυρίζαμε, ανάψαμε μεγάλη φωτιά. Ο καθένας πολεμούσε να τους κάμει μια τσιριμόνια περισσότερη. Όλοι μας θέλαμε να δείξουμε πως ήμαστε καλύτεροι απ' ό,τι φαινόμαστε με τα τσουβάλια — σα να τους ντρεπόμαστε· παλιές συνήθειες ανθρώπινες.

—Λοιπόν, αδέρφια; Απ' τη Σμύρνη;

—Ναι, απ' τη Σμύρνη.

—Τι γυρεύατε κει κάτω;

—Περάσαμε από στρατοδικείο.

Ανοίξαμε τα μάτια μας γεμάτα τρόμο.

—Αλήθεια; Από στρατοδικείο;

—Αλήθεια.

Ναι, τους είχαν κατηγορήσει πως ήταν απ' τους πρώτους που βάλαν φωτιά στη

Μαγνησά. Μα αυτοί δεν είχαν αγγίξει κουνούπι. Έτσι, τους σουσούμιασαν.

—Και πώς γλιτώσατε, μωρέ παιδιά;

—Ο Θεός το ξέρει! Κ' εμείς δεν το πιστεύαμε. Μα ένας μαφαζάς μας το βεβαίωσε, σα φεύγαμε απ' το δικαστήριο, πως μας αθώωσαν.

Τους δείχνουμε με κάθε τρόπο τη χαρά μας γι' αυτό. Η κουβέντα γυρίζει. Ο Γλάρος λέει μια ανοησία:

—Λοιπόν... είδατε, σα να λέμε, και τη θάλασσα, ε;...

Είναι ανοησία, ωστόσο οι καρδιές χτυπούν.

—Σαν που την ξέρατε, λέει ο ένας τους. Δεν άλλαξε τίποτα.

Τι ν' αλλάξει;

—Και τι λεν κει κάτου; Θα φύγουμε;

—Ω, αυτό είναι σίγουρο! Κανένα μήνα ακόμα. Το πολύ.

Τους περιεργαζόμαστε σαν περίεργα φαινόμενα. Ήταν ντυμένοι σαν κ' εμάς, με τσουβάλια. Τίποτα νέο. Μα ξαφνικά το μάτι ενός δικού μας το τσάκωσε:

—Μωρέ, τι είναι τούτο;

Έδειχνε κάτι ντενεκεδένια «σχέδια» που φορούσαν οι τρεις στα χέρια, στον καρπό. Ήταν δεμένα εκεί, με σπάγγο, τετράγωνα ντενεκεδάκια μ' έναν τούρκικο αριθμό στάμπα.

—Τι είναι αυτά;

—Αυτά; Τα νούμερά μας είναι, λέει ένας με απορία. Δεν έχετε εσείς;

—Όχι, δεν έχουμε εμείς.

Μας λένε πως τους νουμεράρισαν πριν από ένα μήνα. Από τότες γινήκανε ο καθένας ένα νούμερο. Μπήκαν σ' ένα χαρτί. Μα πριν δεν είχε λογαριασμό. Και δέκα κ' είκοσι να χάνουνταν σε μια βραδιά από το στρατόπεδο, ποιος ρωτούσε; Τους τα δώσαν τα νούμερα στη Μαγνησά. Εκεί είναι ίσαμε τρεις χιλιάδες σκλάβοι.

Τότες εμείς κοιταχτήκαμε, ο ένας τον άλλο, με τρομαγμένα μάτια.

—Δηλαδή εμείς είμαστε ξεκρέμαστοι; Ποιος θα ρωτήσει ποτές για μας αν...

—Μα όχι! όχι! πολεμούσαν να μας ησυχάσουν αυτοί. Κ' εσείς κάπου θα 'στε γραμμένοι. Μοναχά που δε σας δώσαν τα νούμερα.

Μείναμε και κοιτάζαμε κείνα τα μικρά ντενεκεδάκια που γίνεσαι ένα νούμερο. Τους ζηλεύαμε — μια ευτυχία που δεν την είχαμε.

—Βλέπεις, τα 'χουν δουλεμένα κιόλας..., παρατηρά ένας δικός μας.

—Δουλειά δεν είχαμε, σκαλίζαμε πάνω τους μπιχλιμπίδια μες στη φυλακή.

—Αυτό είναι;

—Δε σου λέω, τ' αγαπούμε κιόλας. Είναι σα να σε φυλάγουν...

Μες στη λογοδιάρροια τούτη δεν είχαμε προσέξει πως μοναχά οι δυο απ' τους τρεις νέους συντρόφους μας μιλούσαν. Ο άλλος, αυτός που ο ντοχτόρ τον βάφτισε «Μαϊμόυν», δεν έβγαζε μιλιά. Ήταν ένα αψηλό ξερακιανό παιδί ως είκοσι χρονώ. Είχε ξαπλώσει τα μακριά ποδάρια του κοντά στη φωτιά· την έβλεπε με προσοχή, σα να γίνονταν εκεί τίποτα σπουδαία πράματα.

—Βλέπεις; Φωτιά μια φορά, αδερφάκι! λέει ο Σπίνος πλησιάζοντας και χαδεύοντάς τον στις πλάτες.

Η Μαϊμόυν γύρισε, κοίταξε το Σπίνο, που τον είχε αγγίσει. Ύστερα έφερε τα μάτια γύρω σ' όλους μας. Ήταν πολύ κόκκινα, ένα αραιό χρώμα — έσταζε λουρίδες λουρίδες στο ασπράδι. Φαινόταν καθαρά πως αυτά τα κόκκινα μάτια μας φχαριστούσαν. Ύστερα τα στύλωσε στους δυο συντρόφους του.

—Α! λέει τότες ένας απ' αυτούς, σα να το θυμάται. Ξέχασα. Μην του μιλάτε. Είναι μουγγός!

—Α! αλήθεια;

—Ναι, δηλαδή του ξεκόψαν και λίγο τα μυαλά. Δεν μπόρεσε να βαστάξει στο ξύλο και στην υγρασία κει κάτου. Γι' αυτό.

—Α! Σαν τον Τσίπιν-Τσίπιν... Ποιος τον θυμήθηκε τον Τσίπιν-Τσίπιν;

Στο κελί γίνεται σιωπή. Ένα λεπτό, δυο λεπτά.

—Ουφ! διαμαρτύρεται τέλος για την ησυχία τούτη ο Σπίνος. Τι είναι μαθέ; Μακάρι να...

Μια ψιλή ζαρωματιά κουνιέται πάνου στο κούτελό του. Σα να την έπιασε νευρικό. Ύστερα πάλι ησυχία.

Κάμποση ώρα βλέπαμε απ' το μικρό παράθυρο ν' ανάβει η φωτιά στο σπιτάκι της αυλής που μέναν οι μαφαζάδες μας. Πλάγιασα μαζί με τη Μαϊμόυν, το Νούμερο 1283. Τούτο, όπως και τ' άλλα βράδια, ως το τελευταίο. Βάλαμε σ' ένα σακί, που είχα βρει και το χρησιμοποιούσα για στρώμα, τέσσερα ποδάρια. Τα δικά μου κ' εκείνού. Ύστερα κοντέψαμε τις αγκαλιές μας να ζεσταθούν κι αλλάξαμε τις ψείρες μας αδερφικά.

ΤΗΝ ΑΛΛΗ μέρα οι τρεις σύντροφοι πιάσαν μαζί μ' εμένα και με δυο άλλους δουλειά στο σταθμό.

Η γης ήταν βρεμένη. Το πούσι καθόταν πάνου στον κάμπο ακίνητο, σα να 'ταν

κοιμισμένο απ' τη νύχτα.

Ένα τραίνο σφύριξε. Είναι τόσο θολό το πρωί· η σφυριγματιά έκαμε μια στρογγυλή μικρή τρύπα στον αγέρα — ύστερα, φ.σ.σ.σ., το 'σκασε από κει μέσα.

Κουβαλούσαμε απ' το σταθμό κουλούρες συρματοπλέγματα. Τα φέρναμε σε μian αποθήκη, δέκα λεπτά μακριά. Πάνε κ' έλα, δε μας σταματούσαν να ξεκουραστούμε. Ήταν δυο μαφαζάδες. Ο ένας μας πήγαινε απ' το σταθμό στην αποθήκη. Καθόταν εκεί και ξεκουραζόταν μας παραλάβαινε ο άλλος, ο ξεκουρασμένος. Όλο έτσι. Εμείς γλείφαμε τον αγέρα, να δοκιμάσουμε για γούστο πόσο είναι κρύος, και τρέχαμε — έτσι για γούστο.

Το 1283, η Μαϊμόυν, δούλευε ολότελα μηχανικά. Τον ορμήνεψα με τι τρόπο να μπαίνει μες στην κουλούρα και να τη σηκώνει με τα δυο χέρια. Ύστερα από κάμποσες δοκιμές συνήθισε.

Ήθελε πολλή ώρα να 'ρθει το μεσημέρι, κ' ήμαστε κιόλας κατατσακισμένοι. Μονάχα ο Ζαφείρης, το 21388, τραγουδούσε σιγά ένα σκοπό. Ήταν ήμερος και γλυκός σαν την Ανατολή.

—Αυτό είναι κουράγιο μια φορά, σύντροφε! του λέω πικαρισμένα. Βέβαια, τι μας λείπει για να χορεύουμε κιόλας!

Η Ανατολή στέκει κομμένη, ξεκρέμαστη πα στα χείλια του Ζαφείρη, που κάποτε ήταν λοκαντιέρης.

Με κοιτάζει με αγαθότητα.

—Παιδί μου, όλα τα πράματα έχουν ένα τέλος, λέει ήσυχα. Μονάχα να μη σου λείψει η πίστη. Γιατί λοιπόν να μην τραγουδάς; Εγώ είμαι σίγουρος.

—Με τα χάλια τούτα! του φωνάζω οργισμένα. Σίγουρος, ε; Πώς θα 'ρθει το τέλος;

—Ναι, πως θα 'ρθει το τέλος.

Δεν του αντιμίλησα. Ήταν κομμένος απ' τη ράτσα εκείνη που ξέρουν να βολεύονται στη ζωή όπως έρθει. Ακόμα κ' οι μασέλες του ήταν κομμένες στο μούτρο του έτσι διακριτικά, μην πιάνουν παραπανίσιο τόπο.

Παρακαλέσαμε τους μαφαζάδες να σταθούμε μια στιγμή. Δε θέλαν ν' ακούσουν.

Σ' εκείνα τα χέρια ήρθε ο ντοχτόρ. Μας ακολουθά στη στράτα. Γυρίζει μαζί μας. Άλλη μια. Κουράστηκε. Τότες προσέχει εμάς που είχαμε αποκάμει. Δε λέει τίποτα. Μα, μόλις φτάνουμε στο σταθμό, ξαφνικά πετιέται ψηλά χορεύοντας.

—Να δεις τώρα τι έχει να γίνει! φωνάζει στο μαφαζά. Έχεις έμσερι, αρραβωνιαστικιά;

—Έχω, λέει αυτός.

—Το λοιπόν, θα σου φκιάξω τώρα ένα κάντρο, εσένα τον ίδιο, ζουμπουλού-μουμουλού, να λυσσάξει το κοπελούδι μόλις του το στείλεις. Βάλλαχι! Θα βάλουμε κ' ένα σπαθί στη μέση, να μοιάζεις σα ζαμπίτ...

Του 'λεγε, του 'λεγε.

Η περηφάνια ξυπνά μες στο μαφαζά, τσουπ. Ήταν ένας σαραντάρης απ' τα χωριά του Σιβιάς. Σίγουρα θα 'χε ένα σωρό μωρά. Κει κάτου τους παντρεύουν οι γονιοί τους δεκαπέντε χρονώ μυξάρικα. Μα τώρα λέει πως έχει αρραβωνιαστικιά στη Σμύρνη, για μεγαλείο.

Κάθεται χάμου κι αρχίζει να σιάχνεται. Ο ντοχτόρ βγάζει ένα παλιόχαρτο λαδωμένο κ' ένα μολύβι:

—Δεξιότερα! Το καλπάκι πιο στραβά, στην μπάντα! Εκεί! Ντούρος!

Κ' έπιασε να ζωγραφίζει.

Ήταν κάτι σα Μεγαλέξαντρος αυτό που άρχισε να γίνεται, για κανένα карабоπάμπορο με τ' άρμενα — τίποτα τέτοιο. Εμείς στο μεταξύ είχαμε ξαπλώσει στη γης και ζουλούσαμε την κοιλιά μας, που γουργούριζε χωρίς διάκριση σε τούτο το αβρό τοπίο.

Η ώρα περνούσε. Ο μαφαζάς έστεκε πάντα, κορδωμένος. Άρχισε ν' ανυπομονεί. Σείστηκε από δω, σείστηκε από κει. Ο ντοχτόρ τη δουλειά του.

Τότε κι αυτός δε βάσταξε.

—Μωρέ, μπας κ' είναι το μούτρο μου κανένα χάνι με παράθυρα και δεν τελειώνει; φωνάζει χολωμένος. Δυο μάτια και δυο ρουθούνια είναι όλο όλο! Τα παρατώ!

—Τέλειωσε! τέλειωσε! φώναζε κι ο ντοχτόρ.

Τραβά ένα δυο τελευταίες γραμμές βιαστικά και δίνει το χαρτί. Τα μάτια του βλέπουν μια το στρατιώτη και μια πλάι — να 'ναι έτοιμος για δρόμο.

Ο μαφαζάς κοιτάζει από δω το χαρτί, το κοιτάζει απ' την άλλη, σα να του γεννιέται η αμφιβολία — карабоπάμπορο για Μεγαλέξαντρος; Στο τέλος αναγνωρίζει τον εαυτό του και λάμπει από χαρά.

Είχαμε ξεκουραστεί.

Το μεσημέρι καθίσαμε να φάμε το μαύρο ψωμί μας. Μια γριά του σταθμού, που έμενε εκεί σ' ένα σπιτάκι, γύρεψε απ' το μαφαζά έναν από μας να της πλύνει τα πατώματα ώσπου να ξαναπιάσουμε δουλειά.

—Θα πάω εγώ, λέει ο Βασίλης, ο άλλος απ' τους τρεις μουσαφिरαίους, που μυρίστηκε πως κάτι θα βγει.

Επιμέναμε να πάει το 1283, η Μαϊμούν, ίσως του δώσουν τίποτα να σκεπάσει τη γύμνια του. Τουρτούριζε, ήταν σαν καθυστερημένο εαρινό άνθος που το βρήκε ο χειμώνας.

Πήγε η Μαϊμούν. Μαζί του κ' ένας δικός μας. Του 'δειξε τι θα κάμει και γύρισε.

Ένα επιβατικό τραίνο ήρθε. Φωνές. Βλαστημούν. Καλωσορίσματα. Απλοί άνθρωποι, πλούσιοι, με γυαλιστερά φέσια. Ένας αξιωματικός έχει ψαλιδίσει το ένα μέρος απ' το μουστάκι του πολύ πιο λίγο από τ' άλλο. Τα δυο τούτα δάχτυλα οι τρίχες σα να κυνηγιούνται στ' αστεία· το κοντό σφίχτηκε να προφτάξει το άλλο.

Ο αξιωματικός δίνει το χέρι του στο βαγόνι σε μια χανούμ. Έτσι που βάζει το πόδι της στη σκάλα, η κοντή φούστα της τραβιέται. Για ένα δευτερόλεπτο φαίνεται ένα άσπρο κομμάτι κρέας. Δαγκάνω το ψωμί κι αφαιριέμαι να μασώ το χώμα που γρατσουνίζει μες στα δόντια μου. Ένα κομμάτι άσπρο κρέας — να χώσεις τα νύχια έτσι γεμάτα βρώμα και λύσσα...

Ετοιμαζόμαστε να ξαναπιάσουμε δουλειά. Ο Βασίλης σα σκυλί που μυρίζεται, τράβηξε να φωνάξει τη Μαϊμούν απ' την έξτρα αγγαρεία της γριάς.

Γύρισαν μαζί, αυτός κ' η Μαϊμούν. Ο Βασίλης φορούσε ένα μπαλωμένο χακί σακάκι περίφημο. Η γριά Τουρκάλα το είχε δώσει στη Μαϊμούν μαζί μ' ένα σακί αδειανό. Ο Βασίλης άνοιξε το σακί στη μέση, το πέρασε μέσα απ' το κεφάλι του μουγγού. Κράτησε για τον εαυτό του το σακάκι.

Γινήκαμε έξω φρενών.

—Δώσ' του το σακάκι! του φωνάζαμε.

—Εσύ είσαι παστωμένος στα τσουβάλια σαν αστακός! του λέει κι ο Ζαφείρης ο σύντροφός του. Δεν τον λυπάσαι;

—Ξεζάλιζέ με, λοκάντα! κάνει οργισμένα ο Βασίλης. Μου χρειάζεται, και το κρατώ!

—Θα το δούμε! του λέω.

—Θα το δούμε.

Το βράδυ σα μαζευτήκαμε στο κουβούσι, το είπα στους συντρόφους μας.

—Τι σας νοιάζει εσάς! φωνάζει ο Χρήστος ο δικός μας, το παλιοτόμαρο.

Δεν το ξεχνούσε πως κάποτες, μονοιασμένοι όλοι, του πήραμε τα σακιά και τα δώσαμε στους άρρωστους συντρόφους.

Μα οι άλλοι όλοι γινήκαμε πάλι ένα. Αγκρηλώσαμε τα μάτια και τρίξαμε τα δόντια. Ο Βασίλης δε δεχόταν με κανέναν τρόπο να δώσει το σακάκι. Πέσαμε πάνω του και του τ' αρπάξαμε. Λύσσαξε και μας φοβέριζε:

—Σκυλιά!

Μα δεν τον ακούγαμε. Η Μαϊμούν καθόταν κοντά στη φωτιά, αδιάφορος, και δε μπορούσε να ξηγήσει τι ήθελε τόσοσ σαματάς.

Από κείνη τη μέρα το Βασίλη δεν τον χωνεύαμε. Ήταν ένα σιχαμένο τομάρι που νοιαζόταν σε κάθε περίπτωση τι λογής να ρίξει στους αλλουνούς ένα βάρος που έπρεπε να το σηκώσει αυτός. Στη δουλειά όλο κοίταζε να ξεφύγει. Γκρίνιαζε. Τη νύχτα ήθελε τον καλύτερο τόπο κοντά στη φωτιά να τον πιάσει μοναχός του. Για λίγον καιρό ταίριασαν με το δικό μας το Χρήστο — ταίριαζαν τα χνώτα τους. Ύστερα μάλωσαν στη μοιρασιά — ποιος να κοιμάται πιο σιμά στη φωτιά, ποιος να δουλεύει λιγότερο. Μια νύχτα ήρθαν και στα χέρια. Κόντεψαν να σκοτωθούν με τα ξύλα. Ήταν ματωμένοι, ξεσκισμένοι.

—Ένας απ' τους δυο πρέπει να λείψει! φώναξε ο Χρήστος.

—Ναι, σκύλο! του απάντησε ο Βασίλης. Μα ποιος;

Έτσι ο Βασίλης απομονώθηκε ολότελα. Δεν του μιλούσε κανείς. Μονάχα ο παλιός του σύντροφος ο Ζαφείρης τον λυπόταν. Τον πλησίαζε.

—Βασίλη, γιατί είσαι έτσι; τον συμβούλευε γλυκά. Εδώ, στο κουρμπέτ πρέπει να 'μαστε σαν αδέρφια.

—Άφησέ με! σήκωνε τους ώμους του ο άλλος.

—Έτσι δε σκέφτεται ένας άντρας με καρδιά. Πρέπει να 'ναι κανείς καλός. Να δεις τότες πώς έρχονται όλα βολικά, γιατί το βλέπει κι ο Θεός...

Δεν του απαντούσε. Τότες κι αυτός αποτραβιόταν. Ο Βασίλης πάλι έμενε ολομόναχος στις σκέψεις του. Εμείς λέγαμε συναμεταξύ μας τα όνειρα, τις ελπίδες μας. Παρηγοριόμαστε. Μα αυτός έμενε μοναχός. Δεν τον ρωτούσε κανείς. Στύλωνε κάπου τα μάτια του και τα κρατούσε ακίνητα. Σα να 'βλεπε οράματα. Ρώτησα τη μια μέρα το Ζαφείρη. Μου είπε γι' αυτόν πως κάπου είναι κάτι μυξάρικα μωρά που τον περιμένουν.

Πέρασε καμιά βδομάδα.

Μια βραδιά ο ντοχτόρ πιάνει ένα δικό μας. Κρυφά. Με μασημένα λόγια, φοβισμένος. Τέλος του το λέει: Ήταν καθαρό. Τ' άκουσε στου κομαντάν. Την αυγή θα τους κρεμάζαν τους τρεις συντρόφους. Ήταν καταδικασμένοι σε θάνατο.

Μαζευτήκαμε αργά στο κελί απ' τις δουλειές. Το φοβερό μυστικό έκαμε το γύρο του. Ποιος θα τους το πει; Συνεννοούμαστε με γνεψίματα. Κανένας δεν ήθελε.

Όλα τα μάτια πέσαν τότε στο Σπίνο. Τινάχτηκε σαν ψάρι που το καμακίζουν. Δε δεχόταν. Μα ήμαστε όλοι, κι αυτός ένας. Έγειρε.

Φώναξε το Ζαφείρη κρυφά σε μια γωνιά. Που να σκεφτεί για το Βασίλη! Θα ήταν φόβος να τον σκίσει. Ο Ζαφείρης ήταν αγαθός — τούτοι αντέχουν παντού.

Ψι - ψι. Αρχίζει να του το λέει. Όλα τα μάτια κοιτάζουν στη φωτιά, σα να φοβούνται.

—Αχ, ακούμε την κραυγή του Ζαφείρη.

Το κορμί του λυγίζει και κουτρουβαλά στα πόδια του Σπίνου.

Τρέχουμε όλοι.

—Τι είναι, βρε; φωνάζει ο Βασίλης. Παλαβωθήκατε;

Χτυπούσαμε με χαστούκια το μούτρο του Ζαφείρη να συνεφέρει. Φασαρία, φωνές.

Ο Βασίλης, μην καταλαβαίνοντας, είχε γίνει έξω φρενών.

—Θα μιλήσεις, βρε; τρίζει τα δόντια στο Σπίνο και κάνει ένα βήμα κατά το μέρος του απειλητικά.

Τι να κάμει κι ο φουκαράς ο Σπίνος; Έτρεμε. Τον είχαμε εγκαταλείψει.

Φωνάζει σπαραχτικά, απελπισμένα, με λυγμούς:

—Αδερφούλη! Αδερφούλη! Μην τρομάζεις!... Θα σας κρεμάσουν!...

Ο Βασίλης μούγκρισε, μούγκρισε, μάτωσε τις γροθιές — σύχασε.

Καθόμαστε ζαρωμένοι και βλέπαμε με φόβο το θεριό που τινάζοταν. Ύστερα, σαν καλμάρισε, πάλι φοβόμαστε να το πλησιάσουμε.

Κανείς δε μιλά. Η σιωπή είναι βαριά και πηχτή. Ποιος ν' αρχίσει πρώτος να τη σπάσει; Ο Σπίνος σηκώνεται και σβήνει το λυχνάρι. Όλα τα κορμιά ανασαίνουν βαθιά, γεμάτα ανακούφιση. Παίρνουμε κουράγιο να τους πλησιάσουμε για ένα λόγο παρηγοριάς.

—Και που ξέρουμε; λέει ένας δικός μας. Μπορεί να 'ναι και ψέματα...

Μα όξω, στην πόρτα, απόψε φυλάγουν δυο σκοποί. Μας κλείδωσαν. Είναι καθαρό.

Πάλι έγινε σιωπή. Πέρασε πολλή ώρα. Η λόχη της φωτιάς τραβούσε βαριές σκιές στους τοίχους και στα μούτρα. Ο Σπίνος κάνει ξανά μια τρομερή προσπάθεια να γίνει η ατμόσφαιρα πιο μαλακή ν' αραιώσει το βάρος.

—Να πούμε τίποτα..., λέει άξαφνα.

Τσιμουδιά.

Δε χάνει το θάρρος. Αρχίζει μian ιστορία, έτσι που κάνουν τις νύχτες μπρος σ' έναν νεκρό, να μερώσουν τους ζωντανούς που τον κλαιν. «Μια φορά, λέει, πάγαιναν στο δρόμο δυο φτωχοί: ένα μουλάρι κ' ένας μυλωνάς. Ε, λέει το ζο προσταχτικά. Αδερφέ μυλωνά, εσένα η μοίρα σου είναι πιο καλή. Γιατί μαθές; Θα τη βάλουμε κάτω να έρθουμε ίσα ίσα. Τότες κάμανε αλλαξά τα δυο ζα. Το μουλάρι έγινε μυλωνάς και τούτος έγινε ένα ζο· κ' είδαν πως τίποτα δεν άλλαξε. Ο μυλωνάς, το ζο...»

Χραπ! Ο Σπίνος κόβει την ιστορία απότομα, σα να κατρακύλησε νερό μες στο

στόμα του. Κι αρχίζει να κλαίει.

Και οι δυο τους, ο Βασίλης κι ο Ζαφείρης, δε σάλευαν. Η Μαϊμούν, κι αυτός. Ο φουκαράς δεν είχε καταλάβει τίποτα. Είδε μονάχα πως ξαγρυπνούσαν όλοι, ξαγρυπνούσε κι αυτός.

Ένας δικός μας προσέχει το Ζαφείρη, που έτρεμε. Απ' την ώρα που τον συνεφέραμε δεν είχε βγάλει τσιμουδιά. Μονάχα έτρεμε.

—Να σου τρίψω λίγο τα ποδάρια να ζεσταθείς; τον ρωτά ο δικός μας, σχεδόν με τρυφερότητα.

Τον κοιτάζει. Γνέφει κουρασμένα:

—Όχι.

Σε μια στιγμή μέσα του χάθηκε η πίστη. Κατρακύλησε. Ήταν καταστροφή. Τι σημασία λοιπόν έχει να είσαι καλός ή κακός; Δεν το πίστευε πως ο Θεός θα έφτανε έτσι στο τέλος.

Ήμουν ανάμεσα στους τρεις καταδικασμένους. Ξαφνικά προσέχω μες στη λόχη της φωτιάς τη ματιά του Βασίλη. Ήταν στυλωμένη κάπου. Γυρίζω να δω. Η Μαϊμούν σκάλιζε το ποδάρι του. Εκεί στα δάχτυλα ήταν ματωμένο — πολεμούσε με μακαριότητα να το δέσει.

Ο Βασίλης κοιτάζει, και ξαφνικά, κει που ήταν ήσυχος, τινάζεται απάνου:

—Βρε, δεν καταλαβαίνετε λοιπόν εσείς;

Χύνεται μονομιás προς το μέρος του μουγγού, να του δώσει να καταλάβει.

Πέσαμε μπροστά του:

—Βασίλη! Βασίλη! Μη! Να μην καταλάβει!

Τον πήραμε και τον βάλαμε να καθίσει με το ζόρι. Βλαστήμησε για τον πόλεμο, τους Έλληνες, είχε ανάψει πάλι, έτριξε τα δόντια — τέλος το ξερόκλαδο κήκε οριστικά.

Κατά τις αυγές είχε συχάσει ολότελα· σαν το Ζαφείρη. Τα μάτια υγράθηκαν. Άρχισε να νοματίζει τα παιδιά του ένα ένα, πολύ σιγά, και να τα μοιρολογά που θα 'μεναν έρημα.

Χάραζε σαν ήρθαν οι στρατιώτες να τους πάρουν. Η Μαϊμούν κοιμόταν. Είχε χώσει τα ποδάρια του μες στο σακί μας. Τα είχα χώσει κ' εγώ, αγρυπνώντας, επειδή έκανε κρύο. Είχαν μπλέξει. Τα ξέμπλεξα και τον ξύπνησα.

Με ρώτησε με τ' αγαθά μάτια του:

—Γιατί;

Τον χάδεψα στην πλάτη, σαν παιδάκι που το κοιμίζουν.

—Τίποτα.

Τα τρία πτώματα κουνιούνταν κρεμασμένα το καθένα από ένα κλαδί του πλάτανου, στη μέση του Κίρκαγατς. Έβρεχε. Το νερό τους έκανε μούσκεμα. Έσταζε απ' τα γυμνά ποδάρια τους. Το στόμα της Μαϊμούν ήταν μισανοιγμένο· η γλώσσα του πετιόταν όξω, μελαψή, σαν ένα κομμάτι σπλήνα. Πότε πότε καμιά στάλα βροχή έπεφτε πάνω της· ύστερα έσταζε κάτω. Τότες το σκοτεινό αυτό στόμα ήταν σαν ένα μάτι που δακρύζει.

Οι χωριανοί μαζεύουνταν παρέες παρέες, βλέπαν με περιέργεια τους κρεμασμένους, φτούσαν, φεύγανε ικανοποιημένοι, να ζεσταθούν.

Κι ο ντοχτόρ το είχε στρώσει εκεί στον πλάτανο. Έκανε ό,τι περνούσε απ' το χέρι του για να δώσει ποικιλία στο θέαμα. Χόρευε κάτω απ' τους κρεμασμένους. Τραγουδούσε έναν παλαβό σκοπό σαν το μουγκριχτό ενός ζου, άγριο — κάτι συρμένες κραυγές που κόβουνταν όταν δεν το περίμενες.

Μια στιγμή το κεφάλι του χτύπησε στο ποδάρι ενός κρεμασμένου. Για να εκδικηθεί έπιασε τα ποδάρια τους, έναν έναν, και τα γύριζε. Ύστερα τ' άφηνε: τα κορμιά στριφογύριζαν σβέλτα απ' τη μια κι απ' την άλλη. Στάζαν πιο πολύ.

Τους κατέβασαν και μας τους δώσαν να τους θάψουμε πολύ αργά. Τη μέρα εγώ κι ο Σπίνος ανοίξαμε μέσα σ' ένα ντερέ ένα μεγάλο λάκκο και για τους τρεις. Λοιπόν, Σπίνο — ήταν ένα ζο κ' ένας μυλωνάς, κάμανε αλλαξά, κ' ήταν πάλι ένα ζο...

Ο ντοχτόρ παρακολούθησε τη σκηνή ίσαμε το τέλος που τους θάψαμε. Γύρεψε με το στανιό κ' έβγαλε το σακάκι που είχε δώσει στη Μαϊμούν η γριούλα του σταθμού. Πήρε κ' ένα σώβρακο που φορούσε ο Βασίλης. Τους ξεγύμνωσε.

—Σκουλήκι!

ΠΕΡΑΣΑΝ μέρες. Ένα βράδυ είχαμε μαζευτεί νωρίς. Από μια μικρή τρύπα βλέπαμε τα χιονισμένα δέντρα στην αυλή. Απάνου στα κλαδιά είχαν σχεδιαστεί πράματα με το χιόνι, τόσο ωραία!

Κάποιος φάνηκε στο υπόγειο φοβισμένα. Γυρίζουμε να δούμε: Ο ντοχτόρ!

Πώς ήταν και μας ήρθε το βίζιτο τούτο; Από κείνη τη μέρα που κρέμασαν τους τρεις δεν τον είχαμε δει. Τα χείλια του ήταν άσπρα. Αδύνατος. Ήταν καθαρό πως πεινούσε, μόλις θα σηκώθηκε απ' το στρώμα.

Στυλώνουμε τα μάτια μας απάνω του σκληρά. Ο ντοχτόρ δεν κατεβάζει τα δικά του. Κάνει προς τα μας δυο αβέβαια βήματα. Ύστερα, σα να τον πιάνει φόβος, ξεκουμπώνει γρήγορα το σακάκι του με τα ντενεκεδένια παράσημα, βγάζει ένα μικρό πακέτο, το πετά. Στρίβει βιαστικά και χάνεται.

Παλαβός δεν είναι;

Ο Χρήστος, ο δικός μας, χιμά κι αρπά το πακέτο, μη χάσει. Το ανοίγει. Είναι ένα

σακάκι, κι από κάτω ένα λερό σώβρακο. Ζαρωμένα. Κοκαλιασμένα.

—Το ζακέτο της Μαϊμόν! λέει ένας δικός μας ανοίγοντας τα μάτια από έκπληξη.

Ναι, ναι, και το σώβρακο του Βασίλη.

Τσιμουδιά.

—Ε, Χρήστο, «ένας απ' τους δυο πρέπει να λείψει». Το θυμάσαι που φαγωνόσαστε; κάνει ένας δικός μας. Να λοιπόν...

Μένουμε ακίνητοι μπρος σ' αυτή τη σκληρή υπενθύμιση. Κι ο Χρήστος δεν απαντά. Γυρίζει μονάχα και ρωτά σιγανά, τρέμοντας:

—Τα θέλει κανείς;

Έλεγε για τα ρούχα, το ζακέτο.

Καμιά απάντηση.

—Καλά, λέει αυτός. Τα κρατώ...

Κάνει να τα τυλίξει. Σιγά. Τα δάχτυλα αργούν, αργούν. Στοπ. Στάθηκαν. Το γερό κορμί γέρνει προς τα μπρος. Ένας σπασμός περνά το αλύγιστο πρόσωπο. Γέρνει. Κι άξαφνα αρχίζει να κλαίει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΓ'

*Ψωμиеῖς ἡμᾶς ἄρτον δακρύων; καὶ ποτιεῖς ἡμᾶς ἐν δάκρυσιν ἐν μέτρῳ;*¹³

ΤΟ ΕΙΧΕ Η ΜΟΙΡΑ ΜΑΣ. Ένα βράδυ μας ειδοποίησαν, εμένα και δυο άλλους σκλάβους. Θα φεύγαμε το άλλο πρωί. Για που, δε μας είπαν.

Τρομάξαμε. Θυμηθήκαμε τον αριθμό «τρία». Τρία ήταν και τα νούμερα, οι σύντροφοι που τους κρεμάσαν. Μα οι άλλοι οι δικοί μας μας ησύχαζαν και μας παρηγορούσαν. Λέγαν πως είμαστε καλότυχοι, γιατί, ποιος ξέρει, μπορεί να μας πηγαίνανε κοντύτερα στη θάλασσα. Θα πέφταμε κιόλας μες στο μεγάλο κανάλι, στα στρατόπεδα των σκλάβων που είναι χιλιάδες. Εκεί δεν είχαμε φόβο, γιατί θα παίρναμε κ' ένα νούμερο.

Το πρωί με πικραμένη καρδιά φορτωθήκαμε τα τσουβάλια μας κι αποχαιρετήσαμε τους συντρόφους μας. Ήταν όλοι όλοι συγκινημένοι. Κατά βάθος είχαν το φόβο πως δεν ήταν να ξαναϊδωθούμε. Με φίλησε ο Στυλιανός-τα-πρέμια. Ύστερα αγκαλιαστήκαμε με το Γιάννη το γιαπιτζή.

—Αν φύγεις, Ηλία, νωρίτερα, θα πας να βρεις τους δικούς μου;

—Θα πάω, Γιάννη.

—Να τους πεις πως είμαι δω και περιμένω. Μην τους πεις τι υποφέρνουμε και πικραθούν.

—Δε θα τους το πω.

—Έχω το λόγο σου;

—Ναι, Γιάννη.

Αυτή την τελευταία ώρα μου ήρθε να του φανερώσω την αλήθεια — να το πάρει σιγά σιγά απόφαση πως δεν ήταν να τους ξαναδεί. Μα φοβήθηκα.

Του έσφιξα σκληρά τα ροζιασμένα χέρια.

Ξεκινήσαμε με το τρένο. Ένας μονάχα στρατιώτης μας συνόδευε. Στο δρόμο έκανε αστεία. Τον ρωτούσαμε:

—Που πάμε;

—Κιχ, κιχ, έλεγε αυτός, κ' έφερνε το χέρι στο λαιμό του, θέλοντας να πει πως θα μας κόψουν.

Δεν το πήραμε στα σοβαρά. Μα ο στρατιώτης το 'λεγε, το ξανάλεγε. Σιγά σιγά αρχίσαμε αληθινά να το φοβόμαστε.

Το τρένο έτρεχε — βέβαια τι άλλο θα 'κανε. Πρώτη φορά έμπαινα σε

σιδηρόδρομο. Έβλεπα όξω τους στύλους, τα δέντρα, τη γης· περνούσαν και σβήναν. Έτσι, σ' ένα τέτοιο δαιμονισμένο τρέξιμο, τα πράματα χάνουν την προσωπικότητά τους. Γίνονται ένας βουβός όγκος, κ' οι άνθρωποι που είναι ανάμεσά τους γίνονται μια πηχτή μάζα — καρδιές, κόκαλα, δάκρυα. Είναι μια νέα και αλλόκοτη λύτρωση — γι' αυτό λοιπόν κάνουν οι νεόνυμφοι ταξίδι του μέλιτος;

Είχαμε καθυστέρηση. Κάτι χώματα είχαν πέσει σ' ένα μέρος της γραμμής. Μαζί μ' άλλους εργάτες τούρκους μας βάλανε κ' εμάς καμιά ώρα να την καθαρίσουμε. Τα φτυάρια μάς χάλασαν τη λύτρωση: η πηχτή μάζα έγινε πάλι στόματα που διατάζαν και χέρια που χτυπούσαν. Παρηγορηθήκαμε όπως μπορούσαμε.

Κατά το μεσημέρι κατεβήκαμε στο Αξάρ.

Ός το βράδυ μας πήραν και δουλέψαμε, κάτι μικροαγγαρείες. Τη νύχτα μας πήγαν σ' ένα χαμηλό χτίριο. Θα 'ταν πριν αποθήκη για γεννήματα. Κατάντικρυ σ' ένα τζαμί. Σα μπήκαμε μέσα ακούσαμε πολύ θόρυβο. Ένα δυο λυχνάρια άναβαν εδώ κ' εκεί. Μιλούσαν τούρκικα. Απ' το ντύσιμό τους καταλάβαμε πως ήταν εκεί μέσα όλο τουρκιά. Άλλοι ήταν στρατιωτικά ντυμένοι, άλλοι πολιτικά, σαρίκια στο κεφάλι, πλατιά κόκκινα ζουνάρια, κοντά βρακιά, ζεϊμπέκια. Τραβηχτήκαμε κ' οι τρεις σε μιαν άκρη. Είχαν κουβέντα και δε μας μίλησαν.

—Λες να 'ναι φυλακή εδώ; αναρωτιόμαστε σιγανά.

Ποιος το 'ξερε; Ο διάλογος μας κέντρισε να το μάθουμε.

—Θα ρωτήσω, λέει ένας μας, ο Γιωργής.

Σηκώθηκε και πήγε στην πρώτη παρέα:

—Έμσερι, τι είναι δω;

Στέκουν ξαφνιασμένοι:

—Δεν ξέρεις τι είναι;

—Όχι.

Ψυλλίστηκαν. Τότες πρόσεξαν την περιβολή του Γιωργή, που ήταν ντυμένος με τσουβάλια.

—Για στάσου! Εσύ μωρέ τι είσαι;

—Γεσίρ, λέει αυτός.

Η μπόμπα έσκασε.

—Α! Γεσίρ;

Σ' όλη την αποθήκη βούιξε το νέο:

—Γκιαούρηδες! Μας ήρθαν γκιαούρηδες!

Ήταν τόσο εχτρικός αυτός ο τόνος, που ο φουκαράς ο Γιωργής αποτραβήχτηκε αλλοσούσουμος. Μα μαζί του, σα να την είχε μαγνητίσει, σηκώθηκε κι άρχισε να σέρνεται προς τα μας κι όλη η τουρκιά που ήταν εκεί μέσα, καμιά πενηνταριά νομάτοι. Ήταν άγριοι άνθρωποι, με μεγάλα γένια, ξουρισμένα κεφάλια. Ήταν κ' ένας αράπης — όλοι λιποτάχτες κι ανυπόταχτοι, καθώς μάθαμε αργότερα.

Τους βλέπαμε, βλέπαμε τα μεγάλα μάτια τους που γυάλιζαν, σαν αγρίμια που βρήκαν λεία:

—Α, λοιπόν! απ' αυτά τα σκυλιά είσαστε κ' εσείς. Ε;

—Κοίτα! κοίτα! έλεγε ο ένας στον άλλον.

Ο Γιωργής ήταν πιο μπροστά από μας τους άλλους δυο. Ένας πάει κοντά και του δίνει μια κλωτσιά μες στην κοιλιά.

—Σήκω απάνω, σκυλί! τον διατάζει.

Σηκώθηκε. Το τουρκί τον κοιτάζει. Σαν αστραπή του έρχεται η ιδέα. Δίπλα εκεί ήταν κάτι στρώματα: μεγάλα σακιά φουσκωμένα με άχερο.

Το τουρκί αρπά ένα και λέει στους άλλους να πιάσουν τις άκρες.

—Έμπα μέσα! διατάζει ύστερα τον Γιωργή.

Τι να κάμει, μπήκε. Τότες οι φυλακισμένοι πιάσαν να τον τινάζουν ψηλά με δύναμη. Ήταν γεροί άντρες κι αγαντέρναν στο βάρος. Ο Γιωργής τιναζόταν, κατέβαινε, και πάλι ξανανέβαινε — είχα δει κάποτε μια γκραβούρα με τον Σάντσο Πάντσα· έτσι. Οι Τούρκοι φώναζαν, ενθουσιασμένοι απ' το παιχνίδι. Σε μια στιγμή, συνεννοημένοι, μόλις ο Γιωργής τινάχτηκε ψηλά, τράβηξαν το στρώμα. Ο βαρύς όγκος έκαμε μπλαπ πάνω στις πλάκες. Στο κούτελο άρχισε να τρέχει αίμα.

Ζαλισμένος, ματωμένος, τους παρακαλούσε:

—Αφήστε με! Αφήστε με...

Θέλαν να συνεχίσουν. Μα τον παράτησαν γιατί είχαν κουραστεί.

Τραβήχτηκαν και πήγαν ο καθένας στον τόπο του. Κάμποση ώρα μιλούσαν ακόμα. Ύστερα σιγά σιγά ξάπλωσαν να κοιμηθούν. Οι φωνές λιγόστεψαν. Έγινε σκοτάδι.

Η αποθήκη είχε μονάχα ένα μικρό στενό παράθυρο, δεμένο με κάγκελα, αψηλά. Ήταν καθαρή χειμωνιάτικη νύχτα. Απ' αυτή τη μικρή τρύπα έμπαινε και λίγη σελήνη. Ήταν καλή — σα φιλόανθρωπη κυρία με φασαμέν. Μονάχα ο Γιωργής χαλούσε την ποίηση, γιατί στέναζε. Του σταματήσαμε το αίμα βαστώντας πολλή ώρα τα δάχτυλά μας στο κούτελό του. Ύστερα κολλήσαμε στο πηγμένο αίμα άχερο για επίδεσμο. Πριν γίνει Σάντσος ήταν άνθρωπος του Θεού και της μανιφατούρας. Τραγουδούσε λυρικά στους δρόμους τα κασμίρια του, και στον οίκον του Κυρίου, δεξιός ψάλτης, «τα μυρίπνοα άνθη του παραδείσου» .

Όλη τη νύχτα την περάσαμε με βάρδια — κοιμόμουν εγώ μια ώρα και ξαγρυπνούσε ο άλλος σύντροφός μας. Και πάλι αλλάζαμε οι δυο. Φοβόμαστε μη μας σκοτώσουν οι φυλακισμένοι χωρίς να πάρουν μυρουδιά οι σκοποί. Στον ελάχιστο θόρυβο

στήναμε το αυτί. Η καρδιά χτυπούσε. Όλο μας φαινόταν πως κάτι σάλευε μες στο σκοτάδι.

ΤΗΝ ΑΛΛΗ ΜΕΡΑ δουλέψαμε στο περιβόλι ενός πασά. Κατά το βράδυ που γυρίζαμε, πώς του ήρθε του Γιωργή να ξεκόψει απ' το γρούπο μας για να μαζέψει αποτσίγαρα. Ο μαφαζάς τον ξεγύρεψε, τρόμαξε, έμπηξε τις φωνές, τέλος τον βρήκε εκεί κοντά. Τον χτύπησε, βλαστήμησε, και σαν πήγαμε στην αποθήκη το ανάφερε στον αξιωματικό πως «ο γεσίρ ήθελε να το σκάσει».

—Αλήθεια;

—Αλήθεια.

Δε μου είχε τύχει να δω να μαστιγώνουν «τεχνικά» ανθρώπους. Ε, βέβαια, το κατά δύναμιν είχα προσωπική πείρα, μα ήταν χοντρά πράματα, χωρίς έκφραση καλλιτεχνική.

Ο ζαμπίτ διάταξε να φέρουν τις βέργες — ξεπίτηδες βέργες, νεύρα, πειθαρχικά σύνεργα του λόχου. Πέταξαν τα τσουβάλια απ' τις πλάτες του Γιωργή, τις άφησαν γυμνές. Ένας στρατιώτης, αυστηρά, άνοιξε τα σκέλια του. Αποκάτω τους πέρασαν το κεφάλι του συντρόφου μας, κι ο στρατιώτης του έπιασε το σαγόνι. Το άλλο το κορμί έμεινε λεύτερο πίσω του.

Τουρτούριζε απ' το κρύο. Μα πολύ γρήγορα, με τα πρώτα χτυπήματα, του πέρασε, γιατί το αίμα άρχισε να ταράζεται στις φλέβες του.

Φώναζε:

—Αχ! Αχ!

Μα δεν είχε δίκιο — αφού ζεσταινόταν. Ο ζαμπίτ, λυσσασμένος, δεν τον παρατούσε. Ίσαμε δέκα λεπτά χτυπούσε. Ύστερα το μισόγυμνο κορμί μπαντονάρισε, βάρυνε. Ο στρατιώτης δε μπορούσε να το βαστάξει απ' το σαγόνι. Τ' άφησε να πέσει χάμου.

Θα ξανάρχιζαν. Μα κείνη την ώρα ακούστηκε απ' το μιναρέ, εκεί κοντά, η φωνή του μουεζίνη:

«Αλλάχ εκμπερ...»

Οι στρατιώτες θέλαν να κάμουν «ναμάζ» (προσευχή). Ο αξιωματικός αποτραβήχτηκε. Σηκώσαμε στα χέρια το σύντροφό μας και τον κουβαλήσαμε μέσα, εγώ κι ο άλλος — Ιωσήφ ο από Αριμαθείας.

Οι λιποτάχτες θέλαν να παίξουν κι απόψε μαζί μας.

—Αφήστε τους. Κρίμα είναι, λέει ένας τους.

Ήταν περασμένος στα χρόνια. Τον άκουσαν. Ο Γιωργής στέναζε σιγανά, διακριτικά, μην ενοχλήσει.

—Αν είχατε λίγο λάδι να τον αλείψετε θα 'κανε καλό, μας λέει ο Τούρκος, ο ίδιος που είχε πει να μας αφήσουν.

Δεν είχαμε λάδι. Δοκιμάσαμε να τον τρίψουμε. Δε σήκωνε άγγιγμα, αναστέναζε.

—Ποιος σας φταίει; λέει πάλι ο Τούρκος. Κ' εγώ καλά ήμουναι κει κάτω...

Ήταν κι αυτός άρρωστος. Στο λίγο φως το λιοκαμένο μεγάλο μούτρο του γυάλιζε. Πεταμένα τα μήλα κάτω απ' τα μάτια, καθαρή μογγολική ράτσα. Όλη τη νύχτα βογκούσαν οι δυο —απορούσες πώς μπορούσε να μοιάζουν τα βογκητά— ένας Τούρκος κ' ένας Χριστιανός.

Ναι. Ένα γεροντάκι στο Κίρκαγατς, μια γριούλα στο Μπακήρ, ένα ηλικιωμένο βόδι τούτος εδώ στο Αξάρ: οι άνθρωποι του Θεού. Η καλοσύνη φυτρώνει λοιπόν σε μεγάλες ηλικίες; Φαίνεται θα είναι παρακμή.

ΥΣΤΕΡΑ από μια βδομάδα ήμαστε στη Μαγνησά. Στο Αξάρ είχαμε μάθει πως ο τύφος θέριζε τους σκλάβους στα εργατικά τάγματα της Μαγνησάς. Πέφταν, πέφταν — ένα τζάμι, χαλάζι, ταπ, ταπ. Σκαπουλάραμε τη μεγάλη φουρτούνα — τότες που, το κάτω κάτω, θα 'σουν φχαριστημένος γιατί πεθαίνεις πρωτότυπα. Μπας κ' είναι, λοιπόν, τώρα ν' αφήσουμε τα κώλα, σιχαμένα και κοινότατα, μ' ένα μικρόβιο στις φλέβες;

Μας παν σ' ένα γραφείο.

—Όνομα;

Τους λέμε. Παράνομα, επίσης.

—Νούμερο 31328, λέει ο γραφιάς, και μου δίνει ένα ντενεκεδένιο νούμερο.

Το σφίγγω στις χούφτες μου. Χαρά! Χαρά!

Τους δυο άλλους συντρόφους μου τους προσκολλήσανε σ' άλλο τάγμα.

Ήταν πρωί. Ο δικός μου ο λόχος έλειπε απ' τα χαράματα στο βουνό για ξύλα. Περίμενα να γυρίσουν. Σαν γύρισαν τους πήγαν όλους μαζί στο λουτρό, εκεί κοντά. Ο σκοπός με πήρε κ' εμένα, με πήγε και με παράδωσε.

—Έμπα κ' εσύ μέσα! διατάζει ένας αξιωματικός.

Βγάζω τα τσουβάλια μου, τα κάνω ένα δέμα για τον κλίβανο και μπαίνω μέσα στο λουτρό. Ήταν μια μεγάλη ισόγεια σάλα που φωτιζόταν αδύνατα. Θα 'ταν πάνου από εκατό άνθρωποι κει μέσα, ολόγυμνοι. Πλένουνταν. Παίρνανε ζεστό νερό από ντενεκέδες που τους κουβαλούσαν απόξω άλλοι σύντροφοι. Μιλούσαν, φώναζαν, βρωμούσαν.

Είχα να πλυθώ από τότες που με πιάσανε, μήνες. Ξούσα από πάνω μου τη βρώμα — δικό μου πράμα ήταν, λυπόμουν. Τα μεγάλα νύχια γέμισαν λέρα· ύστερα άρχισε να τρέχει καταγής.

Τέλειωσε. Κάνω μια βόλτα ανάμεσα στους γυμνούς ανθρώπους. Σκαλίζω να μαντέψω το χαρακτήρα μες στις γυμνές πλάτες και στα κορμιά που γυαλίζουν, να καταλάβω με ποιους θα 'χω να κάνω. Ντυμένοι όλοι με τσουβάλια, οι άνθρωποι χάνουν την προσωπικότητά τους. Όμως ένα γυμνό κορμί έχει διαφορά από ένα άλλο γυμνό.

Όξω, σε μια μεγάλη αλάνα, ήταν τα κουρεία του λόχου. Τρεις σκλάβοι κάνουν τον μπαρμπέρη. Κάθεσαι πάνω σε κάτι αψηλές πέτρες και βγαίνεις γλι. Η ιστορία τελειώνει πολύ σύντομα. Γιατί οι μπαρμπέρηδες μας δε συγυρίζουν και με τη γλώσσα, όπως οι συνάδελφοι τους όλου του κόσμου. Έχουν πολλή δουλειά.

Ύστερα από τόσον καιρό να 'μαι κουρεμένος σύρριζα και ξουρισμένος. Έχω την αίσθηση πως αδυνάτισα — μονάχα αυτή τη δυνατή αίσθηση.

Τέλειωσε κι αυτό. Τραβούμε όλοι εκεί κοντά στο σταθμό.

Μας μοίρασαν. Άλλοι σκάβαν μακριά χαντάκια για έναν καινούριο δρόμο. Άλλοι κουβαλούσαν τα χώματα. Εγώ έπιασα δουλειά μ' εκείνους που σπούσαν πέτρα.

Από πάνου κρεμόταν ο Σίπυλος. Ο αγέρας τρέμει απ' το κρύο, μπορεί να παγώσει· θ' ακινητήσει.

—Μα έτσι θα πουντιάσουμε! φωνάζω στο διπλανό μου, τουρτουρίζοντας ύστερα απ' το ζεστό λουτρό.

—Δεν έχεις ιδέα! κάνει αυτός περιφρονητικά. Οι ψείρες μια φορά δε φύγαν;

—Λέω πως φύγαν.

—Ε, αυτό είναι! Δε χτυπούν μαζωμένα όλους τους εχτρούς. Έναν έναν. Αν έρθει ο τύφος, τότες θα δούμε...

—Πεθαίνουν, αλήθεια, πολλοί; ρωτώ τον άνθρωπο.

Με κοιτάζει:

—Καινούριος είσαι;

—Ναι, σήμερα ήρθα.

—Μη φοβάσαι. Τώρα είναι γλιτώματα.

Αλήθεια, τώρα ήταν γλιτώματα. Το μεγάλο θέρισμα είχε περάσει. Πεθαίνανε βέβαια που και που — ήταν για να μη χάνεται η συνήθεια· γι' αυτό. Μα πριν από λίγες βδομάδες... Ο τόπος, λέει, στα κουβούσια δεν τους χωρούσε τη νύχτα τις χιλιάδες τους σκλάβους. Κοιμόνταν καθιστοί, ζουληγμένοι ο ένας πα στον άλλο. Δίπλα ένα κορμί έγερνε πάνω σου βαριά, μολύβι. Το 'σπρωχνες;

«Ε!»

Τίποτα.

«Κερατά, θα μαζευτείς;»

Τίποτα.

Το χέρι σηκωνόταν με δυσκολία: έπεφτε οργισμένα στο μούτρο του κερατά. Μια, δυο. Ξαφνικά τα δάχτυλα οσφραίνονται. Συμμαζεύονται δειλά: ο «κερατάς» είχε πεθάνει. Τότε σκουντούσε το νεκρό κορμί να γείρει απ' την άλλη, στο διπλανό — με τρόπο μη σε πάρει τούτος μυρουδιά.

Το πρωί ερχόταν ο υπαξιωματικός. Βαστούσε τη μύτη του:

«Γκεμπερίκ βάρμι;» Έχει ψοφίμι;

«Έχει.»

Τους παίρναν δέκα δέκα, είκοσι, όσους ήταν, και τους ρίχναν σ' ένα λάκκο.

Ας είναι καλά. Απ' την πρώτη νύχτα βρήκα στο κουβούσι μια γωνιά και ζάρωσα.

ΤΗΝ ΑΛΛΗ ΜΕΡΑ κατά τα χαράματα ξύπνησα απότομα. Στρατιώτες γύριζαν στα γιατάκια μας, χτυπούσαν με τα κοντάκια να ξυπνήσουμε, φώναζαν.

—Οντουνά! Οντουνά! (για ξύλα! για ξύλα!)

Ξεκινήσαμε όλος ο λόχος, νύχτα ακόμα. Έβρεχε λίγο.

Οι άλλοι ήταν συνηθισμένοι, μήτε βογκούσαν καν. Σε καμιά ώρα σταματήσαμε στις ρίζες ενός αψηλού βουνού. Ρουμάνι. Οι στρατιώτες μείναν κάτω. Εμείς αμοληθήκαμε πάνω στο βουνό.

Είχε φέξει.

—Τι θα γίνει; ρωτώ έναν δίπλα, τουρτουρίζοντας.

—Κόβε! λέει αυτός.

—Με τι; Δεν έχω τίποτα!

—Πήγαινε να βρεις!

Κάμποσοι έχουν οικονομήσει κάτι παλιοντενεκέδες. Τους χρησιμοποιούσαν για αξίνες. Μα οι πιο πολλοί ξερίζωναν τα θάμνα και κόβαν τα κλαδιά με τα χέρια τους.

Έτσι άρχισα κ' εγώ. Οι φούχτες μάτωναν, μα ο καθένας έπρεπε να κάμει τη δεματιά του. Με τα ξύλα τούτα, σα γυρίζαμε στο στρατόπεδο, ζεσταινόταν το νερό και πλυνόμαστε για να σταματήσει ο τύφος. Η ιστορία επαναλαμβανόταν κάθε δυο τρεις μέρες. Τύχαινε να μη βρεθούν βολικά θάμνα, η ώρα περνούσε. Κατέβαινα απ' το βουνό με κάτι παλιόφυλλα στα χέρια. Παρακαλούσα να μου δανείσουν οι άλλοι, οι τυχεροί, καμιά ρίζα. Μα, κάθε φορά, αυτοί που γύρευαν σαν κ' εμένα ήταν πολλοί. Και κανένας απ' τους τυχερούς, και να 'θελε, δε μπορούσε να μοιραστεί με τόσους τον επιούσιο.

Ήταν όλοι σκληροί, τυραγνισμένοι κι αμίλητοι. Θυμόμουν τους συντρόφους του Κίρκαγατς. Βαρυγκομούσα τρώγοντας το ξύλο όταν μαζευόμαστε κάτω απ' το βουνό και στην επιθεώρηση που έκανε ο αξιωματικός τα χέρια μου βρίσκουνταν αδειανά.

—Παραπονιέσαι; μου λέει μια μέρα ένας πλάι μου ειρωνικά.

—Κει κάτω, στο Κίρκαγατς, δεν ήμαστε έτσι σκληρόκαρδοι! του κάνω θυμωμένα.

Παίρνει απότομα ένα τραχύ ύφος και με κοιτάζει κατάματα:

—Άκου, πιτσιρίκο! Εσύ βγήκες στο βουνό χτες. Ξέρεις τι ήταν πριν από δυο μήνες;

Κατεβάζω το κεφάλι μου.

—Λοιπόν, μόκο! Έχει γούστο να λυπόμαστε τώρα και για τις κοντακιές!

Έτσι ήταν. Μάθαν να λυπούνται σε μεγάλες πίκρες —δεν υπήρχε άλλο περιθώριο. Ξεκινούσαν, τότε, στο βουνό τη νύχτα για τα ξύλα που είχε ανάγκη ο στρατός. Δεν είχαν ακόμα νούμερα. Ποτές δε γύριζαν τόσοι όσοι είχαν ξεκινήσει. Οι στρατιώτες ανεβαίνανε μαζί τους στο βουνό. Και κατά το κέφι που είχαν...

—Ξέρεις πόσους αφήσαμε έτσι; λέει ο άνθρωπος.

Τα σκληρά μάτια ψάχνουν τον αγέρα:

—Ωσπου να χαράξει ακούγονταν οι κραυγές τους, μια εδώ, μια εκεί, ίσαμε να σβήσουν.

Δε μιλώ.

—Ε, να σου τύχει τίποτα τέτοιο να σε λυπηθώ. Ειδεμή...

Το ρουμάνι ήταν ωραίο. Σκίνα. Κουμαριές. Ροδίζαν ψηλά ψηλά. Οι στρατιώτες το βγάλαν «κιρμιζί οντούν» —κόκκινα ξύλα. Και οι σκλάβοι έτσι το λέγαμε: «Κόκκινα ξύλα».

ΗΜΑΣΤΕ ένα τάγμα εργατικό. «Αμελέ ταμπουρού.» Τα τάγματα των στρατιωτικών αιχμαλώτων είναι χώρια από μας. Αυτοί περνούν καλύτερα. Εμείς είμαστε ένα καθαρό τάγμα σκλάβων.

Το στρατόπεδο είναι στο παλιό φρενοκομείο της Μαγνησάς. «Χατζή-Χασάν», ένα χτίριο χωμένο σε τεράστιο λάκκο. Κατεβαίνουμε κάμποσα σκαλιά. Γύρω γύρω σε μιαν αυλή είναι δώδεκα σιδερένιες πόρτες, οι καμάρες — ολωσδιόλου σκέτες κι ανόητες. Είναι κ' ένα μεγάλο μπουντρούμι θολωτό — λίγο φως από ψηλά, ένα παραθυράκι. Εδώ κ' εκεί οι τοίχοι είναι φαγωμένοι ξεπίτηδες. Φαίνονται κάτι κουφάλες ίσαμε το μπόι του ανθρώπου. Σφαλνούν με μια πόρτα με σιδερένια κάγκελα. Εκεί μέσα βάζαν τους παλαβούς σαν τους έπιανε το πολύ κακό. Τώρα εμείς ανάβουμε εκεί φωτιά.

Στο στρατόπεδο ήταν όλα ξένα τις πρώτες μέρες που ήρθα. Τη νύχτα έπαιρνα βόλτα όλα τα κουβούσια. Κανείς δε με πρόσεχε. Τη μέρα όλοι ήταν απλησίαστοι.

—Να κάτσω; ρωτώ ένα βράδυ μια παρέα.

Κουβέντιαζαν. Με κοιτάζουν παράξενα.

—Και δεν κάθесαι! λέει ένας αδιάφορα.

Μιλούσαν για τη λευτεριά. Ένας έλεγε πως σ' ένα μήνα θα φύγουμε.

—Είναι τόσο σίγουρο;

Η απορία κάνει να γυρίσουν όλα τα μάτια πάνω μου απειλητικά.

—Μπας και δεν το πιστεύεις εσύ;

—Όχι... δε λέω...

—Σ' ένα μήνα! Τ' ακούς; Σ' ένα μήνα!

Παρακάτου άλλες παρέες λέγαν για τα όνειρα. Ένας είδε το όραμα χτες. Ήταν ένας άγγελος Κυρίου, φτερωτός. Τα μαλλιά του γυάλιζαν. Μεσ στα μάτια του δυο μικρά άστρα λάμπαν, εκεί, μεσ στις κόρες. Ο σκλάβος το κατάλαβε πως ήταν άγγελος· επειδή ήταν αυτά τα δυο μικρά άστρα.

«Κύριε», του λέει, «πότε;»

Τότε ο άγγελος έκαμε μια μεγαλόπρεπη χειρονομία, χουβαρντάδικη, μια χορτάτη χειρονομία όπως κάνουν όλοι οι μεγάλοι άνθρωποι. Κοίταξε προς το ατέλειωτο βάθος, εκεί όπου θα 'ταν ο Κύριός του. Και είπε:

«Σ' ένα μήνα».

Έτσι είπε. Σ' ένα μήνα. Ούτε λεπτό περισσότερο.

—Αλήθεια; Αλήθεια; ρωτούν οι άλλοι σύντροφοι, με δέος, αυτόν που είδε το όραμα.

Μα ναι! Αλήθεια!

Κ' ύστερα έκανε, λέει, ο άγγελος μια βόλτα. Εμείς όλοι πλαγιάζαμε στα κουβούσια μας και βρωμούσαμε σαν ψόφια πράματα. Ο άγγελος έκαμε τότες τα φτερά του ταπ, σαν κάργα, κι απήλωσε ίσαμε μισό μέτρο πάνου απ' τα πλαγιασμένα λέσια. Έτσι τα 'φερε βόλτα, να τα ευλογήσει με την ανάσα του — πρόσεχε μην αγγίσει και λερωθεί. Κ' ύστερα χάθηκε.

Ο άνθρωπος που είδε το όραμα σωπαίνει. Όλες οι καρδιές χτυπούν. Μα αφού ήρθε και άγγελος ξεπίτηδες για να μας το πει! Μα ναι, θα 'ναι αλήθεια. Σ' ένα μήνα θα φύγουμε!

Ένας σηκώθηκε και πάει να πει χαρούμενος το όραμα παρακάτου. Αποτραβιέμαι,

ζαλισμένος, να συχάσω. Ξαπλώνουμε. Κοιτάζω το θόλο ψηλά. Ένας θερμός αγέρας φτεροκοπά μες σ' όλο το κουβούσι. Όλοι πιστεύουν. Είναι ένα ρωμαλέο τίναγμα — έτσι σαν όλες τις δυνάμεις του πλήθους. Αδύναμος, σιωπηλά, χωρίς αντίσταση, αρχίζω να εκμηδενίζομαι. Πολεμώ να υποπτευθώ — έτσι θα 'ταν τ' αγγελικά μαλλιά που γυάλιζαν, τα δυο μικρά άστρα μες στα μάτια.

Ναι, ναι, σ' ένα μήνα...

ΤΟ «ΤΑΜΠΟΥΡ» είναι χωρισμένο σε «μπουλούκια» (λόχους). Οι λόχοι σε μάγγες (ενωμοτίες). Η διοίκηση δεν ήταν εύκολο να γίνεται απευθείας απ' τους αξιωματικούς τους τούρκους. Γι' αυτό διορίστηκε απ' την αρχή σε κάθε μάγγα ένας «τσαούς» απ' τους δικούς μας που ξέραν τούρκικα. Μιχάλ-τσαούς. Βασίλ-τσαούς. Γιοβάν-τσαούς. Αυτοί οι τσαούς δεν κάναν καμιά δουλειά Μονάχα επιστατούσαν. Στα οφίτσια τούτα, όπως γίνεται πάντα, μπήκαν οι πιο καπάτσοι. Ρωμιοί κι Αρμένηδες. Ξεκόλλησαν μονομιάς απ' την πηχτή πάστα που ήμαστε όλοι — σαν κάκαδα από ένα πετσί που δύσκολα τα συγκρατούσε.

Για να φανούν ευχάριστοι στο τάγμα, μας ξεζούμιζαν στη δουλειά. Δε φοβόνταν μήτε Θεό μήτε διάολο. Το βράδυ δίνανε αναφορά: αυτό έγινε. Το τάγμα τους έλεγε μπράβο.

ΚΑΘΕ ΠΡΩΙ με το ξύπνημα γίνεται το προσκλητήριο, ο «γιοκλαμάς». Ένας δύο, τόσοι. Μας μετρούν οι δικοί μας οι τσαούς κ' ένας Τούρκος μαζί. Ύστερα αρχίζει το πούλημα.

Η Μαγνησά ήταν όλη καμένη. Οι χωριανοί χρειάζονταν εργατικά χέρια: χτίστες, μαραγκούς, τεχνίτες, εργάτες. Συμφωνούσαν μια τιμή με τον αξιωματικό, δέκα γρόσα, είκοσι γρόσα το κομμάτι, κι αγόραζαν. Για μια μέρα.

Ύστερα ήταν οι εργάτες του «Μπελεντιέ», του δημαρχείου. Τόσοι κάθε μέρα για να παστρεύουν τους δρόμους. Ύστερα οι ραφτάδες.

—Τελείωσε;

—Τελείωσε.

Οι ρέστοι τραβούσαμε για τις μεγάλες δουλειές του κουβέρνου: Δρόμοι, βαγόνια, πολεμοφόδια.

Παγαίνοντας μαζεύαμε τ' αποτσίγαρα — η πρώτη δουλειά. Τα πιο πολλά βρίσκονταν πάντα όξω από δυο άκαφτα σπίτια που χρησίμευαν για λέσχη αξιωματικών. Χαλούσαμε τη γραμμή και πέφταμε πάνω τους. Οι τσαουσάδες μας κ' οι μαφαζάδες χτυπούσαν. Τα κανονίσαμε συναμεταξύ μας: τη μια μέρα χιμούσε στον τόπο της ευλογίας μια παρτίδα, την άλλη άλλη. Έτσι μπήκε τάξη. Παρακαλούσαμε πότε να 'ρθει η σειρά μας.

ΤΟ ΒΡΑΔΥ έχει συσσίτιο. Μονάχα το βράδυ. Τις πιο πολλές φορές είναι κουκιά. Τα

καζάνια δουλεύουν μακριά απ' το τάγμα. Τα βρασμένα κουκιά μπαίνουν μέσα σε τσουβάλια —έτσι τα κουβαλούνε. Πέφτουν στον καθένα ίσαμε δεκαπέντε κουκιά. Και λίγο μαυροζούμι, ό,τι αναλογεί.

Άλλοι παίρνουν το συσσίτιο μες στις χούφτες. Άλλοι φέραν κάτι ντενεκεδακια απ' το δρόμο. Άλλοι προτιμούν τα ντενεκεδάκια τούτα να τα 'χουν για τη νυχτερινή τους χρεία. Μες στο κουβούσι, στον τοίχο, τα βλέπεις κρεμασμένα γύρω γύρω. Δεν ξέρεις ποια είναι για τη μια δουλειά, ποια για την άλλη.

Η ΠΙΟ ΣΚΛΗΡΗ δουλειά είναι στα πολεμοφόδια που φέρνουν τα τραίνα. Μικρές κάσες οβίδες, κι απόξω η σημείωση: «92 κιλά». Τα κουβαλούσαμε απ' το σταθμό στη μεγάλη αποθήκη που είναι ίσαμε ένα μίλι αλάργα. Ζευγάρια ζευγάρια. Κάθε δυο σκλάβοι παίρναν μια κάσα. Ο ένας φορτωνόταν κι ο άλλος βοηθούσε από πίσω. Στα μισά του δρόμου αλλάζαμε. Έτσι.

Τη λέγαμε «μαύρη αγγαρεία». Με τ' όνομα τούτο πιάσαν να τη νοματίζουν κ' οι στρατιώτες:

—Άιντε, ποιοι είναι στη «μαύρη αγγαρεία»!

Ήμαστε ίσαμε ογδόντα νομάτοι. Κάναμε ένα βήμα μπρος με χαμηλωμένα μάτια.

Μέρα με τη μέρα λιγοστεύαμε όσοι δουλεύαμε εκεί. Τους έβλεπες, εκεί που τραβούσαν φορτωμένοι, τσαφ! Τα στόματα άνοιγαν, α.α.,α, τα μούτρα τεζέρναν να σπάσει το πετσί, σαν πάγος. Πέφταν — τι παθαίνουν; Τους χύναμε νερό να συνεφέρουν.

Ο τσαούς ο δικός μας ανάφερνε το βράδυ:

—Που θα βγει αυτό; Θα μας κάμουν ζημιά στις κάσες!

Τότες μας φέραν βοδαραμπάδες· κάτι ρόδες, να! Τους φορτώναμε. Αντίς για βόδια ζεύανε δυο σκλάβους, άλλοι σκλάβοι σπρώχναν με τα χέρια τους τις ρόδες. Οι στρατιώτες βαστούν το κεντρί, την «τέμπλα», και κανονίζουν, όπως με τα βόδια, την πορεία.

Στο δρόμο είναι ένα πηγάδι. Δυο τρεις δικούς μας τους είχαν πνίξει εκεί μέσα. Οι στρατιώτες το λεν. Πολλές φορές μας σταματούν:

—Κοιτάχτε μέσα, ουλάν!

Κοιτάζουμε.

—Φαίνονται;

—Όχι, δε φαίνονται.

—Να ρίξουμε έναν να τους βρει; ρωτούν τον Μιχάλ-τσαούς.

Γελούν μαζί. Το αστείο περνά. Τα «βόδια» πέφτουν πάλι στο δρόμο. Στον αγέρα τρέμει το αγκομαχητό των λαχανιασμένων κορμιών που τεζέρνουν στην

προσπάθεια. Οι ρόδες τρίζουν. Λυρικά. Τριξ, τριξ. Οι φλέβες του λαιμού, σ' αυτούς που σέρνουν μπρος, τεντώνουν σαν κόρδες. Οι γυμνές πατούνες σαλαγούν στη γης ν' αγαντάρουν. Την ικετεύουν: δέξου μας στέρεα, από ευσπλαχνία.

Παρακάτου απ' το πηγάδι είναι ένας τάφος. Ένας Τούρκος είχε σκοτωθεί στον ίδιο τόπο. Εφές. Του βάλαν μια πλάκα ολόρθη, μνημείο. Είναι πάνω στο δρόμο. Τυχαίνει τα βόδια, οι σύντροφοι που σέρνουν μπρος, να μην καρατάρουν καλά: οι μεγάλες ρόδες του αραμπά αγγίζουν το υψωμένο χώμα του τάφου.

—Γιανάς! σκυλιάζουν οι στρατιώτες και κεντρίζουν ν' αλλάξει ρότα το τιμόνι.

Δίπλα στο δρόμο είναι ένα χωράφι σπαρμένο κουκιά. Ένα δυο ρίζες έχουν κατεβεί ίσαμε τον τάφο. Βλάστησαν ρωμαλέα απ' το λίπος του. Λίγα πρώιμα κουκιά αστράφτουν. Τα βλέπαμε με βουλιμία.

Ένας δικός μας μια μέρα στο γυρισμό χιμά και τα κόβει.

—Πις μλλέτ! (βρωμερό έθνος) Τρέχουν οι στρατιώτες κοντά και τον αρχίζουν με την «τέμπλα». Ουλάν, δε φοβάστε λοιπόν τίποτα εσείς;

—Τα παλιοτόμαρα! Τι να φοβηθούν! Μπας κ' έχουν Θεό; συμπληρώνει ο Μιχάλ-τσαούς.

ΕΝΑΣ σύντροφος έχει ειδικευθεί στο ζέψιμο, στο τιμόνι. Έχει μια προβιά. Την κάνει δυο κάτια και τη βάζει στο σβέρκο. Απάνου της περνά το σκοινί που είναι δεμένος ο αραμπάς. Έτσι δεν μπορεί να πληγιάσει.

Ζηλεύω την ειδικότητα. Μα πιο πολύ την προβιά. Να την είχες για το κρύο!

Μια μέρα τον ρωτώ:

—Που τη βρήκες;

—Είναι απ' την παλιά μάγγα του Μιχάλ-τσαούς, λέει σιγά.

Δεν καταλαβαίνω.

—Ποια μάγγα;

—Δεν ξέρεις τη μάγγα του Μιχάλ-τσαούς που χάθηκε;

—Όχι, δεν ξέρω.

Τότες μαθαίνω τη μικρή ιστορία:

Στην αρχή αρχή, πριν ακόμα γίνουμε νούμερα, οι ντόπιοι Τούρκοι, φανατισμένοι, έρχονταν και γύρευαν απ' το τάγμα σκλάβους να τους σκοτώσουν. Κάθε βράδυ. Στο μοίρασμα του ψωμιού. Τότες κάθε τσαούς δικός μας μοίραζε το ψωμί στη μάγγα του.

Ο Μιχάλ-τσαούς πρόσεξε τη φασαρία.

«Τι γυρεύουν;»

«Κουρμπάν» (σφαχτάρι για θυσία).

Στο μυαλό του άστραψε μονομιάς μια ιδέα. Την καλλιέργησε. Σιγά. Ολοένα. Την είπε του αξιωματικού.

«Σύμφωνοι;»

«Σύμφωνοι.»

Ένα βράδυ, πολύ νύχτα, πήγε στο κουβούσι ο Μιχάλ-τσαούς. Γύρεψε τη μάγγα του:

«Καταπώς είσαστε, σηκωθείτε!»

Οι σκλάβοι υπόθεσαν πως θα 'ταν τίποτα αγγαρεία. Πολλές φορές γινόταν. Οι αξιωματικοί, για να κάμουν χαρτζιλίκι, πουλούσαν κρυφά σκλάβους, να δουλεύουν τη νύχτα για λογαριασμό τους. Τους φέρναν πίσω τα χαράματα, και το πρωί στο προσκλητήριο τους ξαναπουλούσε επίσημα το τάγμα.

Μα η μάγγα του Μιχάλ-τσαούς δεν ξαναφάνηκε. Τη ρούφηξε κείνη η χειμωνιάτικη νύχτα.

«Τι να 'γινε;»

Κάθε μέρα τα μάτια χαμήλωναν πιο πολύ μπροστά στον Μιχάλ-τσαούς. Οι γροθιές σφίγγουνταν. Τέλος ένας χιμά μια βραδιά. Τον αρπά απ' το λαιμό.

«Πες μας, τι τους έκαμες; Πες μας! πες μας!»

Οι στρατιώτες τρέξαν. Ο σύντροφός μας με διαταγή του αξιωματικού έφαγε τόσο ξύλο που έφτυσε αίμα. Μα δεν πέρασε καιρός και το πράμα έγινε τούμπανο. Το διαδώσανε οι ίδιοι οι μαφαζάδες: όλη η μάγγα είχε πουληθεί «κουρμπάν». Όμως τα ψωμιά της τα δικαιολογούσαν κάθε βράδυ. Μοιράζονταν το κέρδος οι δυο, ο Ρωμιός και ο Τούρκος αξιωματικός. Ο Μιχάλ-τσαούς ντύθηκε απ' την κορφή ίσαμε τα νύχια με καινούρια ρούχα. Έβαλε και καλπάκι από αστρακάν.

Ο σύντροφος τελείωσε την ιστορία. Σωπαίνει. Ύστερα, σα να θυμάται για τι άρχισε:

—Την προβιά την είχε ξεχάσει ένας απ' αυτούς, λέει. Ποιος ξέρει που την είχε βρει.

ΚΟΥΡΑΣΤΗΚΑ. Θέλω ν' αλλάξω από βόδι. Ένα μήνα τώρα στη Μαγνησά δεν τα κατάφερα να μ' αγοράσουν σε κανά γιαπί — την παλιά μου τέχνη. Ζηλεύω αυτουούς που δουλεύουν στους ντόπιους. Τυχαίνουν καλά χέρια και κακά χέρια. Αν πέσουν στα δεύτερα, οι σκλάβοι δουλεύουν σα σκυλιά. Για να τους κεντρίσουν τους δείχνουν το ψωμί. «Αμα τελειώσει η δουλειά θα φάτε!» Πολλές φορές, κ' η δουλειά να τελειώσει, δεν παίρνουν το ψωμί. Τότες πλαγιάζουν νηστικοί, γιατί το

τάγμα δε δίνει τάϊνι σ' εκείνους που πουλά.

Μα οι τυχεροί που πέφτουν σε καλά χέρια γυρίζουν το βράδυ στο στρατόπεδο και καυχιούνται το τι φάγαν. Δείχνουν και μια πρέζα καπνό.

Μια μέρα ένας χωριάτης γέρος γύρευε έναν αμελέ για πουργό. Το μούτρο γεμάτο κόκαλα — να σπάσουν τα μάγουλα, να πεταχτούν. Γύρευε φτηνό πράμα.

Βγήκαν κάμποσοι. Πετιέμαι όξω απ' τη γραμμή:

—Κ' εγώ ξέρω!

—Α, όσο για τούτον, τα σάζουμε με πέντε γρόσα! λέει ο ζαμπίτ χαμογελώντας.

Ο γέρος πλησιάζει, πιάνει τα μπράτσα μου να γραδάρη τι αξίζουν, τα ζουλά. Κοιτάζω χάμου. Ύστερα φέρνει τη χούφτα του κάτω απ' το πιγούνι μου και σηκώνει το κεφάλι μου με δύναμη. Τα κρύα μάτια του τρέχαν με σβελτοσύνη. Ψάχναν το πρόσωπό μου, το αλείβαν παχιά βρώμα. Μύριζε σκόρδο.

—Τον παίρνω, λέει στο τέλος.

Ο ζαμπίτ γέλασε. Ήταν η πρώτη φορά που έδινα κ' εγώ ένα όφελος. Πήρε το πεντάγροσο. Πέρασα, δουλεύοντας θεονήστικος, μια μέρα πικρή.

Το βράδυ ξαπλώνω στη γωνιά μου συλλογισμένος.

—Έφαγες; με ρωτά δίπλα μια φωνή.

—Όχι.

Ανασηκώνεται, σκαλίζει κάπου και μου δίνει ένα κομμάτι ψωμί.

—Τι τα 'θελες, παιδί μου; με συμβουλεύει ήσυχα. Καλά δεν ήταν στο βοδαραμπά;

—Ναι, σύντροφε.

—Κοίτα μην κάμεις καμιά παλαβάδα πάλι αύριο.

Ήταν αυτός που είδε το όραμα. Τον λέγαν Τελεμέ. Οι άλλοι τον φωνάζουν κυρ-Παναγή. Φχαριστιόταν πολύ μ' αυτό το «κυρ». Το είχε για περηφάνια. Είχε αράξει σε μια κουφάλα απ' αυτές που είναι στο φρενοκομείο. Μέσα κει φύλαγε τα σάλια-μπάλια του, το ψωμί, κανένα παλιόπανο. Συνήθισε. Ξάπλωνε κ' έριχνε τ' αγαθά μάτια του πάνου στα γραψίματα —φάρκα οι τοίχοι— που είχαν αφήσει οι παλαβοί, όσοι κάποτε πέρασαν από δω: αρμένικα, τούρκικα, ρωμαίικα, τραγούδια, παλαβάδες. Είχε συμφιλιωθεί με όλα αυτά για τη νύχτα. Για τη μέρα ειδικεύτηκε σε βόδι. Η ζωή του ήταν σαν κουλούρες κουλούρες, κύκλοι. Η δυσκολία ήταν, κάθε φορά, ίσαμε που να στρώσει μια κατάσταση. Συμβιβαζόταν αμέσως. Έκλεισε ο κύκλος; Είναι καλά.

Μου το ξαναλέει:

—Μην κάμεις καμιά παλαβάδα πάλι. Κοίταξε!...

Όχι. Δεν έκαμα. Την άλλη μέρα ήμουν πάλι βόδι.

Μα δεν πέρασε καιρός και ρίχτηκα σε μια παλαβάδα τρις χειρότερη. Δεν ήμαστε απ' την ίδια πάστα.

ΣΤΗ ΜΑΓΝΗΣΑ οι σκοποί μας φυλάγαν πολύ από τότες που γινήκαμε νούμερα. Οι ντόπιοι, αν βρίσκαν κανέναν ξεμοναχιασμένο, τον ξεπαστρεύαν. Είχαμε ένα δυο τέτοια περιστατικά. Έναν τον βρήκαν με μια μπαλταδιά στο κεφάλι, στη μέση, σα σκίζα. Γι' αυτό οι σκοποί δε μάς αφήναν μήτε μια στιγμή μονάχους. Οι μέρες χάραζαν, σβήναν, έρχονταν άλλες. Μια σκιά από πίσω μας με τη λόγχη, ίδια σήμερα, αύριο. Σιγά σιγά αυτή η σκιά μπολιάστηκε στη ζωή μας, μπήκε στον αγέρα που ανασαίναμε. Έγινε ουσία, σαν το οξυγόνο.

Κάποιος μια μέρα λέει:

—Βρε παιδιά, τι λογής θα 'ναι άραγες χωρίς μαφαζά;

Είναι κάτι νέο. Δεν τολμούμε να το υποψιαστούμε. Αλήθεια. Τι λογής θα 'ναι;

—Κάνουμε μια δοκιμή; τολμά ένας.

Τακ! Οι καρδιές χτυπούν.

Το άλλο βράδυ, μόλις γυρίζουμε το σούρουπο απ' τα πολεμοφόδια, μαζευόμαστε τρεις. Πάμε κοντά στο μαφαζά στην πόρτα και του λέμε, να, εκεί δυο μέτρα θα πάμε, να μαζέψουμε αποτσίγαρα.

Δε δεχόταν. Τέλος γινήκαμε τσιμούρι, μας άφησε. Βγήκαμε όξω απ' το στρατόπεδο.

Στην αρχή τα ποδάρια σαλεύουν δισταχτικά — θάλασσα, κάτι σαλαγά στον πάτο, έτσι. Τα μάτια ψάχνουν. Αμίλητοι. Δυο μιναρέδες. Τσιμπούν τον ουρανό. Δίπλα. Τους βλέπαμε κάθε μέρα που περνούσαμε. Ωστόσο τα μάτια τούς ερευνούν. Κάτι ήταν αλλιώςτικο.

Ο δρόμος έρημος.

—Πώς είναι!... λέει ένας αποβλακωμένα.

Καμιά απάντηση. Σα ναρκωμένοι. Νυχτώνει.

—Παιδιά, να γυρίσουμε, λέει σιγανά ο ίδιος που μίλησε πριν.

—Ναι.

Κανένας δε σκέφτηκε να μαζέψει αποτσίγαρα.

Γυρίσαμε. Τα κεφάλια χαμηλά. Πήγα στη γωνιά μου και ξάπλωσα στα τσουβάλια μου. Σα να 'χα δουλέψει για δυο μέρες. Είμαι τσακισμένος.

Την άλλη μέρα, την ίδια ώρα, μαζευτήκαμε πάλι και ξαναβγήκαμε. Μας έγινε συνήθεια. Κάθε βράδυ. Έρχονταν κι άλλοι. Τύχαινε φορές που ο σκοπός με κανένα λόγο δε δεχόταν να μας αφήσει. Τότες ήμαστε λυπημένοι γιατί δεν κάμαμε το ταξίδι.

Έτσι το βγάλαμε: «Το ταξίδι της λευτεριάς».

—Κυρ-Παναγή, δεν έρχεσαι κ' εσύ; πολεμώ να καταφέρω και τον Τελεμέ.

—Όχι! όχι! επέμενε. Αυτά είναι παλαβάδες, κ' εγώ δεν τα 'χασα ακόμα. Όχι!

Ήταν η κλεισμένη κουλούρα: βοδαραμπάς, η κουφάλα με τα γράμματα, τα όνειρα — που και που κανέναν άγγελος. Αν απ' αυτά περίσσευε καιρός, ο σύντροφός μας τον αφιέρωνε σε μια θετική δουλειά: Τη μέρα μάζευε απ' το δρόμο παλιοκούρελα, πατσαβούρες, ό,τι να 'ναι: Τα 'ραβε όλα το βράδυ πάνου στο τσουβάλι που του χρησίμευε για στρώμα. Είναι ένας χοντρός πολύχρωμος θησαυρός από κουρελαρία, που όλοι μας τον ματιάζαμε.

Για ποιο λόγο, λοιπόν, να ταραχθεί τούτη η σειρά;

Μα αυτό μ' εμάς ήταν πειρασμός. Κάθε βράδυ η ίδια ιστορία. Η ίδια.

—Να δεις, κυρ-Παναγή, τι λογής είναι να περπατάς μες στο δρόμο λεύτερος και να σφυρίζεις! Να δεις, κυρ-Παναγή! Να δεις, κυρ-Παναγή!

Ένα ψιλό κέντρισμα. Σιγά σιγά μεγαλώνει, έγινε ίσαμε μια πρόκα: η ισορροπία άρχισε να κάνει γυμνάσια για πήδημα όξω απ' την κουλούρα. Στο τέλος τον συνεπήρε κι αυτόν ο καημός της λευτεριάς. Το αποφάσισε. Ήρθε μαζί μας.

Έβλεπε με τρομαγμένα μάτια γύρω, ψηλά τον ουρανό που σκούραινε, τους τοίχους που σβήναν, μακριά τον Σίπυλο.

—Παιδιά, να γυρίσουμε. Παιδάκια μου..., μουρμούριζε ολοένα, συγκινημένος.

Δε θέλαμε να τον στεναχωρέσουμε. Γυρίσαμε βιαστικά γιατί έτρεμε. Και τα χοντρά μεριά του ακόμα τα είχε πιάσει ευαισθησία.

Μονάχα αργά τη νύχτα σύχασε.

—Ε, και τι ήταν μαθές; έλεγε, σα να μην ήθελε να προδώσει αυτό που ήταν.

Ωστόσο πάλι ήρθε μαζί μας, πάλι, πάλι. Μες στη μικρή κουλούρα μπήκε και τούτος ο νέος διάολος, ολότελα αδιαφόρετος, μια πολυτέλεια. Στριμώχτηκε με τον άγγελο. Τέλος τα σιάξαν.

Κ' ένα βράδυ ήρθε το κακό. Στο μέτρημα μας βρήκαν λειψούς. Μπιρ, ικί, και τα λοιπά. Λείπαν τρεις. Δραπέτευση.

Που πηγαίνανε; Κάποιον απ' τους τέσσερις δρόμους θα πήραν, με τον καημό να φτάξουν στη θάλασσα, μπας και γλιτώσουν. Μια φορά, έτσι ή αλλιώς, για τα τομάρια τους θα βρίσκονταν τίποτα τσακάλια. Μα εμείς, να πάρει ο διάολος!...

Όσοι ήμαστε όξω, το βράδυ που το 'σκασαν οι τρεις σύντροφοι, φάγαμε ένα διαολόξυλο που μας άλλαξαν τον αδόξαστο. Ο Παναγής, που ήταν κι αυτός μαζί, πασπάτευε τα μεριά του να συνεφέρουν. Η μελαχρινή μούρη του έγερνε πλάι, κ' επειδή ήταν βράδυ έδινε σκιά στα παχιά χείλια του.

Αντίο ταξίδι της λευτεριάς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΔ'

ἀπέστρεψας ἡμᾶς εἰς τὰ ὀπίσω παρὰ τοὺς ἐχθροὺς ἡμῶν.¹⁴

ΑΛΛΑΓΗ επαγγέλματος.

Μας αγόρασαν, τέσσερις συντρόφους, να δουλέψουμε στ' αμπέλια ενός μπέη. Μαζί κι ο Τελεμές.

Το τσιφλίκι που μας πήγαν έπεφτε κάτω απ' τη γραμμή του Κασαμπά. Ήταν ένας ατέλειωτος τόπος κλήματα. Ο κιαγιάς του μπέη, ένας Κρητικός αψηλός — βρακιά, ψηλά ποδάρια, ένα μάτι σημαδεμένο με σκάγια, μια φωνή τσιριχτή, ξερή. Μας παίρνει απ' το χεράκι και μας δείχνει τη θάλασσα, τα κλήματα.

—Τα βλέπετε;

Βέβαια.

Το σκάγι τρέμει μες στο ασπράδι του ματιού.

—Θα τα φάτε όλα! μας λέει.

Άνοιξε η νέα κουλούρα του Τελεμέ, να φάμε τ' αμπέλια. Μας ξυπνούσαν νύχτα ακόμα. Πιάναμε ο καθένας μιαν αράδα, είκοσι μεγάλα κλήματα σα δέντρα, φυτεμένα αραιά. Αυτή την αράδα έπρεπε να τη σκάψουμε μέσα σε μιαν ώρα. Ύστερα είχε πέντε λεπτά ξεκουρασιά. Και πάλι άλλη αράδα. Αν κανένας από μας τέλειωνε πριν περάσει η μια ώρα, κέρδιζε το ρέστο ίσαμε που να τελειώσουν κ' οι άλλοι· ξάπλωνε πιο πολύ από πέντε λεπτά — τη διαφορά.

Ένας παραγίός μάς φύλαγε και μας κανόνιζε τη δουλειά. Ο μπαγάσας δεν ήταν παραπάνω από είκοσι χρονώ. Μα με την κυριαρχία του πάνω σ' έμας ψήλωσε η τρίχα του — άγγιζε, λίγο ακόμα, τον ουρανό.

Χτυπούσε αλύπητα.

—Ε, καλά! καλά!... μουρμούριζε ο Τελεμές τρυφερά, να τον μαλακώσει τον τύραννο. Καλά, μπέη. Καλά, εφέντη. Ό,τι θέλεις εσύ...

—Πες μου, τι δουλειά έκανες, βρε; ρωτούσε ο μυξάρης, βλέποντας τα παχιά του κυρ-Παναγη.

—Εγώ; Είχα μπακάλικο, λέει με αναστεναγμό ο δικός μας.

Ο άλλος βγάζει νόημα.

—Α! Πόσο λοιπόν θα τους έκλεβες στο ζύγι τους δικούς μας, ουλάν!

—Μα το Θεό, δεν έκλεβα, μπε! διαμαρτυρόταν ο Τελεμές. Δεν είχε καν δικούς σας στην πατρίδα μου!

—Δεν έχεις ιδέα, λοιπόν, απ' το μιλλέτ το δικό μας, ε; Στάσου να το μάθεις!

Και του έδινε μια στα πισινά, μ' ένα σκοινί, μ' όλη τη δύναμή του.

Ο Τελεμές τέλειωνε τελευταίος την αράδα. Λαχάνιαζε. Η σκόνη το χώμα πεταγόταν μες στα μούτρα του. Έβγαζε τη γλώσσα να γλείψει λίγη δροσιά. Πάνω της κολνούσαν μονομιάς τα χώματα που σεργιάνιζαν στον αγέρα. Το πάχος του κορμιού του έλιωνε, ανέβαινε μες στα μάτια του, μες στο λαρύγγι. Δεν μπορούσε ν' ανασάνει. Δεν έβλεπε. Τα χέρια του είχαν αποκάμει ν' ανεβοκατεβάζουν την τσάπα.

Ο μπαγάσας ο Τούρκος όσο έβλεπε τούτη την αδυναμία τόσο ενθουσιαζόταν. Εμείς οι άλλοι ήμαστε νέα παιδιά. Πρώτος τέλειωνε την αράδα του ο Παράσχος, σε τρία κάρτα μέσα, ύστερα ο άλλος, ύστερα εγώ. Καθόμαστε.

Ο Παναγής, σκάβοντας ακόμα, βογκούσε. Πάσκιζε να μερώσει τον Τούρκο που βλαστημούσε.

—Σύχασε, εφέ, σύχασε. Θα τελειώσουν όλα, έννοια σου...

Ξεκουραζόμαστε. Ακούγαμε τη βαριά ανάσα του συντρόφου μας.

Ξαφνικά ένας λέει:

—Άκου! Σα σκυλί κάνει...

Σηκώνεται πρώτος ο Παράσχος. Πιάνει απ' το τέλος τα κλήματα, την αράδα του Παναγή, κι αρχίζει να σκάβει για να τον βοηθήσει. Σε λίγο αντάμωσαν οι δυο τους. Η αράδα είχε τελειώσει.

Την άλλη φορά βοήθησα εγώ, την άλλη ο άλλος. Δίναμε, με τη σειρά, ένα χέρι. Μα το απομεσήμερο, εκεί κατά το βράδυ, είχαμε αποκάμει πια όλοι μας. Κανένας δεν ήταν σε θέση να βοηθήσει τον άλλο. Ένας σιδερένιος χαλκάς στη μέση, πολλά δόντια, ψιλά — χώνουνταν μες στα κόκαλα, στο μεδούλι. Τα χέρια δεν τεντώνουνταν — λυγούσαν.

—Φτάνει! Ικέτευε απελπισμένα ο Παναγής. Αδερφέ μου, φτάνει για σήμερα!

—Σκυλιά! έτριζε τα δόντια ο τύραννος. Μιαν αράδα ακόμα!

Κάπου εδώ κοντά ήταν. Μες στο μικρό ρέμα. Κελαηδούσαν παλαβά, δυνατά, με πίκια. Ήταν καστροπούλια. Οι σκιές που έκαναν τα κλήματα, τα δέντρα, ένα δυο μικρά βουνά, ήταν πολύ ανήσυχες. Σάλευαν ολοένα όσο ο αγαθός ήλιος κατέβαινε, μεγάλωναν. Ο μυξάρης χτυπούσε απανωτά στην πλάτη τον Παναγή να προχωρήσει. Έμενε πολύ πίσω. Ακούγαμε τις πνιγμένες φωνές που ικέτευαν. Τα μάτια του είχαν μουσκέψει. Επειδή ήταν χώματα πάνω στα ματόκλαδα, έγινε σα λάσπη.

Μ' ΕΝΑ ΤΕΤΟΙΟ κουτό χέρι, που βαστούσε ένα πιο κουτό σκοινί ή κανένα λουρί, άνοιξε η νέα κουλούρα. Στο κορμί του φουκαρά του Τελεμέ είχαν γίνει μελανάδες. Τη νύχτα βογκούσε πολύ, ίδια κι ατέλειωτα, σα να φοβόταν μήπως σταματήσει

άξαφνα και χάσει το τέμπο.

Πιάνουμε τον Κρητικό και του παραπονιόμαστε. Επειδή μιλούσαμε την ίδια γλώσσα μ' αυτόν, τα ρωμαίικα, είχαμε θάρρος.

—Τι να σας κάμω κ' εγώ; αναρωτιέται σαν κλαψοπαναγιά. Φοβάμαι να σας συντρέξω, θα το πει του μπέη, που τον ακούει πολύ. Χάνω τότες κ' εγώ τη δουλειά μου.

—Δε γίνεται έναν μπαγάσα εκεί, κιαγιά, να τον βαστάξεις να μη χτυπά; παρακαλούσε ο κυρ-Παναγής. Δες, δες μελανάδες! έδειχνε τα κρέατά του.

Ο Κρητικός σηκώνει τις πλάτες και τη ματιά του σκαγιού αψηλά:

—Τι να κάμουμε!

Άξαφνα του έρχεται μια ιδέα.

—Άκου, μωρέ! λέει του Τελεμέ. Μπορείς να τραγουδάς;

Τούτος τον κοιτάει ανόητα:

—Ε, βέβαια. Μπορώ.

—Λοιπόν. Έτσι κάτι μπορεί να γίνει. Θα τραγουδάς. Ιστέ. Τ' άλλα θα 'ρθουν μονάχα τους.

Ερωτηματικά.

—Δηλαδή;

—Να. Στα σαρκιά (*παθητικά τραγούδια*) ο ερίφης είναι πολύ μερακλής. Θα του τραγουδάς, αυτός θα λιγώνειται, κ' έτσι θα γλιτώνεις κανά δυο αράδες σκάψιμο. Κατάλαβες;

Την άλλη μέρα:

Τελειώνει το σκάψιμο της τρίτης αράδας. Πέφτουμε κομμένοι. Ξεκουρασιά. Άξαφνα ο Τελεμές γέρνει στο πλάι. Στα μάτια του κάτι παλεύει, παλεύει να στεριώσει. Τέλος παίρνει την έκφραση. Ιδρωμένα, όλο σπαραγμό, λαφιασμένα, αρχίζουν να βγαίνουν ένα ένα τα «ιμ», ζουλιούνται — οι τούρκικες λέξεις του τραγουδιού. Οφ! Οφ! Πότε πότε γύριζε λοξά στο μέρος του μυξάρη να γραδάρει την εντύπωση που του κάνει. Η ματιά τότες καρφωνόταν γεμάτη ανησυχία, σβέλτη, σάματις να ήταν από δυο διαφορετικά πρόσωπα η ήμερη φωνή κ' η ματιά.

Ο μυξάρης, προειδοποιημένος, είχε ακουμπήσει την απαλάμη του στο κεφάλι. Έκανε πως ακούγει. Ο Τελεμές δυνάμωνε, ολοένα. Μια σαρανταποδαρούσα περνούσε κοντά απ' το ποδάρι του. Το τράβηξε βιαστικά. Η φωνή κόπηκε, τακ, και πάλι ξανάρχισε, σα ν' άλλαξε γνώμη. «Σεβέριμ. Σ' αγαπώ, γιατί τα χείλια σου είναι κιρμιζά.» Έλεγε για τα χείλια της, για τα βυζιά της και τα λοιπά, τα περιέγραφε όλα, όλα. Μονάχα τις μύξες της ξέχναγε.

Τέλος το σαρκί τελειώνει. Ο Τελεμές απαντέχει ήσυχος. Το Τουρκί θα σηκωνόταν

και θα τον φιλούσε. Θα του έλεγε:

«Αδερφέλι μ', είσαι θησαυρός! Κάτσε να ραχατέψεις!»

Όπου το Τουρκί πετιέται απάνου, αρπά μια βίτσα από αλυγαριά και σου τον αρχινά τον Τελεμέ. Να εδώ, να ιμ, να σεβέριμ, να και τα λοιπά!

—Ουλάν, πεζεβένκ!

Έτρωγε, για όλα τα τραγουδισμένα με ευσυνειδησία μέρη του κορμιού της, και μια παρέα βιτσιές. Έκαμε να το βάλει στα πόδια. Ο άλλος τον κυνήγησε και του έδινε, να, να!

Γλίστρησε στα χώματα, μπρουμύτισε κ' έπεσε με τα μούτρα πάνω σε μια κληματαριά.

ΣΥΝΗΘΙΖΟΥΜΕ στο τσιφλίκι πολύ δύσκολα. Κάθε μέρα πιο σκληρή απ' τις άλλες. Μας φυλάγουν βήμα με βήμα. Δε μαθαίνουμε τίποτα, μήτε τι γίνεται ο κόσμος, μήτε για την ειρήνη. Τίποτα. Πώς να κλείσει έτσι εύκολα η κουλούρα του Τελεμέ; Η θύμηση της ζωής που κάναμε στο στρατόπεδο δε μας άφηνε να συχάσουμε. Η χαρά όταν το σκούσαμε όξω απ' το φρενοκομείο, τα νέα που μαθαίναμε κει, τ' αποσιγάρα... Θα μας έφτανε, για την ώρα, να γυρίσουμε μονάχα πίσω εκεί. Μονάχα.

Μια μέρα, περνώντας απ' το ντερέ στο άλλο αμπέλι, σηκώθηκα και κοίταξα πάνω απ' τους βάτους μέσα σ' ένα χέρσο χωράφι, ίσαμε τέσσερα στρέμματα τόπο. Ήταν παστωμένα, χωρίς λογαριασμό, κουβάρες κόκαλα ανθρώπινα, κεφάλια, ποδάρια, χέρια — μικρά, γυναικεία, μεγάλα. Τέτοια ώρα δε λογαριάζει κανείς, μα θα ήταν πάνου από πεντακόσοι σκελετοί. Κατέβηκα γρήγορα με τεζαρισμένα μάτια απ' τον τρόπο. Ο μυξάρης ο παραγιός γελούσε δυνατά:

—Τι είναι βρε;

Φώναξα να φύγουμε:

—Ελάτε!

—Τους είδες; έλεγε ο μυξάρης. Παλιόσκυλα! Τους ξεμπερδέψαμε τότες που κάψαν τη Μαγνησά. Γουρούνια!

Τα δόντια μας χτυπούσαν.

—Να, έτσι θα πάτε κ' εσείς! συμπέρανε το Τουρκί με χαρά, κ' έτριβε τα χέρια του.

Κουρασμένοι, χωρίς δύναμη, χωρίς θάρρος, εγκαταλειμμένοι, δε σφαλήξαμε μάτι κείνο το βράδυ στον αχερώνα που πλαγιάζαμε. Οι ψύλλοι ανησυχούσαν που δε μας βρίσκαν ραχατεμένους να χιμήξουν καταπάνου μας. Πετούσαν εδώ κ' εκεί συγχυσμένοι.

Μάθαμε πως κρεμάσαν έναν δικό μας. Δούλευε σε κάποιο μακρινό τσιφλίκι. Απ' ό,τι λεν, φαίνεται πως το κορίτσι του μπέη του ρίχτηκε. Αυτός δεν μπόρεσε να παραστήσει το σίδερο. Το θηλυκό, ύστερα, για να μην το σκοτώσουν οι δικοί του, είπε πως ο γκιαούρ το βίασε.

Απόφαση: άμεση εκτέλεση. Μάθαμε πως την ίδια μέρα κρέμασαν κ' ένα λιποτάχτη δικό τους. Απ' το ίδιο δέντρο, με το ίδιο σκοινί. Την μian άκρη ο ένας, την άλλη ο άλλος.

Μέσα σε μια τέτοια απελπισμένη κατάσταση μας βρήκε ξαφνικά η ευτυχία.

Σουρούπωνε. Σκάβαμε ακόμα στο αμπέλι όταν από μακριά φάνηκαν δυο στρατιώτες. Τους γνωρίσαμε. Ήταν απ' τους μαφαζάδες του ταμπουριού μας.

Πετούμε από χαρά.

—Ξαναγυρίζουμε στο φρενοκομείο, σίγουρα! φωνάζει ο Παράσχος. Γιασά!

Οι παχιές χειλάρες του Παναγή σαλάγιξαν μια δυο φορές να μασήσουν τη συγκίνηση. Θυμηθήκαμε μονομιάς τις βόλτες, τις παρέες, τα νέα, όλη την ποικιλία που ήταν εκεί κάτω.

—Καλωσορίσατε! Καλωσορίσατε!

Ο ένας τους, τον λέγανε Χαφίζ, σηκώνει το χέρι του ψηλά. Χαιρετά γρήγορα, σα να βιάζεται να κενώσει το νέο:

—Αδέρφια, γλιτώσατε!

—Πάμε στο στρατόπεδο; ρωτά με αγωνία να βεβαιωθεί ο Παναγής.

—Μωρέ τι στρατόπεδο! Φεύγετε στην πατρίδα! Ήρθαμε να σας πάρουμε! Μπουμπαντελέ!¹

Μια τσάπα έμεινε στα χέρια του Τελεμέ. Έγραψε μια αλαφριά κίνηση, εγκαταλειμμένη. Έγειρε χάμου. Τα μάτια του Παράσχου καρφώθηκαν μες στον αγέρα χαζά, σα να τους έλειψε η δύναμη να κοιτάζουν. Μείναν όπως βρέθηκαν, έτσι. Κ' έπειτα, μονομιάς, σχεδόν μαζί, τα ποδάρια του Τελεμέ χτύπησαν το χώμα θριαμβευτικά.

Φωνάζαμε, φιλούσαμε ο ένας τον άλλον, αγκαλιάζαμε τους μαφαζάδες. Ο μικρός ο μυξάρης μόλις μπορούσε να καταλάβει. Χαμογελούσε. Ύστερα, παίρνοντας μέρος, άρχισε να γελά κι αυτός μαζί μας δυνατά:

—Ίσαλλα! Ίσαλλα (ο Θεός να δώσει).

Επειδή ήταν νύχτα πια, οι μαφαζάδες είπαν να μείνουμε κείνη τη βραδιά, κι αυτοί μαζί μας, και να φύγουμε την άλλη μέρα αυγή αυγή.

¹ Ανταλλαγή (αιχμαλώτων).

Την τελευταία αυτή νύχτα μες στον αχερώνα ξενυχτήσαμε, ήταν αλήθεια. Ίσαμε τα μεσάνυχτα και πιο πολύ κουβεντιάσαμε. Η ευτυχία ήταν ολωσδιόλου απροσδόκητη. Όλος ο καημός μας περιοριζόταν σ' αυτό: να γυρίσουμε στο στρατόπεδο. Κι αντίς αυτό, έρχεται και σου πετά τη λευτεριά τόσο απλά, μες στην ερημιά, ένα λόγο: «μπουμπαντελέ». Ήταν πολύ φυσικό η ισορροπία του Τελεμέ, που δε σήκωνε απότομα τινάγματα, ν' αρχίσει να χορεύει καντρίλιες.

—Βρε παιδιά, συλλογιστείτε το!

Ο Παράσχος τραγουδούσε ένα συρτό εύθυμο, πεταχτό, γεμάτος κέφι.

—Τραλαράλα, τραλαρά!

—Γεια σου, τσουβαλάκι μου! φώναζε ο Τελεμές. Γεια σας, πατσαβούρες! Γεια σας, ψείρες! Γεια σας, βιτσιές! Γεια σας!...

Τ' αποχαιρετούσε. Εκεί πλάι στο γιατάκι του ήταν ένα κουτί από γάλα, που το είχε για καραβάνα. Ένα κουτάλι ξύλινο. Ένα κομμάτι πετσί βγαλμένο απ' τα πλάγια ενός παλιοπάπουτσου που το είχε βρει στο δρόμο και το φύλαγε για ώρα ανάγκης. Ο Τελεμές τα κοιτάζει. Κι άξαφνα, καταλαβαίνοντας πόσο όλα τούτα είναι πια περιττά, αρχίζει να τα πετά με λύσσα μες στον αχερώνα:

—Να! Να! Να!

Ο ενθουσιασμός του μας συνεπήρε κ' εμάς. Αρπούσαμε τα σάλια-μπάλια μας και τα πετούσαμε, φωνάζαμε ξεβιδωμένοι.

—Κάνουμε μια δουλειά; λέει μες στο πατιρντί ο Τελεμές.

—Μπράβο!

—Ελάτε!

Βγαίνουμε όξω. Απόψε μας είχαν αφήσει ολομόναχους, χωρίς να μας κλειδώσουν. Δεν ήταν φόβος να το στρίψουμε, αφού φεύγαμε πια. Ο Τελεμές παίρνει μες απ' τον αχερώνα μιαν αγκαλιά ξερά κλαδιά και κάνει μια μεγάλη κουβάρα στην πόρτα.

Φέστα!

—Ναι, μωρέ παιδιά! Να το κάψουμε!

Οι λόχες πετάχτηκαν ψηλά. Τα τέσσερα χαρούμενα μούτρα γυάλισαν. Θα ήταν και ίδρος, μα χανόταν μες στα γένια. Ο Τελεμές δεν ήξερε πια τι έκανε. Χτυπούσε τα μεριά του, πηδούσε.

—Θα τα κάψω, μωρέ!

Τρέχει μέσα. Αρπά τα τσουβάλια που είχε για στρώμα, τον περίφημο θησαυρό του, μπαλώματα εδώ, μπαλώματα εκεί. Ένας τελευταίος δισταγμός. Κι απότομα τα πετά στη φωτιά.

—Μη! φωνάζει τρομαγμένος ο Παράσχος. Ίσαμε να μπαρκάρουμε έχουμε δρόμο,

μωρέ!

—Ίσαμε να μπαρκάρουμε θα κάθουμε ξύπνιος, βρε! απαντά πηδώντας ο Τελεμές. Έχει πια καμιάν αξία τούτο δω;

Πολύ αργά, ύστερα απ' τα μεσάνυχτα, μας καταπήρε η κούραση κ' η συγκίνηση. Τα μάτια σφαλνούσαν. Το αγιάζι κρεμόταν μες στον αγέρα, ο ουρανός ήταν καθαρός. Τουρτουρίζαμε.

Έσβησε η φέστα. Μπαίνουμε στον αχερώνα.

Ο Τελεμές, χωρίς νοικοκυριό, χωρίς κανέναν από τους συντρόφους τα υπάρχοντά του, που τα είχε περιμαζέψει με υπομονή, φχαριστημένος, συγκινημένος, σώπασε, κλείστηκε στον εαυτό του. Έμεινε μόνος. Έγειρε χάμω κι ακούμπησε το κεφάλι του σε μια πέτρα.

—Έλα, του γνέφει ο Παράσχος χαμογελαστά, να πέσει στο δικό του το στρώμα, στα τσουβάλια, μαζί του. Βλέπεις που σου τα έλεγα;

Ο Τελεμές είναι μόνος. Ποιος τα ρωτά τώρα αυτά; Όχι. Τον πιάνει η περηφάνια. Είναι τόσο ευτυχισμένος, τώρα που είναι μόνος και τα βλέπει όλα όπως θα είναι σε λίγο — λεύτερος. Όχι.

—Είναι τόσο πολύ..., μουρμουρίζει μονάχα, τρεμουλιαστά.

Είναι πολύ. Γέμισαν τα μάτια του. Σφάληξαν. Το λερό κεφάλι έμεινε εκεί, πάνου στην πέτρα. Σε λίγο δεν κουνήθηκε πια.

ΟΙ ΜΑΦΑΖΑΔΕΣ κοιμήθηκαν στην καλύβα μαζί με τον κιαγιά. Αυγή αυγή ήμαστε έτοιμοι. Τ' αποχαιρετούμε όλα.

—Κιαγιά, σε φχαριστούμε! Σ' αφήνουμε γεια!

Ο Κρητικός, τι διάολο, έχει ένα ύφος τόσο παμπόνηρο! Γελά κάτω απ' τα μουστάκια του. Κείνη η τζιριτζάντζουλα μες στο μάτι του θαρρείς πως γνέφει να πάρουμε είδηση τι τρέχει.

—Γεια σας, παιδιά! μας αποχαιρετά. Να μας θυμάστε στην πατρίδα.

Τι λόγος!

Πέφτουμε στο δρόμο. Σε λίγο βρισκόμαστε στη σιδηροδρομική γραμμή. Τραβώντας απάνου της δεξιά, σε μια ώρα θα είμαστε στη Μαγνησά. Θα ξεκινούσαμε βέβαια από κει.

Ε;

Οι μαφαζάδες μας δείχνουν πως θα πάρουμε το δρόμο ίσα, απ' την άλλη μεριά της γραμμής. Όχι δεξιά.

—Μα δεν πάμε στη Μαγνησά; ρωτούμε με απορία.

—Ναι, ναι, μα πριν θα μαζευτούν όλοι οι αμελέδες στο ίδιο μέρος, κάπου. Από κει θα τραβήξουμε στο σταθμό. Μπρος!

Μας τσιμπά ένας ψύλλος.

—Καταλαβαίνω, λέει ο Τελεμές για να συχάσει. Θα θέλουν να πάμε εν σώματι!

Στέκεται. Μια αμφιβολία.

—Για μπας και θέλουν τίποτα να μας ντύσουν με ρούχα, πριν μας παν να μας παραλάβει η επιτροπή στη Μαγνησά; αναρωτιέται πάλι.

Προχωρούμε. Οι μαφαζάδες με τα τουφέκια κρεμασμένα, άιντε άιντε, τραγουδούν εύθυμα.

—Λίγο ακόμα, λέει ο ένας σ' εμάς.

Από μακριά διακρίνουμε τις κούλες ενός τσιφλικιού. Πολλά μαύρα σημάδια κουνιόνταν. Τρέχουν άλογα. Όσο κοντεύουμε η έκπληξή μας μεγαλώνει.

—Μωρέ, αυτοί είναι δικοί μας! φωνάζει ο Παράσχος.

Ήταν εκεί ίσαμε ογδόντα σύντροφοί μας. Γύρω τους πολλοί τούρκοι μπέηδες, αξιωματικοί, μια γυναίκα, πάνου σε άλογα. Τρέχαν από δω κι από κει δίνοντας οδηγίες.

Ήμαστε πια κοντά, όταν μ' ένα σύνθημα οι δικοί μας σκορπίστηκαν ομάδες ομάδες κι άρχισαν να φεύγουν από διαφορετικά μέρη.

Μας ρίχνουν κ' εμάς σ' ένα γρούπο. Τα 'χουμε χαμένα.

—Που πάμε, μωρέ; ρωτά με τρομαγμένη φωνή ο Τελεμές, αρχίζοντας να υποπτεύεται μια διάψευση σαν καταστροφή.

—Δεν το βλέπεις; λέει ένας σκλάβος.

Μπροστά απλωνόταν ένα ρουμάνι, αμέτρητος τόπος. Ο σύντροφος δείχνει με το χέρι του προς τα κει.

—Μωρέ που; Που; λέει ο Τελεμές τρέμοντας από ανυπομονησία.

—Που; Στο ρουμάνι, αδερφέ!

—Γιατί στο ρουμάνι;

—Γιατί; Για το κυνήγι των γουρουνιών, διάολε! απαντά στον πιο φυσικό τόνο ο σύντροφος.

Πέσαμε μες στο ρουμάνι. Η δουλειά μας ήταν να φωνάζουμε για να πεταχτούν τ' αγριογούρουνα και να πέσουν στα πόστα που τα φύλαγαν οι κυνηγοί καβάλα. Τα

σκυλιά δεν κάνουν τίποτα μες σε τούτο το χάος. Έπρεπε να βουίξει το ρουμάνι από φωνές. Λοιπόν, σκέφτηκαν πως εμείς που κάναμε για όλα μπορούσαμε να κάνουμε και τα σκυλιά.

Πηγαίναμε δέκα δέκα μαζί. Μας ακολουθούσε ένας μαφαζάς ή κανένας παραγιός του τσιφλικιού. Αυτός έδινε το όρντινο κ' εμείς ουρλιάζαμε όλοι μαζί. Το ρουμάνι ήταν πολύ πυκνό, δεν έφτανε ήλιος. Σα σωπαίναμε ακούγαμε βαθιά ένα άλλο ούρλιασμα. Ύστερα απ' αλλού ένα άλλο. Ολοένα στένευε το μπλοκάρισμα, απ' όλες τις μεριές.

Περπατούσαμε χωρίς κουράγιο, εξαντλημένοι, χωρίς ελπίδα, μακάρι να μη ζούσαμε. Ο Τελεμές ήταν σωστό πτώμα. Τα παχιά του παίζαν, κ' έτσι που έριχνε μια μπρος μια πίσω το βάρος του κορμιού του έλεγες πως θα πέσει.

—Φωνάξτε, ουλάν! τσακιζόταν ο φύλακός μας, ένας Αρβανίτης αψηλός.

Φωνάζαμε:

—Α! α! α! Αού! α!

Ο κυρ-Παναγής άρχισε να περπατά βαριά. Μα έτσι που ήταν πυκνό το ρουμάνι δεν έπρεπε ν' αλαργέψει κανένας απ' το γρούπο. Γιατί ήταν φόβος να χαθείς, κι ακόμα πιο πολύ, ξεμοναχιασμένος, να φας μια γκραδιά από κανένα γιουρούκι από τούτα που κυνηγούσαν.

—Κουράγιο! του δίναμε θάρρος εμείς.

Έμενε πίσω και, μόλις έβλεπε τον κίνδυνο να ξεμοναχιαστεί, σφιγγόταν να μας φτάξει. Αλάργα ακούγονταν οι φωνές που βγάζαν οι σύντροφοί μας. Έρχονταν μ' επισημότητα απ' το βάθος, σαν κραυγή του ίδιου του ρουμανιού.

Απόγεμα. Το κυνήγι τελειώνει. Οι κραυγές στο ρουμάνι λιγοστεύουν ολοένα. Τέλος κόβουνται. Ακούγεται μονάχα ο ψίθυρος που κάνουν τ' αψηλά θάμνα. Μας βγάζουν και μας μαζεύουν σ' ένα μέρος ξέσκεπο.

Καταμεσής είναι τρία αγριογούρουνα σκοτωμένα. Και μια αλεπού. Γύρω γύρω οι κυνηγοί πολιτισμένοι, μπότες μπέηδες, η χανούμ. Συζητούν, γελούν, είναι φχαριστημένοι. Καθόμαστε κ' εμείς χάμω, όλοι οι σκλάβοι. Τα κοιτάζουμε: τις ντούρες τρίχες που έχουν τ' αγρίμια, τη γυναίκα φοβισμένα, σχεδόν δειλά. Είναι νέα, φορεί κιλότα, φεμινισμός, άνοιξη.

—Άιντε, πάρτε τα! μας λέει αυτή για τα γουρούνια. Να τα φάτε κει κάτω!

Βλέπει την αλεπού. Ένα ζο κοινή ράτσα. Η ουρά τους, τούτη την εποχή που έχουν γεννήσει, είναι μαδημένη. Δεν αξίζει.

—Δε γίνεται τίποτα μ' αυτή. Έτσι δεν είναι; ρωτά ένα μπέη.

—Α, βέβαια, πρόστυχο τρίχωμα· δεν κάνει για το παλτό σας...

Ένας απ' τους στρατιώτες που μας είχαν οδηγήσει το πρωί εδώ, ο Χαφίζ, παρακολουθεί την κουβέντα. Πλησιάζει τη γυναίκα.

—Να δώσουμε σε τουτουνούς τους τέσσερις την αλεπού; τη ρωτά δειλά, και δείχνει εμάς.

Της ξηγά πως εμείς δε μένουμε στο στρατόπεδο.

—Τι θα την κάμουν; Θα τη φαν; ρωτά αυτή με απορία.

—Θα την φαν, χανουμ.

Κίνημα αηδίας.

—Πάρτε την!

Ξεκινούμε να γυρίσουμε στο τσιφλίκι οι τέσσερις. Από πίσω οι μαφαζάδες.

Σουρουπώνει. Ο Χαφίζ βαστά την αλεπού. Ένα διάστημα. Ύστερα τη δίνει του κυρ-Παναγή να τη σηκώνει. Αυτός την παίρνει. Τα βήματα χαμένα, παραλυμένα. Γέρνει εδώ, εκεί. Η ουρά του ζου σέρνεται στη γης.

—Πρόσεχε, ουλάν! φωνάζει ο Χαφίζ, και τον σπρώχνει να μη σέρνεται η ουρά.

—Τι σε νοιάζει; τον ρωτά ο άλλος στρατιώτης.

Αυτός χαμογελά. Υπονοούμενα.

—Θα τους την αφήσω θαρρείς; Θα στείλω το τομάρι κάτω στη γυναίκα μου! Δεν άκουσες που το βάζουν, λέει, οι γυναίκες;

Χαριεντίζονται.

—Και δεν έχετε κει κάτου αλεπούδες, ουλάν;

—Ναι, μα δεν το ξέραμε πως...

Προχωρούμε. Ο Χαφίζ, άξαφνα, το θυμάται.

—Ε! Έχει απόψε φέστα, ουλάν; ρωτά εμάς.

Τσιμουδιά.

—Αλήθεια, τι καίγατε; ξαναλέει ο ίδιος. Είχε γεμίσει ο τόπος καπνό!

—Ο σύντροφος από δω, δείχνει ο Παράσχος τον Παναγή, έκαιγε τα τσουβάλια του.

—Πάνε, λοιπόν;

—Παν.

Ο Παναγής, με γυρμένο το κεφάλι, κάνει την τελευταία προσπάθεια να βαδίζει. Περνούσαμε από ένα ρέμα.

—Να πιούμε, παρακαλεί ο Παράσχος.

Οι στρατιώτες μάς άφησαν. Έρχονται κι αυτοί. Ο Παναγήs πλησιάζει στο ρέμα. Γονατίζει. Γέρνει το κεφάλι να πιει. Τα χείλια ακουμπούν στο λίγο νερό. Στα χέρια το κυνήγι ακουμπά κι αυτό. Ο Χαφίζ άξαφνα γυρίζει προς το μέρος του Παναγή. Κάνει να φωνάξει, να μη βρέχεται η ουρά. Δεν προφταίνει. Προσέχει το μπρουμυτισμένο κορμί του συντρόφου μας. Ένας σπασμός, δυο το περνούν. Οι πλάτες ανασηκώνουνταν, πέφταν πάλι.

Ο Χαφίζ τον πλησιάζει, σιγά. Τα μάτια γεμάτα απορία.

—Τι έχεις; του λέει ήμερα.

Τον χτυπά στον ώμο. Πάμε κ' εμείς κοντά. Τον σηκώνουμε. Γυρίζει, μας κοιτάζει με τα βουρκωμένα μάτια, τέλος ξεσπά σε λυγμούς:

—Γιατί να μάς το κάμουν αυτό; Γιατί;. Γιατί;

Αμίλητοι, όλοι, ξαναπέφτουμε στο δρόμο. Όσπου να φτάσουμε δεν αλλάξαμε μήτε μια κουβέντα.

Στο τσιφλίκι μάς υποδέχεται ο κιαγιάs:

—Καλωσορίσατε! Πώς αυτό;

Ο Παναγήs αφήνει να πέσει η αλεπού. Πέφτει κι αυτόs δίπλα.

—Άιντε, φεύγουμε! λέει ο ένας στρατιώτης στο σύντροφό του.

Ο Χαφίζ, που ήθελε το τομάρι της αλεπούs, σκύβει να την πάρει. Τη σηκώνει. Μια στιγμή διστάζει. Ύστερα έρχεται πιο σιμά στον Παναγή κι αφήνει στα πόδια του το σκοτωμένο ζο.

—Αλ! (πάρε) του λέει.

Καμιά κίνηση.

—Το τομάρι. Για τη νύχτα, ουλάν!... — πολεμά να του δείξει τι χρήσιμο θα είναι αν το βάζει τη νύχτα.

Το αφήνει. Μαζί με τον άλλο σύντροφό του ξεκινούν. Σε λίγο έχουν χαθεί πίσω από τα κλήματα.

Ένα μήνα δουλέψαμε έτσι στ' αμπέλια. Ύστερα γυρίσαμε στο στρατόπεδο.

Σε λίγες μέρες ο Παναγήs πάλι μας έφυγε. Τον πήραν για ένα άλλο τσιφλίκι μαζί με άλλους σκλάβους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΕ'

ὅτι κατεπάτησέ με ἄνθρωπος, ὅλην τὴν ἡμέραν πολεμῶν ἔθλιψέ με.¹⁵

ΑΡΧΙΣΑΝ πάλι οι μεγάλες δουλειές του κουβέρνου. Βαγόνια, δρόμοι, χαλίκι.

Οι μέρες περνούν, σβήνουν, η μια, η άλλη. Στο στρατόπεδο οι σκλάβοι πλησιάζουμε ολοένα ο ένας τον άλλον. Δε θυμούμαστε ονόματα συναμεταξύ μας, μήτε νούμερα. Μα είναι η καρδιά. Ζυμώνεται με το ίδιο αίσθημα κι απ' τα ίδια χέρια. Λαχταρούμε τα ίδια πράγματα, υποφέρνουμε τις ίδιες πίκρες. Η ζωή δε φκιάνει ποτές ίδια τα μούτρα των ανθρώπων, μετανιώνει, πολεμά να ταχτοποιήσει τη διαφορά αλλιώς.

Τις μέρες δουλεύουμε σκληρά. Δεν υπάρχει περιθώριο για σκέψεις. Τίποτα περαστικά καστροπούλια φεύγουν κυνηγημένα σαν αστραπή. Σα βραδιάσει, πάλι τα ίδια. Το μυαλό, αν έχει ουσίες, τις χύνει στα τυραγνισμένα κορμιά, στα κόκαλα και στις φλέβες, να τονωθεί το αίμα γιατί έχασε δυνάμεις. Έτσι οι σκέψεις απορροφούνται — για να υπάρχει μεδούλι και αίμα.

Ολένα τ' αχνάρια του κόσμου ξεμακραίνουν και σβήνουν. Κάποτε δε θα θυμόμαστε πια. Α, σίγουρα θα 'ρθει κι αυτό. Ας έρθει! Τότες πια δε θα μένει παρά μονάχα η σκοτεινή αγάπη για τη ζωή. Θα υπάρχουμε επειδή θα υπάρχει. Τίποτα άλλο δε θα θυμίζει πως δεν είμαστε μες στους νεκρούς.

Σ' ΑΥΤΟ ΤΟ ΣΜΙΞΙΜΟ, που ολοένα γίνεται πιο σφιχτό ανάμεσά μας, είναι μια παρτίδα σύντροφοι που στέκουν όξω: οι Αμβρόσιοι και οι Πηγάσιοι. Καμιά πενηνταριά. Τους κουβάλησαν απ' το τάγμα της Άγκυρας. Είναι Ρωμιοί απ' τα μέρη του Σιβιάς, κάτου στην Τραπεζούντα. Αυτοί δουλεύουν στα εργατικά τάγματα τρία τέσσερα χρόνια πριν από μας. Δεν είχε πάει ο Έλληνας ίσαμε τα μέρη τους. Λοιπόν τους μάζεψε ο Τούρκος και τους έστειλε να σπουν χαλίκι. Ξεχωρίζουν ανάμεσά μας γιατί φορούν τα ρούχα τους, δεν τους τα πήραν. Είναι κάτι τρίχινα ρούχα, τα βρακιά κάνουν λίγη σέλα και τελειώνουν σφιχτά στις γάμπες. Στα καλά χρόνια γύριζαν όλη την Ανατολή —«μπαμπάκι τινάζουμε, παπλώματα ράβουμε». Τώρα, αν δεν σπουν πέτρα, τυλίζουν ρόκα απ' τα χαράματα ίσαμε που να πλαγιάσουν. Και στο δρόμο ακόμα, σαν πηγαίνουμε για την αγγαρεία, δώσ' του τη ρόκα. Οι πιο πολλοί τους έχουν τέτοια ονόματα: Αμβρόσιος, Πηγάσιος.

Κείνο που είναι χάζι είναι τα ρωμαϊκά τους. Δεν μπορούν να κόψουν το ευφωνικό ν, βάζουν πάντα το ρήμα τελευταίο όπως στην τούρκικη σύνταξη, διατηρούν ένα σωρό ελληνικούρες, παίρνουν και τούρκικες λέξεις, βάζουν ένα ιον και σερβίζουν:

«Τον Θεόν υψηλά είναι, μερδεβένιον («μερντιβέν», σκάλα) πρέπει κάμωμεν, πλησιάσωμεν.»

Πλαγιάζουν όλοι στο ίδιο κουβούσι, δε χωρίζουν, δεν ανακατεύονται μ' έμας. Αν κανένας τους παραστρατήσει και αργήσει να πάει σιμά τους, βγαίνουν όξω στην πόρτα όλοι μαζί και φωνάζουν. Έστερα παίρνουν βόλτα τ' άλλα κουβούσια:

—Πηγάσιον είδατε; Αμβρόσιον είδατε;

Κάτι σμυρνιοί μάγγες, δικοί μας, τους παίρνουν στο μεζέ. Για λίγο γίνεται ευθυμία.

ΕΙΝΑΙ και μια άλλη χούφτα σύντροφοι απομονωμένοι: Οι «Αλλάχ-αϊρί», οι «χωριστοί Θεοί». Καμιά δεκαπενταριά.

Τις πρώτες μέρες της σκλαβιάς, τότες που κουβαλιούνταν τα κοπάδια των Χριστιανών στο εσωτερικό και οι Τούρκοι τους σκοτώναν αράδα, τούτοι πετάχτηκαν απ' τη γραμμή και φώναζαν στους στρατιώτες:

«Μη μας χτυπάτε! Εμάς ο Θεός μας είναι χώρια απ' το δικό τους! Μπιζίμ αλλάχ αϊρί!»

«Αλήθεια, ουλάν;»

Που να ξέραν τα Τουρκιά το τι διαβαθμίσεις είχαν οι αλλοεθνείς θεοί.

«Αλήθεια!»

Με το κόλπο τούτο του χωριστού Θεού κάμποσοι κάλπηδες γλίτωσαν το τομάρι τους — μια θετική θεολογία. Μα είναι περίεργο: τούτη τη μανούβρα το πόπολο δεν τη συχώρεσε. Τη θυμάται και βαστά ένα μίσος φοβερό. Τους έχει απομονώσει. Έλεγα πως θα 'ταν από φανατισμό χριστιανικό. Ωστόσο μια μέρα μάθαμε στο τάγμα πως ένας σύντροφός μας τα κατάφερε να γίνει Τούρκος, μάλιστα να παντρευτεί κιόλας.

Όλοι τον μακάριζαν:

—Γλίτωσε! Γλίτωσε!

Δεν ήταν τίποτα εχτρικό στον πόνο τους.

—Καλά, λέω σ' έναν. Εμ που αλλαξοπίστησε;

—Δε βαριέσαι! Το τομάρι του μια φορά δεν το γλίτωσε;

—Καλά, τότες γιατί οι «Αλλάχ-αϊρί»;...

Το μούτρο παίρνει αμέσως την οργή, στα μάτια και στα δόντια:

—Για τη μπαμπεσιά λες; Αυτό είναι άλλο!

Ναι, αυτό ήταν άλλο.

ΗΡΘΑΝ ΚΑΙ ΤΑ ΑΝΘΗ. Είναι μικρά λουλούδια, κόκκινα, γαλάζια. Βγήκαν πάνω στις πλαγιές και στα βάτα, δίπλα στο δρόμο που φκιάνουμε.

Μια μέρα ξαφνικά τα είδαμε. Σπούσαμε χαλίκι. Ένας είπε:

—Για δέστε πώς φύτεψαν!...

Άλλοι δε σάλεψαν τα μάτια. Άλλοι σταμάτησαν μια στιγμή να χτυπούν και γύρισαν, κουρασμένοι, να τα δουν. Έπειτα μες στο δρόμο πάλι άρχισε, στην αράδα, το τακ τακ του σφυριού.

Πέρασε κάμποση ώρα. Ύστερα ένας λέει, σα να το συλλογιζόταν σ' όλο αυτό το διάστημα:

—Δε μου λες, σύντροφε, τούτα τώρα σε τι φελούν;

—Για ποια λες;

—Για τα λουλούδια λέω.

—Α, γι' αυτά... Αδιαφόρετα πράματα, σύντροφε.

Στην αρχή είπαμε: «Σ' ένα μήνα». Σαν τέλειωσε είπαμε πάλι: «Σ' ένα μήνα». Ύστερα ήρθε ένας άγγελος. Τώρα τελευταία ήρθαν και τα άνθη. Εμείς σπούμε αδιάκοπα χαλίκι. Κανένας μας πια δε λέει «σ' ένα μήνα». Μήτε σε δυο. Μπορεί να μην είναι κιόλας να τελειώσει ποτές.

Τώρα με την άνοιξη μας ήρθε κι ο «αλεμάν τσορμπάς». Είναι ένα πρωινό ρόφημα από αλεύρι, από λάδι, και νερό. Το λάδι τις πιο πολλές φορές είναι ταγκό. Ωστόσο είναι ζεστό, κ' είναι ωραίο. Στον τούρκικο στρατό τρων μονάχα το πρωί και το βράδυ. Έτσι κ' εμείς.

ΜΑΣ ΦΕΡΑΝ και καινούριο λοχαγό. Είναι ένας Αράπης αψηλός, γερό δέσιμο. Φορά σκούρα γυαλιά. Είναι γουστόζο —Αράπης αφού είναι, δε θα τα βλέπει όλα σκοτεινά;

Διοικητής του στρατοπέδου είναι ένας ταγματάρχης, Γιαννιώτης. Σκυλί αλύπητο. Λέγαμε: Τώρα που ήρθε κι ο Αράπης, ο Θεός να μας λυπηθεί. Ωστόσο δεν ήταν έτσι.

Είχαμε ξεχάσει το «οντουνά». Ήταν καιρός που δεν είχαμε πάει. Ψειριάσαμε πάλι, κ' ήμαστε έτσι στα γνώριμα νερά μας.

Όπου ο Αράπης δίνει τη διαταγή:

—Αύριο να ετοιμαστείτε! Θα πάτε στο βουνό για ξύλα!

Βλαστημήσαμε, και την άλλη μέρα πήγαμε στα ξύλα.

Σα γυρίσαμε πλυθήκαμε. Περιμέναμε να μας παν αμέσως στη δουλειά. Δε μας μετακίνησαν όλη τη μέρα.

—Τι τρέχει;

Το συζητούμε, πολεμούμε να βρούμε μian εξήγηση. Είχαμε συνηθίσει, τόσους μήνες, να μη μένουμε αργοί μήτε μια μέρα. Τούτο εδώ ήταν κάτι νέο κι ακατανόητο.

—Μπας κ' είναι να φύγουμε; τολμά ένας να πει μια στιγμή.

Μα γρήγορα φεύγει η ελπίδα.

—Α, μπα!

Κατά το βράδυ έρχεται στα κουβούσια μας ο Αράπης, χτυπά το καμτσίκι στις μπότες, μας κοιτάζει. Όλα τα μάτια είναι πάνω του.

—Λοιπόν; Ξεπειριάσατε;

—Ναι, εφέντημ!

—Κάματε την προσευχή σας;

Κοιταζόμαστε με απορία. Τι θέλει να πει;

Ο Αράπης ξαναρωτά πιο νευρικά:

—Την προσευχή σας λέω! Την κάματε;

Ένας δικός μας τολμά να του πει τότε πως, μαθές, τι ξέρει ο καθένας το τι κάνει ο άλλος. Αυτό είναι δουλειά του καθενός.

Απ' τα κόκκινα μάτια του Αράπη πετιούνται αστραπές:

—Ουλάν! ουλάν! Μια ολάκερη μέρα καθίσατε, και δε μαζευτήκατε να κάμετε την προσευχή σας όλοι μαζί; Βρε, κι ο Θεός σας πώς θα σας λυπηθεί;

Κανένας δε μιλά. Ο Αράπης σκέφτεται.

—Κάθε Παρασκευή το πρωί δε θα δουλεύετε. Θα κάνετε προσευχή! λέει αυστηρά.

Το βράδυ μαθαίνουμε, επιτέλους, τι τρέχει. Ο Αράπης στον Μεγάλο Πόλεμο ήταν αιχμάλωτος των Εγγλέζων στην Αίγυπτο. Εκεί έμαθε τα «σχέδια» τούτα.

—Έτσι μπορούμε να δούμε καμιά καλή μέρα, συλλογιζόμαστε μονάχοι μας.

Περιμένουμε την πρώτη Παρασκευή. Είναι η μέρα που δε δουλεύουν και οι Τούρκοι, η Κυριακή τους. Την περιμένουμε με χτυποκάρδι όπως στο Γυμνάσιο τις σκόλες.

Ο Αράπης έρχεται πρωί πρωί στα κουβούσια:

—Λοιπόν, μπρος!

Μαζευόμαστε πάστα πάστα στο μεγαλύτερο κουβούσι. Μια στιγμή ένας προσέχει τους «Αλλάχ-αϊρί». Ήταν κολλημένοι σε μια γωνιά, γεμάτοι φόβο.

Ο σύντροφος γνέφει σ' ένα δυο άλλους, παν κοντά τους και τους δείχνουν την πόρτα αυστηρά:

—Όξω!

—Αμάν! Σχωρέστε μας!... παρακαλούν σιγανά.

Με την επισημότητα που έχει η συγκέντρωση, η ατμόσφαιρα σα να είναι γεμάτη από μιαν αναμονή, από κάτι που έμελλε να 'ρθει από ψηλά. Ήταν δυστυχία να είσαι όξω.

—Αμάν! Ικέτευαν.

Τα σκληρά μούτρα στέκουν ασυγκίνητα:

—Όξω!

Βγήκαν με χαμηλωμένα κεφάλια.

Αρχίζει η δέηση. Ένας δικός μας που ξέρει από αγιοτικά ανεβαίνει σ' ένα μπάγκο. Αρχίζει να προσεύχεται δυνατά:

Τὴν πᾶσαν ἐλπίδα μου εἰς σὲ ἀνατίθωμι, Μήτηρ του Θεοῦ, φύλαξόν με ὑπὸ τὴν σκέπην σου.

Είναι μια φωνή βαθιά και λυρική. Σηκώνει τα μάτια του ψηλά και κοιτάζει ικετευτικά. Δεν είναι ο ουρανός — είναι ένας θόλος με άσβεστη. Κοιτάζουμε το σύντροφό μας που προσεύχεται. Παρακολουθούμε σιωπηλοί. Όταν κάνει το σταυρό του, τον κάνουμε κ' εμείς. Γονατίζει και κάνει μετάνοια. Κάνουμε κ' εμείς. Πολλή ώρα μένουμε έτσι, με τα μάτια στη γης.

Ο Αράπης παρακολουθούσε στην άκρη όλα τούτα τα έργα. Ήταν παράξενη η ιστορία — μια δέηση προς τον χριστιανό Θεό πλάι σ' έναν Αράπη τούρκο που επόπτευε.

—Τελείωσε;

—Τελείωσε.

Χτύπησε το καμτσίκι στις μπότες κ' έφυγε φχαριστημένος.

Μείναμε μονάχοι μας. Οι άνθρωποι σκεπτικοί κι αμίλητοι. Ένα βάρος έπεφτε, έπεφτε, ακινητούσε τις καρδιές. Ίσαμε το απομεσήμερο, που πήγαμε στη δουλειά, το βάρος δεν έλεγε ν' αλαφρώσει.

Στο δρόμο, τραβώντας για το χαλίκι, ένας είπε, για να πει κάτι:

—Ε! Καλά δεν ήταν;...

—Ναι, καλά ήταν.

Κάμποσα βήματα.

—Ωστόσο είμαι κουρασμένος, λέει πάλι ο πρώτος. Σα να δούλευα απ' το πρωί.

—Κ' εγώ, σύντροφε, μουρμουρίζει ο άλλος. Γιατί;

Είμαστε αδύναμοι, είμαστε σαν τα στάχυα. Δεν ορίζουμε τίποτα απ' τον εαυτό μας. Ξέρουμε πως ό,τι θέλουν μας κάνουν οι άνθρωποι. Γιατί ήρθες κ' εσύ, Κύριε, να μας θυμίσεις πως δεν είναι μονάχα οι άνθρωποι, είσαι κ' εσύ;

ΤΟ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟ ολοένα οργανώνεται. Ήμαστε, πες, μια μικρή πολιτεία. Η κάθε μέρα που περνά γίνεται πιο σκληρή και πιο αλύπητη. Οι τσαούς οι δικοί μας σημάδεψαν τους καλούς τεχνίτες και τους καλούς εργάτες. Κάμαν έναν κατάλογο. Συνεννοηθήκαν με τον ταγματάρχη: όλη τούτη την αφρόκρεμα τη διαθέτουν με χατίρια στους ιδιώτες παίρνοντας μίζες. Το μεγαλύτερο μερίδιο το παίρνει ο ταγματάρχης — κάτι σάλια-μπάλια παίρνουν κ' οι μεσίτες οι δικοί μας.

Όσο για τους εργάτες, οι τούρκοι χωριάτες κατάλαβαν τούτο: πως για να γίνεται παστρική και πιο γρήγορη η δουλειά τους έπρεπε να ταγίζουν ανάμεσα στους σκλάβους κάποιον. Γι' αυτό, άμα αγόραζαν άξαφνα δέκα εργάτες, κοίταζαν να βρουν ανάμεσά τους κανά τσανάκι. Τις πιο πολλές φορές τέτοια τσανάκια βρίσκονταν μες σ' εκείνους που ίσα ίσα δεν ξέραν από δουλειά. Και στον καιρό της ειρήνης αυτοί είχαν μάθει να μη δουλεύουν. Τους δίνανε λοιπόν μυστικά οι χωριανοί μια μίζα. Κι όλους τους άλλους εργάτες τους διάταζαν ν' ακούν τυφλά τον ταγισμένο.

Έτσι, σιγά σιγά, μες στο στρατόπεδο γίνανε δυο στρατόπεδα. Απ' τη μια ήταν οι σκλάβοι που διάταζαν και βουτούσαν μίζες, κι απ' την άλλη εμείς, το πόπολο, που έχυνε τον ιδρο κι ασχημονούσε στον αγέρα με τα βογκητά. Δεν ήταν πια μονάχα οι «Αλλάχ-αϊρί», που στέκουνταν ξεκομμένοι απ' την πηχτή μάζα. Ήταν κι όλη τούτη η αριστοκρατία, που η καλοπέρασή της ζυμωνόταν με τον λερό ιδρο μας.

Έτσι που έπιασε να κυκλοφορεί μονέδα στο στρατόπεδο, οι τσαούς οι δικοί μας σκέφτηκαν και κάτι άλλο. Ανοίξαν κάτι καντίνες: πουλούν καπνό, παστά, τυρί, ψωμί άσπρο, ό,τι θες. Τα μαγαζάκια τούτα με τον καιρό άρχισαν να κάνουν χρυσές δουλειές. Η αριστοκρατία ψουνίζει και μαγερεύει χώρια. Δεν καταδέχεται πια τον «αλεμάν τσορμπά». Τους βλέπουμε και τρέχουν τα σάλια μας.

Βραδιές βραδιές οι ρωμιοί τσαούς απ' τον ένα λόχο καλνούν να φιλέψουν τους τσαούς απ' τους άλλους λόχος. Τότες, κρυφά, έχουν και ρακί. Έχουν και χασίς. Ένας Αρμένης, που κρυβόταν και περνούσε για Ρωμιός, κάπου οικονόμησε, δεν ξέρω πώς, ένα ούτι. Έγινε ο μουζικάντης τους.

ΜΙΑ ΜΕΡΑ ο δικός μας ο Μιχάλ-τσαούς μου λέει:

—Θα σε πάρω υπηρέτη. Δε θα βγαίνεις στη δουλειά. Θα μου μαγειρεύεις.

Του λέω κοφτά:

—Όχι, Μιχάλ-τσαούς!

—Τι λες; κάνει εξαγριωμένος.

—Λέω πως δε θέλω! απαντώ στον ίδιο τόνο.

—Καλά. Θα λογαριαστούμε!

Α σιχτίρ! Ήταν ένα γουρούνι εκ Καισαρείας ίσαμε κει πάνου — θα 'πρεπε να του πλένω τα τσανάκια του. Σε κάθε τσαούς είχαν κολλήσει τέτοια σκουλήκια. Το παρακαλούσαν. Τις νύχτες πλάγιαζαν μαζί. Τους γλείφαν. Α σιχτίρ!

Ο Μιχάλ-τσαούς δεν το ξέχασε. Έγινε θεριό ανήμερο μαζί μου. Που ήταν η πιο σκληρή δουλειά, θα 'μουν κ' εγώ. Ερχόταν μαζί μας τη μέρα κ' επιστατούσε. Πάντα θα 'βρισκε τρόπο να μη στέκω μήτε μισή ώρα το μεσημέρι να φάγω το ψωμί μου.

ΣΤΟ ΛΑΓΟΥΜΙ που βγάζουμε την πέτρα για το δρόμο η δουλειά είναι μοιρασμένη: οι «ματκαπτήδες», οι μαστόροι που δουλεύουν το ματκάπ, οι βοηθοί, οι μιναδόροι, κ' οι άλλοι που κουβαλούν τις πέτρες. Δεμένοι με σκοινιά από πάνου, οι ματκαπτήδες κατεβαίνουν στην πληγή που έχουν ανοίξει στο βουνό κάθετα — να την ανοίξουν πιο βαθιά με το ματκάπ. Είναι ένα λοστάρι με πλατιά μύτη, που τρώει την πέτρα για να μπει ο δυναμίτης. Καθένας απ' τους ματκαπτήδες πρέπει ν' ανοίξει κάθε μέρα τρεις τρύπες σε ογδόντα πόντους βάθος.

Καλοκαίρι. Ο ήλιος καίει. Οι σύντροφοι που κρέμονται αλλάζουν που και που κανένα λόγο. Είναι για την πέτρα:

—Το «μουγκρί» κοντεύει;

Η φωνή πλάι λέει:

—Ακόμα. Δεν έρχεται γιαλό.

Ή βλαστημά. Πότε πότε την πιάνει τη φωνή ένα αλλιώτικο πράμα. Τότε, σα να μη μπορεί να βγει καθαρή, μπερδεύεται μ' ένα απελπισμένο μουρμουρητό:

—Δε στρώνει! Δε στρώνει, σύντροφε! Πότε θα τελειώσει;...

Μα η άλλη φωνή μένει ήμερη:

—Θα τελειώσει, σύντροφε. Κ' ύστερα θα 'ρθει άλλη, κι άλλη.

Είναι οι άνθρωποι που δεν ξέρουν να τα καταφέρουν να κουμαντάρουν την πέτρα. Από θαλασσινοί, που βγάζαν τα μουγκριά απ' το θαλάμι τους, πολεμούν τώρα να βγάλουν την πέτρα απ' την πληγή. Και τούτη, για να δουλευτεί, θέλει την τέχνη της, να ξέρεις με τι τρόπο κατεβαίνουν τα νερά της κι ανάλογα να χτυπάς.

Μεσημέρι. Καθόμαστε για «παϊντός» (διακοπή).

Ο Μιχάλ-τσαούς μ' έναν τούρκο υπαξιωματικό τρων χώρια, εκεί δίπλα. Τρώμε κ' εμείς το ψωμί μας.

Πέφτω ανάσκελα. Κοιτάζω τον ήλιο, πολεμώ να τον κοιτάξω. Στραφτοκοπά. Είναι όλος κίνδυνος για το μάτι. Είναι ωραίος, γεμάτος δυνάμεις δημιουργικές — γιατί να μη μπορούμε να τον κοιτάξουμε τον ήλιο με γυμνό μάτι;

Τεντώνω τα χέρια μου και χασμουριέμαι:

—Αχ...

Ο Μιχάλ-τσαούς γυρίζει απότομα στο μέρος μου. Προσέχει την ασέβεια να κάθουμαι ανάσκελα μπροστά του. Μασά μια από κείνες τις ανεχτίμητες τούρκικες βρισιές που είναι όλο φινέτσα και τέχνη.

—Σήκω απάνου, κερατά! φωνάζει ύστερα.

Σηκώνουμαι.

—Πήγαινε να φέρεις κείνη την πέτρα εδώ!

Πριν ακόμα φτάξω στο μέρος που δείχνει, ξαναφωνάζει:

—Στάσου!

Βλέπει ένα σπερδούκλι ανθισμένο. Ίσα ίσα στην κορφή της κάθετης πληγής που είναι ανοιγμένη στο βουνό, τριάντα μέτρα ύψος.

—Πήγαινε να το κόψεις! διατάζει.

Πολεμώ να σκαρφαλώσω απ' το πλάι της πληγής. Η ανεβασιά είναι απότομη, γεμάτη πέτρες. Φτάνω στην κορφή. Κόβω το σπερδούκλι. Το φέρνω και το πετώ μπροστά του.

Με κοιτάζει βλοσυρά:

—Γιατί, ουλάν, το 'κοψες;

—Έτσι δεν είπες;

—Γρήγορα! Πήγαινε το στον τόπο του!

Δαγκάνω τη γλώσσα, δαγκάνω τα χείλια — γιατί να 'ναι δυο; να 'ταν τέσσερα, να 'ταν έξι...

Σκαρφαλώνω πάλι, με το διάολο στο χέρι. Τον πετώ και κατεβαίνω.

—Όχι! Όχι! Θα το στήσεις ολόρθο! διατάζει ξανά ο Μιχάλ.

Γυρίζει στον τούρκο σύντροφό του:

—Καλό, ε;

—Καλό, λέει αυτός, και γελούν μαζί.

Έτσι ανεβαίνω και κατεβαίνω ίσαμε μισή ώρα. Όσπου τα ποδάρια κάποτε σκοντάφτουν σε μια πέτρα, στην κατεβασία. Κατρακυλώ και πέφτω μπρούμυτα σα μολύβι.

Οι σύντροφοι τρέχουν. Μαζί κ' οι τούρκοι μαφαζάδες. Απ' το αίμα που τινάζεται θαρρούν πως χύθηκε το μάτι. Δεν ήταν.

—Ουλάν, γιαζίκ!... (κρίμα), μουρμουρίζει αγαναχτισμένα ένας στρατιώτης, σιγανά, μην τον ακούσει ο Μιχάλ-τσαούς.

Οι δικοί μας φέρανε νερό. Μου χύνουν αμίλητοι. Ξαφνικά ένας το προσέχει. Μου πιάνει το πρόσωπο απ' το σαγόνι, το κρατά, στυλώνει μια σκληρή ματιά πάνω μου.

—Βρε! λέει αυστηρά. Κλαις;

Είναι ένας τόνος!...

Τον κοιτάζω φοβισμένα.

—Όχι, του λέω. Είναι απ' τον πόνο.

Βγάζει ένα αποτσίγαρο που είχε κρυμμένο, το ξετυλίγει, βάζει τον καπνό στο μέρος που άνοιξε το δέρμα και τρέχει το αίμα. Με χτυπά δυο φορές στις πλάτες, σιγά.

Ο Μιχάλ-τσαούς σφύριζε.

Το βράδυ, σα γυρίσαμε στα κουβούσια, τράβηξα και ξάπλωσα στα τσουβάλια μου.

—Ε! Για την καραβάνα! με ειδοποιεί ο διπλανός μου να σηκωθώ.

Δεν το κούνησα.

Ο Μιχάλ-τσαούς είχε κείνο το βράδυ γλέντι. Σε λίγο ήρθαν πέντε έξι καλεσμένοι του. Πίναν. Ο Αρμένης έσερνε στο ούτι κάτι τούρκικους σκοπούς σα μαστίχα που δεν κοβόταν. Το τραγούδι πέρασε στους συνδαιτυμόνες· οι βραχνές φωνές πέφταν στον αγέρα σα λέρα. Ύστερα ήρθε ο λουλάς, το χασίς. Τα μάτια ήταν πυρρά, τρέχαν τα σάλια τους με τις λέξεις. Κ' εμείς καθόμαστε λουφασμένοι και τους βλέπαμε.

—Ε, να μην τελειώσει ποτέ! φώναξε μια στιγμή ο Μιχάλ.

Κ' οι άλλοι το επανάλαβαν:

—Να μην τελειώσει ποτές αυτή η ζωή!

Κάποιος έρχεται προς το μέρος μου. Αυτός που έβαλε στην πληγή μου σήμερα το αποτσίγαρο. Δεν τον ήξερα. Είναι μια σκληρή τυραγνισμένη φάτσα.

—Έφαγες; με ρωτά.

—Όχι.

Φεύγει. Σε λίγο έρχεται με την καραβάνα του. Είναι μισόγεμη, μου τη δίνει:

—Φάγε!

Δε θέλω. Το ξαναλέει έπιταχτικά:

—Φάγε!

Τρώγω ό,τι μπορώ. Τον λένε Μίλτο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΣΤ'

ἐξελεύσεται ὡς ἐκ στέατος ἡ ἀδικία αὐτῶν, διήλθον εἰς διάθεσιν καρδίας·¹⁶

Τώρα με το καλοκαίρι τα σύννεφα αραίωσαν στην κορφή του Σίπυλου. Ο σκοτεινός όγκος πήρε κάτι πιο ήμερο, έχασε το δικαστικό του ύφος. Και οι άνθρωποι, οι κύριοί μας. Όσοι από μας δουλεύουν τώρα στους χωριάτες, ενενήντα στα εκατό δε γυρίζουν τα βράδια με αδειανά χέρια στο στρατόπεδο. Φέρνουν σταφίδες, ψωμί, καπνό, τίποτα παλιόγροσα. Είναι ο αψύς ήλιος της Ανατολής που σιγά σιγά, όσο ο πόλεμος ξεμακραίνει, αρχίζει υπομονετικά να τυλίγει ξανά τους ανθρώπους της. Τέτοιος ήλιος δε βγαίνει πουθενά αλλού — τους μελώνει, τους τιθασεύει, είναι σαν τα μάτια του φιδιού που κοιτάζει - κοιτάζει το πουλί, το ναρκώνει, ώπου να πέσει. Πέφτουν οι άνθρωποι — χωρίς ν' αντιδρούν, χωρίς να πονηρεύονται, χωρίς να μισούν.

Κ' οι δεκοχτούδες, τα σταχτιά ιερά πουλιά των τούρκικων χωριών που είχαν φύγει με τον πόλεμο, άρχισαν να ξαναγυρίζουν. Οι δικοί μας τα σκοτώναν άναντρα· γι' αυτό είναι ακόμα τρομαγμένα. Πολεμούν να κρύβονται μες στα ερείπια της Μαγνησάς. Μα μέρα με τη μέρα ξεθαρρεύουν κ' έρχονται σιμά στους ανθρώπους. Περπατούν δίπλα τους, ταπ ταπ, οκνά.

—Ιχτιάρ - (γέρο) παππού, μπας κ' έχει τίποτα νέο για μας;

Ο γερο-χωριάτης που ρωτάς γυρίζει, στάματα, σε κοιτάζει.

—Όχι, παιδί μου, λέει ήμερα. Μα ο Θεός έχει για σας.

ΠΙΑΝΩ ΔΟΥΛΕΙΑ στο κάρβουνο. Το φέρνουν τα βαγόνια απ' τη Σμύρνη. Το αδειάζουν πλάι στις ράγιες. Με μικρά τσουβάλια το κουβαλούμε σε μian αποθήκη. Είναι μια δουλειά να κρεπάρεις απ' τα νεύρα. Η μαύρη σκόνη με τη ζέστη χώνεται, κολνά παντού: στη γλώσσα, στα μάτια, στο κορμί. Δεν είναι τίποτα. Μα το αίμα που είναι γαλάζιο θ' άρχισε να μαυρίζει — αυτό είναι το σκληρό.

ΜΙΑ ΜΕΡΑ ήρθε ο Αράπης στα κουβούσια πριν ξεκινήσουμε για τη δουλειά. Χαρά χαρούμενος.

—Ε! Καλά μαντάτα! φωνάζει. Μπορείτε να γράψετε στους δικούς σας. Τούρκικα ή γαλλικά. Λίγα λόγια. Θα περάσουν από λογοκρισία.

Πετάξαμε από χαρά σα να 'ταν να φύγουμε εμείς οι ίδιοι κι όχι τα γράμματα. Το ίδιο βράδυ κιόλας ο καθένας έπιασε να γράφει. Κόλλες και φάκελα πουλούσε η καντίνα. Όσοι είχαν λεφτά, τίποτα γρόσα από καμιά αγγαρεία σε χωριανούς, πήγαιναν κι αγόραζαν. Δεν είχα ποτέ μου εδώ τέτοιο πράμα. Κοιτάζω να δανειστώ από κανένα. Τους λέω να δουλέψω για λογαριασμό τους καμιά μέρα, το μεσημέρι, κι αυτοί να ξεκουράζονται. Κανένας γνώριμός μου δεν είχε. Ήμαστε όλοι φουκαράδες. Γύριζα στα κουβούσια, παρακαλούσα:

—Δώστε μου μια κόλλα.

Μα σαν κ' εμένα ήταν πολλοί που ζητιανεύαν.

—Τώρα δώσαμε σ' άλλον!

—Μπλίκο (φάκελο) έχεις; με ρωτά ένας.

—Όχι, δεν έχω.

—Ε, τι να την κάμεις την κόλλα;

Τι να κάμω; Κοίταζα τα σκυμμένα μούτρα πλάι στα λυχνάρια. Γράφαν σιγά σιγά, μαστορικά, σα να τα ζωγραφίζαν τα λίγα λόγια που θα ταξιδεύαν. Ήταν αποτραβηγμένοι, βουρκωμένοι και σιωπηλοί.

—Τι να κάμω; Τι να κάμω;

Ξημέρωνε Παρασκευή. Τραβήξαμε στο βουνό για ξύλα. Περπατούσα συλλογισμένος κοιτάζοντας χάμου.

Άξαφνα προσέχω τα ποδάρια μου. Είχα βρει πριν από μέρες κοντά στο σταθμό ένα κομμάτι καουτσούκ από παλιό λάστιχο αυτοκινήτου. Το 'χα κόψει σε δυο κομμάτια ίσια με τις πατούνες μου και τα 'δεσα με σπάγγους. Τα φορούσα σαν πέδιλα.

—Παιδιά, λέω στους διπλανούς μου. Κοιτάξτε τούτο!

Πολλοί είχαν ακόμα δεμένα τα ποδάρια τους με τσουβάλια. Κοιτάζουν που τους δείχνω τα δικά μου τα πέδιλα.

—Πουλώ το ένα!

—Πόσα;

—Ένα κομμάτι χαρτί κ' ένα μπλίκο. Πέντε γρόσα.

Με τα πολλά βρίσκω έναν. Γύρευε και τα δυο τα κομμάτια, μα του είπα να με λυπηθεί, ν' αφήσει το ένα. Ήμουν έτοιμος να του τα δώσω, μα δεν επέμενε.

—Καλά, λέει. Μόνο το ένα.

Περπατώντας το ξετυλίγω την ίδια στιγμή, μπας και μετανιώσει, και του το δίνω. Ένας που παρακολουθούσε τη σκηνή ρωτά τον αγοραστή:

—Εσύ δεν έχεις ανάγκη να γράψεις;

—Όχι, λέει αυτός. Δεν έχω κανένα.

—Ορφανός είσαι;

—Όχι, μα τους σκοτώσαν.

Ήμουν σχεδόν ευτυχισμένος γιατί τους σκότωσαν.

Στο βουνό το γυμνό ποδάρι άρχισε να υποφέρει. Είχε συνηθίσει κάμποσο τώρα με το πέδιλο. Μα δε μ' ένοιαζε. Ο πόνος περνούσε με την ευτυχία που είχα.

Σα γυρίσαμε στα κουβούσια πλυθήκαμε. Ύστερα ήρθε η σειρά της προσευχής. Βιαζόμουν. Τέλος όλα τέλειωσαν.

Αγοράζω το φάκελο, το χαρτί, δανείζομαι ένα μολύβι. Αποτραβιέμαι μονάχος.

Αρχίζω να της γράφω:

«Μητέρα,

Ζω και είμαι καλά. Δεν ξέρω που βρίσκεστε. Κουράγιο, μητέρα. Σε φιλώ. Φίλησε κ' εσύ τα παιδιά μας.

Ηλίας»

Τελείωσε.

Συλλογίζομαι που να το στείλω το γράμμα. Που άραγες να 'χουν πάει; Αποφασίζω να το διευθύνω σ' έναν γνωστό μου στη Μυτιλήνη. Αν το πάρουν μια μέρα, τι θα κάμουν, ε; Τώρα πια θα μ' έχουν ξεγράψει. Θα κλαιν πότε πότε, μα αυτό θα γίνεται πολύ σπάνια. Τις πολλές ώρες θα πεινούν.

Γράφω τη διεύθυνσή μου από πίσω:

«Νούμερο 31328 — 14ο εργατικό τάγμα».

Κλείνω το φάκελο.

Ύστερα από καιρό έρχεται ένα γράμμα σε κάποιον. Είναι απ' την Ελλάδα. Το νέο βούιξε σ' όλο το στρατόπεδο. Ύστερα ήρθε κι άλλο ένα γράμμα, ακόμα κάμποσα. Κάθε μέρα χτυπά η καρδιά μου. Περιμένω, περιμένω. Τη νύχτα σφαλνώ τα μάτια και λέω πως το πρωί μπορεί να 'ρθει η πόστα.

ΤΟ ΤΑΓΜΑ μας αρχίζει ν' αραιώνει. Στο εσωτερικό, βαθιά στην Ανατολή που είναι άλλα εργατικά τάγματα, φαίνεται υπάρχει ζήτηση. Στέλνουν αποστολές από μας. Μας αραδιάζουν στη γραμμή το βράδυ και ξεδιαλέγουν.

Την πρώτη φορά που έγινε αυτό ήταν νύχτα. Δεν ξέραμε τίποτα. Μας βγάλαν όξω σε διπλή σειρά. Ύστερα ήρθε ο Διοικητής. Από πίσω οι δικοί μας οι τσαούς.

Έπιασαν και ξεχώριζαν: Εσύ, εσύ.

«Τι τρέχει;»

«Ποιος ξέρει.»

Ξεδιάλεξαν ίσαμε εκατό σκλάβους. Τους πήραν, τους βάλαν σε χωριστό κουβούσι. Οι σκοποί στην πόρτα κείνο το βράδυ ήταν διπλοί.

«Τους πάνε στο τάγμα της Κόνιας!» μαθαίνουμε τέλος.

Το πρωί μπάρκαραν με το τραίνο.

«Χαιρετίσματα κει κάτω στ' αδέρφια!»

«Καλή αντάμωση!»

Ύστερα, κάθε τόσο, οι αποστολές άρχισαν να γίνονται πιο συχνές. Πότε σαράντα, πότε εξήντα. Όλοι τρέμαμε μη φύγουμε πιο βαθιά.

—Τι σημασία έχει; λέει ένας. Εδώ ή πιο μέσα...

—Δεν είναι το ίδιο. Όσο να 'ναι, εδώ είναι πιο κοντά στη θάλασσα.

Ναι, έτσι είναι. Καλά καλά δεν ελπίζουμε. Αλλά ποιος ξέρει;

Ένα μεσημέρι πάνω στη δουλειά ξαφνικά το φουρνίρει ένας δικός μας:

—Παιδιά, αύριο έχει αποστολή!

—Που το ξέρεις; τον ρωτούμε ανήσυχα.

Οι αποστολές γίνονταν πάντα μυστικά. Κανένας δεν ήξερε.

—Τι σας μέλει; κάνει αυτός με πολλά υπονοούμενα. Θα δείτε!

Πραγματικά έγινε αποστολή.

—Το 'δατε; μας λέει την άλλη μέρα ο σύντροφος.

—Μα που το 'ξερες; επιμένουμε να μάθουμε το μυστικό.

Με τα πολλά μας όρκισε και μας το είπε. Του το 'χε πει ο Μιχάλ-τσαούς. Ο σύντροφός μας είχε μαζέψει οικονομίες, σαράντα γρόσα. Ο Μιχάλ-τσαούς το ήξερε, του τα γύρεψε και τον βεβαίωσε πως να 'ναι ήσυχος, δε θα φύγει.

Έτσι άρχισε κι απ' τη μεριά τούτη μια καινούργια εκμετάλλευση. Ο Διοικητής ειδοποιούσε τους προκρίτους μας πότε θα γίνει αποστολή. Αυτοί ξέρανε ποιοι από μας τον φυσούσαν — παλιόγροσα, σάλια-μπάλια, ζυμωμένα με ιδρο. Τα βουτούσαν και τους εξασφάλιζαν. Οι άλλοι, το πλήθος, μπαρκάριζαν ολοένα για βαθιά στην Ανατολή.

Περιμένω κάθε φορά πως θα 'μαι κ' εγώ μαζί τους. Λογαριάζω πως ο Μιχάλ-τσαούς θα εκδικηθεί. Μα δεν ήρθε η σειρά μου. Φαίνεται είναι καλύτερα να βασανίζεις από σιμά.

Κι ακόμα μια απρόοπτη αναχώρηση. Ξαφνικά η είδηση γέμισε το στρατόπεδο: Φεύγουν είκοσι για την Ελλάδα! Για που λέει; Μάλιστα, για την Ελλάδα! Ήταν έλληνες υπήκοοι. Τους γύρεψαν ονομαστικά από κει κάτω.

Κάτι μυρίζει στη δουλειά τούτη. Δεν μπορούμε να ξηγήσουμε πώς έγινε έτσι που και οι είκοσι να 'ναι απ' την αριστοκρατία του στρατοπέδου μας. Μαζί τους είναι κι ο Γιοβάν-τσαούς. Ένα αψηλό γουρούνι εκ Καισαρείας, πάστα ίδια με τον Μιχάλ-τσαούς. Δεν έχω καμία εμπιστοσύνη στους πατριώτες του Μεγάλου Βασιλείου αν τύχει να 'ναι αψηλοί.

Τέλος φεύγουν. Φεύγουν. Τους βλέπουμε με μίσος, μήτε καν τους αποχαιρετούμε.

—Στο κακό συναπάντημα, παλιόσκυλα!

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΖ'

*Καὶ σύ, Κύριε, ἕως πότε;*¹⁷

Οι μαφαζάδες που μας φυλάνε είναι μεγάλες ηλικίες. Όλοι απ' τα βαθιά της Ανατολής, στον καιρό του πολέμου το 'χαν σκάσει στα βουνά. Το κουβέρνο τότες δεν μπορούσε να τους κυνηγήσει. Μα, τώρα που κάλμαρε το μέτωπο κι ο Έλληνας έφυγε, ανοίξαν τα παλιά κατάστιχα και τους μαζέψαν έναν έναν. Κ' επειδή σε τέτοια ηλικία δεν ήταν πια βολετό να μάθουν να σκοτώνουν ανθρώπους πολιτισμένα, τους βάλαν βοηθητικούς να φυλάνε εμάς.

Στην αρχή τους είπαν πως θα υπηρετήσουν τρεις μήνες. Οι μήνες γίναν έξι, γίναν οφτά, οχτώ, κι αυτοί ολοένα μέναν μαζί μας και ζυμώνουνταν.

Οι πιο πολλοί τους έχουν γενειάδα. Σιγά σιγά έπιασαν να 'ρχονται τα βράδια στις παρέες μας. Ψάχνουν με τα δάχτυλα τα γένια τους και λεν, κοιτάζοντας με τ' αγαθά μάτια τους κάπου:

—Αχ, μεμλεκέτ!... (πατρίδα)

Μας λεν τον καημό τους, μας ρωτούν τι να κάμουν.

Δεν έχουμε πολύ κέφι γι' αυτές τις παρέες. Τους ακούμε σχεδόν ψυχρά — ανάμεσά τους κι ανάμεσά μας υπάρχει ο σκληρός τοίχος. Αυτοί δεν είναι που μας κρατούν δεμένους; Τους μισούμε — πρέπει. Κι αν καμιά φορά πιάνεις τον εαυτό σου αφηρημένο σα να 'χει ξεχάσει τον «τοίχο», δε χρειάζεται παρά μια σπίθα μυαλό. Φέρνεις πάλι τότες, ντροπιασμένος, τον κύριο οχτρό στο προσκήνιο.

Μια μέρα οι μαφαζάδες μάθανε —το 'γραφε λέει το φύλλο— πως οι ηλικίες τους απολύθηκαν.

—Τι να κάμουμε; Τι να κάμουμε;

Έρχονται και μας ρωτούν γεμάτοι απελπισία.

Ένας δικός μας τους ορμηνέει τότες να σηκωθούν και να βγουν στο Διοικητή αναφορά. Έτσι γίνεται, τους λέει, στο στρατό. Θα του πείτε: «Θέλουμε το χαρτί μας!»

Κοιτάζονται μ' απορία: Μα έχουν την άδεια, λοιπόν, να κάμουν κάτι τέτοιο;

—Και βέβαια την έχετε!

Δεν ξέραν με τι τρόπο να μας φχαριστήσουν για την ορμήνια. Βγάλαν συναμεταξύ τους μιαν επιτροπή από έξι. μέσα σ' αυτουनों ήταν κ' ένας Αράπης.

Σύμφωνα με τις οδηγίες μας ζήτησαν πρώτα τον υπαξιωματικό, αυτός τους πήγε στο λοχαγό κι από κει τους παρουσίασαν στο Διοικητή, τον Γιαννιώτη.

—Τι θέλετε, ουλάν;

—Το χαρτί μας θέλουμε για το μεμλεκέτ! Το λεν οι γαζέτες.

—Τι έκανε λέει;

—Το χαρτί μας για το μεμλεκέτ!

Οχ, που να 'σουν, μάτια μου! Ο Γιαννιώτης τα 'χασε. Ήταν ένα πράμα ακατανόητο για τον τούρκικο στρατό. Τόσα χρόνια μπίνμπασης δε θυμόταν κάτι παρόμοια φοβερό.

—Ποιος σας ορμήνεψε, κερατάδες! Ποιος σας ορμήνεψε; φώναξε έξω φρενών.

Φοβισμένοι σα ζαρκάδια του το είπαν: Οι σκλάβοι. Αυτοί ξέρουν.

Απασχολημένος κείνη την ώρα, διάταξε να τους κλειδώσουν, όλη την επιτροπή, σ' ένα κελί. Ήταν βράδυ. Αύριο θα τους κανόνιζε.

Η είδηση γέμισε πίκρα όλους τους άλλους μαφαζάδες, που περίμεναν με αγωνία το αποτέλεσμα. Ήμαστε κ' εμείς λυπημένοι. Χωρίς λόγο. Τι μας ένοιαζε;

Την άλλη μέρα ξημέρωνε Παρασκευή. Ο Διοικητής κατά τις δέκα η ώρα διάταξε να μαζευτούν όλοι οι λόχοι των σκλάβων στο ύπαιθρο, έναν μεγάλο τόπο. Ήταν εκεί και ο λόχος των μαφαζάδων.

Σε λίγο φέραν τους έξι στρατιώτες που είχαν βγει χτες στην αναφορά. Φέραν και τρεις σκλάβους, κατηγορουμένους απ' τους δικούς μας τους τσαουσάδες γιατί δεν τους κάναν τα θελήματα.

Τους ξεγυμνώνουν όλους ως τη μέση. Μ' ένα μεγάλο σκοινί τους δένουν, τον ένα με τον άλλο, και τους εννιά αράδα. Ύστερα, τις δυο άκρες το σκοινί το πιάνουν, απ' τη μια κι απ' την άλλη, από δυο στρατιώτες.

Σαν τελείωσε η προετοιμασία τούτη ήρθε ο Διοικητής. Από πίσω του τρεις τέσσερις αξιωματικοί. Ο Γιαννιώτης, με δεμένα τα χέρια του στις πλάτες, προχωρεί νευρικά μπρος στην αράδα τους δεμένους. Τους κοιτάζει μες στα μάτια, έναν ένα. Τσιμουδιά. Ύστερα γυρίζει πάλι πίσω. Ξαναπερνά από μπροστά τους, έναν ένα. Κ' ύστερα άξαφνα, απότομα, ξέσπασε η θύελλα:

—Παλιόσκυλα! Παλιόσκυλα! Παλιόσκυλα!

Χτυπούσε με το καμτσίκι από στριμμένο τέλι στο κεφάλι, στα μάτια, στα γυμνά κορμιά. Λάφαζε, ίδρωνε, έπαιρνε δύναμη τρέχοντας ζερβά δεξά σα να τη ζητούσε, κι ολοένα, χτυπούσε λυσσασμένα, αβάσταχτα, τυφλά. Οι δεμένοι φώναζαν σπαραχτικά, κάναν ασυναίσθητα μια προσπάθεια να συρθούν πότε απ' το ένα μέρος, πότε απ' τ' άλλο. Μα οι στρατιώτες με το σκοινί βαστούσαν την ισορροπία στη διεγκυστίνδα.

Σαν απόκαμε πια να χτυπά φώναξε ένα στρατιώτη και του έδωσε το νεύρο. Ο στρατιώτης ήταν απ' την ίδια κλάση, η μοίρα του ήταν με τους έξι.

—Χτύπα! Χτύπα!

Κι αυτός, τρέμοντας, χτυπούσε νευρικά, αδέξια, μπρος στα μάτια του Διοικητή, που σφούγγιζε τον ιδρο του.

Παρακολουθούσαμε τη σκηνή με σφιγμένα δόντια. Στα δασά στήθια των δεμένων έτρεχε το αίμα — θα 'τρεχε και στον Αράπη, μα σ' αυτόν δε φαινόταν επειδή ήταν μαύρος. Βλέπαμε μονάχα πώς άνοιγε το στόμα του και το σφαλνούσε σπασμωδικά, σα να κατάπινε τον αγέρα γουλιά γουλιά.

Τέλος ο Διοικητής αποτραβήχτηκε.

—Θα δουλέψουν δέκα μέρες με τους σκλάβους! διατάζει για τους έξι στρατιώτες.

—Μάλιστα!

Σαν τους λύσαν, οι πιο πολλοί πέσαν καταγής βογκώντας. Μονάχα ο Αράπης, μόλις έμεινε λεύτερος, έπιασε να τρέχει, πηδούσε σαν κατσίκι, ένα κορμί ίσαμε κει πάνου — θα 'θελε φαίνεται να ζεσταθεί.

Τον κυνήγησαν και τον πιάσαν.

Σκορπίσαμε μες στο στρατόπεδο ομάδες ομάδες. Ένα απροσδιόριστο κύμα μεγάλωνε, μεγάλωνε, φούσκωνε — μια γινατωμένη προσπάθεια προς τα ψηλά. Και οι άνθρωποι, το πλήθος, ολοένα συνθλίβονταν απ' το τεράστιο κενό:

—Σε τι λοιπόν ξεχωρίζανε αν ήταν Χριστιανοί για Τούρκοι;

Σε τι ξεχωρίζανε; Εμείς ήμαστε γεσίρ, ήμαστε δεμένοι. Εμ αυτοί που ήταν λεύτεροι; Το αίμα αυλάκωσε και τα εννιά κορμιά — τι διαφορά είχε; Μονάχα ο Αράπης — ε, αυτός ήταν μαύρος.

Το ίδιο βράδυ. Νύχτα. Τώρα που καλοκαίριασε οι πόρτες στα κουβούσια μας μέναν ανοιχτές. Ένας σκοπός φύλαγε πάντα.

Αυτό το βράδυ στο δικό μας το κουβούσι φύλαγε σκοπός ο στρατιώτης που τον είχαν βάλει το πρωί να μαστιγώσει τους συντρόφους του. Είναι συντριμμένος. Του λέμε να μην πικραίνεται. Ό,τι έγινε έγινε.

—Γιατί; παραπονιέται μελαγχολικά. Γιατί να μας ανοίξετε τα μάτια;

Κοντεύαν μεσάνυχτα. Ολόζεστη η καλοκαιρινή βραδιά. Ξαπλωμένοι δεν μπορούσαμε να κοιμηθούμε. Ένας νέος διάλογος: Συλλογιόμαστε. Όλο το κουβούσι ήταν βυθισμένο στο σκοτάδι. Μονάχα εκεί, προς το μέρος του μαφαζά, άναβε ένα λυχνάρι. Εκεί δίπλα ήταν το γιατάκι του Μιχάλ-τσαούς.

Ο σκοπός είχε καθίσει χάμω. Το όπλο του μες στα σκέλια. Θαρρούσαμε πως ξαγρυπνούσε.

Ξαφνικά ένας λέει σιγά:

—Κοίτα!...

Από στόμα σε στόμα πήρε είδηση όλο το κουβούσι. Κοιτάζουμε:

Στο λίγο φως, στην πόρτα, διακρίνουμε τον επιλοχία του στρατοπέδου. Ήταν ένα νεαρό τριζάτο κέρατο. Έκανε έφοδο. Πατώντας στις μύτες των παπουτσιών του πλησιάζει το μαφαζά και, σιγά, με προσοχή, του παίρνει το όπλο απ' τα χέρια. Κοιμόταν.

Με το όπλο στο χέρι ο επιλοχίας ρίχνει μια ματιά γύρω του. Κοιτάζει προς το γιατάκι του Μιχάλ-τσαούς. Αυτός ροχάλιζε, μα ο υπηρέτης του, το τσανάκι, παρακολουθούσε τη σκηνή.

Ο επιλοχίας του γνώφει: σουτ! Ύστερα πάει κοντά του, του δίνει το όπλο και κάτι του λέει. Ύστερα, με προσοχή, βγαίνει όξω και χάνεται στο σκοτάδι.

Παρακολουθήσαμε τη σκηνή γεμάτοι αγωνία. Καταλάβαμε. Πήγαινε να ειδοποιήσει τον αξιωματικό: Εν ώρα υπηρεσίας το όπλο του σκοπού στα χέρια ενός σκλάβου! Και ο σκοπός ροχαλίζοντας! Αν δεν ήταν κρεμάλα, θα ήταν φυλακή για όλη του τη ζωή.

Τότες σ' όλο το κουβούσι αμολήθηκε ένα υπόκωφο βογκητό. Ολοένα δυνάμωνε, σαν τα βόδια που τα σφάζουν. Στην αρχή σαλάγισε μια σκιά και σηκώθηκε. Ύστερα άλλη, ύστερα όλο το κουβούσι βρέθηκε στο ποδάρι. Με νευρικά κινήματα βιαζόμαστε προς την πόρτα. Ήμαστε ίσαμε ογδόντα άνθρωποι, στοιβαγμένοι, με αγκρηλωμένα μάτια.

—Δώσ' το τουφέκι! λέει ο Μίλτος απειλητικά στο τσανάκι.

Αυτός κάνει να μην ακούσει, κιχ μιχ, ρίχνει μια ματιά δίπλα στον αφέντη του το Μιχάλ, που ροχάλιζε μεθυσμένος απ' το χασίς.

—Γρήγορα, σκουλήκι! Δώσ' το!

Στο μεταξύ άλλοι είχαν τρέξει προς το μαφαζά. Τον ξύπνησαν. Κοίταζε με τα ξαφνιασμένα μάτια του τόσοις ανθρώπους από πάνω του, δεν μπορούσε να καταλάβει.

—Γρήγορα! Γρήγορα!

Του το ξηγούμε με λίγα λόγια, αρπούμε το τουφέκι απ' το τσανάκι και του το δίνουμε. Ύστερα τρέχουμε να βρεθούμε στον τόπο του ο καθένας. Όλα αυτά γίνανε μέσα σ' ένα δυο λεπτά.

Δεν είχαμε καλά καλά ξανακαθίσει σαν φάνηκε ο μουλαζίμ εβέλ, ο επιλοχίας και δυο στρατιώτες. Νευρικοί, βιαστικοί. Μόλις τους διακρίνει ο σκοπός παίρνει στάση προσοχής.

Ο αξιωματικός κοιτάζει με απορία και θυμό τον επιλοχία:

—Που είναι;

Αυτός τα 'χασε: Μα ναι, ναι, τον είδε με τα μάτια του, βεβαιώνει.

—Ουλάν, δεν κοιμόσουν;

—Εγώ; Όχι! λέει ο στρατιώτης.

Ο επιλοχίας, αποσβολωμένος, κοιτάζει προς το μέρος του Μιχάλ, να δει το τσανάκι. Μα είχε χαθεί απ' το φόβο το δικό μας. Κάπου θα είχε χωθεί.

Ο μουλαζίμ-εβέλ χτυπά φουρκισμένος το καμτσίκι στις μπότες του. Ύστερα, για να ξεσπάσει κάπου, που τον ανησύχησαν, το κατεβάζει μια στα μούτρα του σκοπού. Γυρίζει απότομα και φεύγει.

ΕΤΣΙ με τον καιρό, χωρίς να το καταλαβαίνουμε, τυφλά, αρχίσαμε, οι μαφαζάδες κ' εμείς, να ερχόμαστε σιμά. Να πλησιάζουμε. Τα βράδια έρχονται πιο ταχτικά και κάνουν παρέα μαζί μας. Λέμε μαζί τα βάσανά μας. Και στην κουβέντα δε μας λεν πια «γεσίρ». Με τη βαριά ανατολίτικη φωνή τους το προφέρνουν γεμάτο θερμότητα και καλοσύνη:

—Αρκαντάς (σύντροφε).

Στις δουλειές που πάμε, μήτε χτυπούν πια μήτε βλαστημούν. Σα δεν είναι μπροστά κανένας ρωμιός τσαούς κάνουν πως δε βλέπουν και μας αφήνουν να καθόμαστε. Τουτουνούς τους τσαούς τους τρέμουν, γιατί τους σπιγουνεύουν άναντρα στους αξιωματικούς.

Το μεσημέρι, στο «παϊντός», ξαπλώνουμε μαζί κάτω απ' τον αψύ ήλιο και τρώμε το ψωμί μας. Μιλούμε φιλικά, κ' έτσι πολλές φορές περνά η προσδιορισμένη ώρα για ανάπαυση. Τότες αυτοί, φοβισμένοι, μας σηκώνουν ήμερα ήμερα, σα να μας παρακαλούν:

—Άιντε, σύντροφοι, σηκωθείτε.

Σηκωνόμαστε με βαριά καρδιά να ξαναπιάσουμε δουλειά. Κι αυτοί, σα να φοβούνται μη βαρυγκομούμε μαζί τους, μας χτυπούν στον ώμο φιλικά:

—Τι να κάμουμε, αρκαντάς; Ο Θεός να μας λυπηθεί, κ' εσάς κ' εμάς.

Να μας λυπηθεί. «Κ' εσάς κ' εμάς». Το λεν πια σχεδόν μόνιμα. Αρχισαν να μη μπορούν να ξεχωρίζουν τις δυο μοίρες, τη δική τους και τη δική μας. Τρέμουν τους αξιωματικούς τους και τους τσαουσάδες τους δικούς μας. Αυτούς τους ίδιους μισούμε κ' εμείς. Ικετεύουν για το «μεμλεκέτ», ένα καλύβι κάπου. Κ' εμείς.

Λοιπόν;

ΟΛΟΙ ΤΟΥΣ είναι φουκαράδες. Μα πολύ. Δεν τους δίνουν τίποτα για χαρτζιλίκι. Φαίνεται τους κλέβουν οι αξιωματικοί. Υποφέρνουν απ' όλες τις στερήσεις, ακόμα κι απ' τον καπνό. Εμείς μαζεύουμε αποτσίγαρα λεύτερα — αυτοί, όσο να 'ναι, διστάζουν. Δε θέλουν να ταπεινωθούν τόσο. Μα, άμα δεν τους βλέπουμε...

Οι δικοί μας, όσοι δουλεύοντας στους χωριάτες οικονομούνε τίποτα πεντάγροσα,

τα κάνουν πάντα καπνό. Μας κερνούν. Ο μαφαζάς βλέπει. Το φιτίλι περνά και σ' αυτόν. Τυλίγει το τσιγάρο, δίνει πίσω το φιτίλι. Το κεφάλι χαμηλά. Το τσακμάκι. Ανάβει. Τότες μονάχα, μαζί με την πρώτη ρουφηξιά, τα μάτια σηκώνονται. Δε λέει τίποτα.

Α, είναι μεγάλο πράμα δυο μάτια που ακινητούν έτσι...

ΩΡΕΣ ώρες αποτραβιούνται μονάχοι τους σε μια γωνιά. Κοιτάζουν στο βάθος κι αρχίζουν τραγούδια της πατρίδας τους. Τους έχουν μάθει ένα πολεμικό θούριο: «Ανγκαρανίν τασινά μπακ...» Οι γεροί, ρωμαλέοι τόνοι αδυνατίζουν στα χείλια τους, μερώνουν. Κ' έτσι που τους τραγουδούν παίρνουν κάτι σαν από μοιρολόι:

*Κοίτα κατά το βράχο της Αγκυρας,
κοίτα τα δακρυσμένα μάτια μας...*

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΗ'

ὅτι ἐταπείνωσας ἡμᾶς ἐν τόπῳ κακώσεως, καὶ ἐπεκάλυψεν ἡμᾶς σκιά θανάτου.¹⁸

Ανέλπιστα, μια μέρα δε μας βγάλανε για δουλειά.

—Τι τρέχει;

Και την άλλη τα ίδια.

Δεν μπορούμε να το ξηγήσουμε. Τέλος το μαθαίνουμε: Θα 'ρχόταν μια επιτροπή, ένας Σπανιόλος λέει, Ντελλάρα τ' όνομα, να μας δει πώς τα πάμε.

—Αλήθεια, μωρέ παιδιά μου; Ταυριά δεν είναι που έχουνε κει κάτω στην πατρίδα του;

Ένα πρωί μας παίρνουν καμιά εξηνταριά σκλάβους για μια μικρή αγγαρεία. Είναι λίγο όξω απ' τη Μαγνησά. Δίπλα στις ράγιες του σιδηρόδρομου τελειώνει μια μεγάλη χαράδρα, ανάμεσα στο Σίπυλο. Τη λεν «Κιρτίκ-ντερέ». Μεσ σ' αυτή τη χαράδρα λογάριαζαν πως θα σκοτώθηκαν ίσαμε σαράντα χιλιάδες χριστιανοί απ' τη Σμύρνη κι απ' τη Μαγνησά, αρσενικοί και θηλυκοί. Τις πρώτες μέρες της καταστροφής. Τα κορμιά λιώσανε το χειμώνα, και το νερό της χαράδρας που κατέβαινε από ψηλά έσπρωξε τα κουφάρια προς τα κάτω. Έτσι φτάξανε ίσαμε το δρόμο, στις ράγιες.

Ο Ντελλάρα σα θα 'ρχόταν θα φούμερνε ένα πούρο. Μεσ στο «βαγκόν-λι». Θα κοίταζε απ' το παραθυράκι όξω και θ' αποθαύμαζε το τοπίον. Εκεί, άξαφνα, μπορούσε να προσέξει τα κουφάρια. Κεραμιδαριό η έκσταση! Λοιπόν η δουλειά μας όλη τη μέρα ήταν να σπρώξουμε τα κουφάρια, που ατάχτησαν, προς τα μέσα. Να μη φαίνονται.

Στην αρχή μας έκανε κακό να τα πιάνουμε με τα χέρια μας, αγκαλιές αγκαλιές, και να τα κουβαλούμε. Μα σε λίγες ώρες οι πρώτες εντυπώσεις είχαν περάσει. Οι σκλάβοι κάναν κι αστεία.

—Τι βαστάς; ρωτούσε ένας.

Ο άλλος κοιτάζει την αγκαλιά του. Περπατά και μετρά:

—Δυο κεφάλια. Πέντε καλάμια. Έξι χτένια.

—Αρσενικοί, για θηλυκοί;

—Σαν αρσενικοί μοιάζουν.

—Δεν ψούνισες καλά, σύντροφε!

—Γιατί;

Ο άλλος δείχνει θριαμβευτικά τη δική του αγκαλιά:

—Κοίτα δω! Μια λεκάνη, δυο λεκάνες, τρεις λεκάνες! Και μοιάζει όλο γυναικείο πράμα...

Σε κάμποσα καλάμια, κόκαλα χεριών, βρίσκαμε διατηρημένο ένα ψιλό σύρμα. Ο χριστιανός θα 'ταν δεμένος με κάποιον άλλο — μα, με το κατρακύλισμα στη χαράδρα, αυτός ο σύντροφος σκελετός είχε ξεκόψει. Ένας όμως από μας στάθηκε τυχερός. Βρήκε τέσσερα κόκαλα χεριών δεμένα μαζί μαζί. Έτσι μαζί μαζί τα σήκωσε και τα κουβάλησε παραμέσα.

ΜΕΣΗΜΕΡΙ. Βαρεμένοι απ' αυτό το πάνε έλα. Περπατούμε αργά, ναρκωμένοι απ' τον φρέσκο ήλιο. Κ' οι κουβέντες, τ' άγαρμπα αστεία, έχουν σταματήσει. Κανένας δε βγάζει μιλιά. Μονάχα όταν ένας βρήκε ένα μικρό κρανίο το έδειξε στους αλλουνούς.

—Για δέστε, είπε

Ήταν παιδάκι.

—Αλλάχ!... Αλλάχ!... μουρμουρίζει ταραγμένος ο μαφαζάς.

Καθίσουμε να φάμε ψωμί. Κανείς δεν έχει όρεξη. Ένας λέει:

—Πόσω χρονώ να 'ταν;

—Για το παιδάκι λες;

—Ναι.

—Τι θα 'ταν; Κάνα δυο χρονώ.

Νωρίς νωρίς το βράδυ είχαμε τελειώσει.

Ο λοχίας πάει στη σιδηροδρομική γραμμή. Κοιτάζει από κει πάνου αν φαίνεται τίποτα στο άνοιγμα της χαράδρας. Δε φαινόταν.

—Εν τάξει!

Ένα δυο παίρνουν ενθύμια γι' αυτή τη μέρα. Άλλος ένα σύρμα. Άλλος ένα μικρό κόκαλο.

—Τι κουράγιο είναι αυτό! διαμαρτύρεται ένας σύντροφος.

—Είναι για δείγμα! άπαντα τότες ένας απ' αυτούς.

Σαν πέσαμε στο δρόμο να γυρίσουμε στο στρατόπεδο, ο νους μας δεν μπορούσε να φύγει απ' τον τόπο που αφήσαμε. Η χαράδρα με τους σκελετούς βάραινε κυριαρχικά — κάτι κουνιόταν, μας παρακολουθούσε βήμα με βήμα.

Σε μια πηγή σταθήκαμε. Πλύνουμε τα χέρια μας, τα πρόσωπά μας. Σα ν' αλαφρώσαμε.

—Τι θα γίνουν τόσα κόκαλα; αναρωτιέται μια στιγμή ένας.

Ο Μίλτος τον κοιτάζει ήρεμα.

—Δεν ξέρεις τι γίνεται με τα κόκαλα;

—Όχι.

—Κοπριά, σύντροφε.

—Τι έκανε λέει;

—Κοπριά, σύντροφε. Θα δεις μια μέρα που θα μοσκοπουληθούν. Θα δεις...

Ήταν ταξιδεμένος ο Μίλτος. Ήξερε.

Ω, βέβαια, έτσι θα γίνει: Απ' το Σαουθάμπτον—κάποιο τέτοιο «μπτον»— θ' αριβάρει μια μέρα ένας μπιχιμίχος. Θα σιάξει τα γυαλιά του, θα ξετάσει το πράμα: ποιότης έξτρα για χημικά λιπάσματα. «Πόσα τον τόνο;» «Τόσα.» «Ω, μα αλλού πήραμε τούρκικο πράμα, βουλγάρικο πράμα, ρούσικο πράμα τόσα!» «Μα τούτο δω είναι γνήσιο ελληνικό!» θα του αντιτάξει ο πλασιέ. «Αλήθεια γνήσιο;» «Αλήθεια.» «Ε, τότε ας πάει και το παλιάμπελο!»

Και ο μπιχιμίχος θα συγκατατεθεί σε τιμή ένα γρόσι μεγαλύτερη — επειδή τώρα πια θα ήταν στη μέση ο Περικλής και ο Ικτίνος.

ΤΟ ΑΛΛΟ πρωί επιθεώρηση. Ο Διοικητής. Έβγαλε στην μπάντα ίσαμε τρακόσους σκλάβους: όσους είχαν σουλουπωθεί με τίποτα παλιόρουχα που ζητιάνεψαν, παλιαρβύλες. Οι ρέστοι, που ήμαστε ντυμένοι ακόμα με τσουβάλια, πήραμε διαταγή να ετοιμαστούμε για πορεία.

Ξεκινήσαμε κάτω από ένα καυτόν ήλιο. Περπατούσαμε μες στα βουνά ίσαμε δυο ώρες.

—Μα τι είναι, μωρέ; Τι είναι;

Τέλος μας το ξηγήσαν. Έμας δεν έπρεπε να μας δει ο Ντελλάρα. Μας πήγαιναν να μας κρύψουν.

Το βουνό που ανεβήκαμε γεμάτο θάμνα. Οι σκλάβοι που ήταν ξυπόλυτοι βλαστημούσαν κι άλλαζαν τον αδόξαστο του Σπανιόλου, γενεά προς γενεά.

—Αλήθεια, τον κερατά! Καλά ήταν με τα ταυριά και με τα Τολέδα του! Μ' εμάς τι ήθελε;

Όλη τη μέρα την περάσαμε στο βουνό. Το βράδυ γυρίσαμε στο στρατόπεδο. Ρωτούμε να μάθουμε τι έγινε.

Το «σχέδιο» λέει, ο Σπανιόλος, έκαμε μια γρήγορη βόλτα μπροστά στους σκλάβους, φορούσε λιλιά διάφορα, κ' ήταν σα βρεμένη πουλάδα μες στον ιδρο. Σκούπιζε τα μάγουλ κ' έλεγε με τα σάλια του που τρέχαν:

—Μουί μπιέν! Μουί μπιέν! (*Πολύ καλά! Πολύ καλά!*)

Οι δικοί μας μόκο! Που να βγάλει κανέννας κιχ. Ο Γιαννιώτης ύστερα θα του άλλαζε την πίστη.

—Πες του πως κάθε Παρασκευή κάνουν και προσευχή! διάταξε το δραγουμάνο ο Διοικητής.

Ο δραγουμάνος το είπε: Έτσι κ' έτσι. Το «σχέδιο» έγλειψε τη γλώσσα του και μυξογέλασε:

—Μουί μπιέν! Μουί μπιέν!

Μουί, λοιπόν, παιδιά! Σ' όλο το στρατόπεδο, το βράδυ, δεν άκουγες παρά την ίδια κραυγή. Οι σκλάβοι την είχαν βρει του γούστου τους, την πιπίλιζαν και χαχάνιζαν. Κ' ύστερα, με τον καιρό, τη βάλαν στην κουβέντα τους, στ' αστεία και στα σοβαρά, την κολνούσαν όπου και να 'ταν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΙΘ'

ἀπόστησον ἀπ' ἐμοῦ τὰς μάστιγὰς σου.¹⁹

Το στρατόπεδο μετακινείται. Χαμηλότερα. Προς τη θάλασσα. Ύστερα από τόσους μήνες μπορούμε να τη βλέπουμε στο βάθος που γυαλίζει.

Η στρατοπέδευση έγινε στο ύπαιθρο. Είναι μια σειρά ξύλινες παράγκες, η μια δίπλα στην άλλη. Γύρω γύρω είναι ένας μεγάλος τόπος ίσαμε πενήντα στρέμματα. Τον φράζουν σε τρεις πυκνές σειρές τα συρματοπλέγματα.

Στις παράγκες θα 'μαστε ίσαμε δυο χιλιάδες σκλάβοι. Στην άκρη, ξεχωριστά, είναι η παράγκα που μένει ο λόχος του στρατού που μας φυλάγει.

ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ. Ζεστές μέρες. Οι γλώσσες κρέμονται όξω απ' τα χείλια σαν περιττά πράγματα — γιατί να 'χουμε δυο αυτιά κι όχι ένα αυτί; Ο αγέρας είναι γεμάτος από κάψα. Κολνά σαν ουσία λιπαρή. Μάθαμε πως έγινε ειρήνη. Περιμένουμε μια βδομάδα, δυο βδομάδες. Ύστερα ξαναγυρίζουμε πάλι με αργά βήματα στον εαυτό μας. Δεν ξέρουμε αν περιμένουμε ή όχι.

Αυτές τις μέρες ήρθε κάτι που δεν το είχαμε προβλέψει. Οι μεγάλες δουλειές κοπήκαν. Μια μέρα δε μας βγάλαν στη δουλειά. Και την άλλη. Και την άλλη. Μέρες ολάκερες. Μια βδομάδα, δυο. Μας λεν πως οι δουλειές του κουβέρνου λιγοστέψαν. Γι' αυτό. Τίποτα άλλο.

Καλά.

Λέμε καλά είναι. Θα συχάσουμε. Θα συνεφέρουμε.

Την πρώτη μέρα ήταν σχεδόν χαρά. Τη δεύτερη. Ύστερα ένας ένας άρχισαν ν' αποτραβιούνται — μια ανάγκη νέα, να μονωθείς για λίγο, να ταχτοποιήσεις...

Καλά. Πρώτη μέρα, δεύτερη μέρα. Τα σκληρά μούτρα αρχίζουν να σκοτεινιάζουν.

Τι τρέχει;

Αυτές τις μέρες της ακινησίας και της ζέστης κάθε πρωί έχει προσευχή. Οι σκλάβοι μαζεύονται με οκνά βήματα κάτω απ' τον ήλιο και περιμένουν. Έρχεται ο Αράπης. Ο «ειδικός» σύντροφος αρχίζει τη δέηση. Κανείς δεν προσέχει. Τα μάτια κοιτάζουν τη γης.

Να τελειώνουμε! Να τελειώνουμε!

Ο δεόμενος μια στιγμή σταματά να λέει.

—Τελείωσε;

—Τελείωσε.

Ένας ένας απομακρύνονται σιωπηλοί.

Την άλλη μέρα η ίδια ιστορία. Πολλοί πλαγιάζουν στα κουβούσια. Άλλοι είναι ξαπλωμένοι όξω, ανάσκελα, μπρούμυτα. Οι τσαουσάδες, οι δικοί μας, γυρίζουν και χτυπούν τα κορμιά που ησυχάζουν.

—Σηκωθείτε! Σηκωθείτε!

—Τι είναι πάλι;

—Προσευχή!

Το προφέρνουν στον ίδιο τόνο όπως κάποτε το «οντουνά».

—Προσευχή!

Οι σκλάβοι βλαστημούν, σηκώνονται, χασμουριούνται, τεντώνουν τα χέρια τους να ξεμουδιάσουν και κουνιούνται προς το κέντρο του στρατοπέδου.

ΣΤΟ ΣΤΡΑΤΟΠΕΔΟ έχουμε μαζέψει πολλά σκυλιά. Οι σκλάβοι τα κουβάλησαν απόξω, απ' τα χωράφια που δούλευαν. Είναι μια τρυφερότητα μες στην τραχιά ζωή τους. Τα πιο πολλά είναι αχαμνά — τρων ό,τι περισσεύει. Έχω κ' εγώ ένα. Ένα κοπρόσκυλο. Το λέμε Ναβουχοδονόσορ. Γιατί; Έτσι. Γιατί εγώ είμαι το «Νούμερο 31328»;

Πολλοί κάθονται με υπομονή μες στον ήλιο και τα ψειρίζουν, να σκοτώσουν την ώρα. Βγάζουν τα τσιμούρια τους, πλένουν τα μάτια τους με φτύμα. Τέλος βαριούνται και σηκώνονται. Σηκώνεται και το σκυλί. Αρχίζουν να βηματίζουν, από πάνω ως κάτω, στον ήλιο, μια φορά, δυο φορές, τρεις φορές. Το σκυλί ακολουθά. Ύστερα ο άνθρωπος βαριέται. Στέκεται. Εκεί, δίπλα στα συρματοπλέγματα. Το σκυλί τον κοιτάζει μια — ύστερα στέκεται κι αυτό χωρίς άλλη διατύπωση.

Στα συρματοπλέγματα πάντα υπάρχει πελατεία. Σα βαρεθούν να περπατούν οι σκλάβοι παν και κολνούν πάνω τους. Μένουν με τα μάτια στυλωμένα όξω πολλές ώρες. Πολύ σπάνια αλλάζουν μια κουβέντα. Κοφτά, ξερή. Κοιτάζουν στο βάθος. Κοιτάζουν. Σα να ψάχνουν.

Ένα μικρό σύννεφο ακουμπά πάνου στο σταχτή Σίπυλο. Σε λίγο έχει μεγαλώσει, κι όσο πάει ξαπλώνεται. Είναι μια προσπάθεια αποφασιστική και σίγουρη.

—Σε λίγο δε θα 'ναι, μουρμουρίζει ένας.

—Ναι, θα φύγει...

Τα μάτια γυρίζουν για κάπου αλλού. Ένα χρωματιστό λουλούδι έχει φυτρώσει εκεί κάπου. Τα χέρια, ακουμπισμένα πάνου στα σύρματα, κλειδώνουν να ματώσουν,

σφίγγονται νευρικά, με οργή. (Κάποτε, σα δε θα είμαι πια, μονάχα η μητέρα μου να 'ρθει να με κλάψει. Μη κοτήσουν και μου φέρουν ανθύλλια και τα λοιπά — θα βρυκολακιάσω, κι αν δεν τους αλλάξω τα χασεδένια να μη με πουν Ηλία.)

Η ώρα πέρασε. Ο σκύλος αποκάτου γλείφει τα ποδάρια, τραβά με τα δόντια αλαφριά το τσουβάλι που παριστάνει παντελόνι.

—Τι είναι, βρε;

Ο σκύλος θέλει να πει: «Φτάνει πια, πάμε κατά τον ίσκιο».

Τότες τα χέρια τον αρπούν νευρικά. Τον πετούν όξω απ' τα σύρματα. Τα μάτια προσέχουν με πίκρα αυτό το λεύτερο τίναγμα — ένα τσουπ, τελείωσε, λεύτερος!

Το σκυλί αναρωτιέται: «Τώρα;...»

Με τα χέρια του δείχνουμε να κάμει βόλτα και να 'ρθει απ' την πόρτα. Ύστερα πάλι τα μάτια στυλώνονται στο βάθος και ψάχνουν. Είναι ένα μίσος ρωμαλέο, τραχύ, ακατέργαστο — δεν είναι μονάχα τα λουλούδια, δεν είναι ο Μιχάλ-τσαούς, δεν είναι ο Διοικητής, δεν είναι ο Θεός, δεν είναι· δε φτάνουν. Κανείς δεν ξέρει. Είμαστε μια τυφλή θεόστραβη μάζα που τσαλαβουτά στο σκοτάδι, μπας και μπορέσει...

Μια φωνή ακούγεται δίπλα στα σύρματα:

—Ουφ!

Ο άνθρωπος αναστενάζει βαθιά, σα να θέλει ν' αλαφρώσει απ' την καταθλιπτική πίεση.

—Τι να κάμουμε; Τι να κάμουμε; αναρωτιέται απελπισμένα. Μούδιασα!...

Δεν είναι το κορμί, είναι κάτι άλλο.

—Τι να κάμουμε;

Αναθυμούνται, χωρίς να μιλούν, τον πρώτο καιρό της σκλαβιάς μας που ήταν αδιάκοπη κίνηση και κίνδυνος, τότες που η ζωή μας κρεμόταν από ένα φύλλο. Βέβαια η ζωή μιλά, είναι το ενστικτο, κανείς δε θέλει να πεθάνει· αλλά, αλλά...

—Θυμάστε τις πρώτες μέρες;... λέει ένας και σταματά.

Όλα τα μάτια σπρώχνονται με βουλιμία σ' αυτό το μακρινό παρελθόν. Είναι σχεδόν μια ηδονή. Γιατί, γιατί τότες υπήρχε κάτι, ένα σκληρό τίναγμα — μια πάλη στήθος με στήθος να κρατηθείς στη ζωή. Τέντωνες το μικρό κορμί σου και τον προκαλούσες το θάνατο; Σα σου βαστά, κύριε, έλα! Ενώ τώρα...

—Λέω... λέω... μουρμουρίζει ο ίδιος. Γιατί, μωρέ, πρέπει να κάθεσαι για να μπορείς να συλλογίζεσαι;

Έχει ένα ύφος αγαθό, βοδίσιο.

—Εμ τι θέλεις, ρε; κάνει μια άλλη φωνή. Μπας και γίνεται να 'χεις σφαλιχτά τα

μάτια και να βλέπεις;

—Εμ όχι...

—Ε, αυτό είναι!

Ο άλλος μένει μ' ανοιχτό στόμα μπρος στις μεγάλες βουλές του Υψίστου, που έτσι το θέλησε. Συλλογίζεται πως σαν σε κυνηγούν και τρέχεις γυμνός, ή σαν αδειάζεις χαμάλικα βαγόνια το μυαλό φαίνεται θα ξατμίζει μες απ' τα ποδάρια, τσαφ τσαφ, σαν ατμομηχανή.

Τους το λέει:

—Αυτό θα 'ναι.

—Ναι, μπορεί.

—Συλλογιστείτε το να γίνει μια μέρα..., ξαναλέει ο ίδιος σιγά ύστερα από ώρα.

—Τι;

—Λέω: πόσα μυιιούνια είναι ο κόσμος;

—Και που μετριούνται;

—Να σου τα ξαπλώσουν τα μυιιούνια, που λες, χάμου. Καθένας να 'ναι σε μια θήκη, σαν που χύνουν τα σαπούνια στο σαπουχανά. Και να τ' αφήσουν τα σαπούνια έτσι ακίνητα ένα μήνα. Τι θα γίνει;

—Ε, δεν το ξέρεις; κάνει αμέσως ο άλλος.

—Όχι

—Εγώ δούλεψα σε μηχανές. Ρώτα με. Ξέχασε ν' αφήσεις τον ατμό να μπουκώσει και θα δεις!

—Σταματά η μάκινα;

—Τι σταματά, ρε! Θα πεταχτεί στον αγέρα σα φελλός!

Σιωπή. Ύστερα ένας λέει, σα να ικετεύει:

—Αχ! Τι τα θέλετε τώρα αυτά τα... ελληνικά;

—Ναι, αλήθεια.

Φεύγουν κι αρχίζουν να περπατούν στον ήλιο, απάνω, κάτω. Και πάλι απάνω. Σιωπηλοί.

Βραδιάζει. Ο ήλιος πέφτει μες στο πέλαγο, πάει. Μακριά, στο βάθος, ακούγεται η φωνή του μουεζίνη. Εσπερινή προσευχή. Λάινλουλ-Αλλάχ. Τα πολλά «λ», γεμάτα πάχος, στοιβάζονται στη νύχτα που έρχεται.

—Θαρρείς πως είναι ο ίδιος..., μουρμουρίζει ένας αφηρημένα.

—Τι;

—Η ίδια φωνή. Όπως την άκουγα στην Κόνια, στο Αϊντίν...

—Αλήθεια, λέει ένας άλλος. Και στο Αφιόν ίδια ήταν...

Προσέχω. Μα αλήθεια! Αλήθεια! Ανακαλύπτω τη φωνή του μουεζίνη στο Μπακίρ, στο Αξάρ — ίδια, ίδια.

Κύριε· ναρκώνεις λοιπόν τις καρδιές των ανθρώπων ή κάνεις ένα τα λαρύγγια τους;

ΟΙ ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ καλοκαιρινές νύχτες μας βρήκαν σ' αυτή την κατάσταση. Λάδι — μήτε η ελάχιστη ανασαιμιά. Δουλειά τίποτα. Μπας κ' είναι τούτος κανένας νέος τρόπος;...

Το στρατόπεδο ολοένα γίνεται πιο βαρύ, πιο αμίλητο και στυφό. Σαν τα μεγάλα κύματα, έτσι όπως λεν στις μακρινές θάλασσες. Δε σπουν. Βογκούν υπόκωφα. Τις νύχτες μας αφήνουν και καθόμαστε όξω απ' τις παράγκες. Πιο κάτω είναι τα σύρματα. Δεν υπάρχει φόβος.

Αυτοί που κοιμούνται νωρίς είναι λίγοι. Τους μετράς στα δάχτυλα. Οι άλλοι, οι πολλοί, ξαγρυπνούν πολλές ώρες. Έρχονται κ' οι μαφαζάδες. Κοιτάζουμε όλοι μαζί τ' άστρα. Ένας αρχίζει μια ιστορία. Τούρκικα, για να καταλαβαίνουν κ' οι μαφαζάδες. Είναι φοβερό πόσες ιστορίες λέγονται τις νύχτες στο στρατόπεδο. Άμα σε μυριστούν πως έχεις διαβάσει και ξέρεις να διηγηθείς, γίνεσαι μονομιάς πρόσωπο σοβαρό. Μια φορά με βάλαν και τους είπα κ' εγώ. Το Ροβινσώνα.

Προ πάντων αρέσουν οι ιστορίες που υπάρχει κίνδυνος και κίνηση. Όλοι ακούν μ' ανοιχτό στόμα. Αυτή η ακατάβλητη ορμή του έξω κόσμου είναι σαν καταφύγιο.

Η ιστορία που έλεγε κάποιος τελειώνει. Γίνεται ησυχία.

Περνά λίγη ώρα. Ύστερα ένας λέει:

—Αλήθεια, είδατε τις αρκούδες σήμερα;

—Όχι. Τι αρκούδες;

—Εμ που να σας τα λέω!

Κι αρχίζει για τις αρκούδες. Βγήκε, λέει, μισή ώρα στην αγγαρεία μαζί με άλλους να φέρουν το ψωμί μας. Εκεί, στο δρόμο, τις είδε. Ήταν μια φαμίλια: τρεις μεγάλες αρκούδες, δυο μαϊμούδες και καμιά δεκαριά γύφτοι. Έκαναν παράσταση.

—Που να βλέπατε σκέρτσο, ρε παιδιά!

—Ποιες, μωρέ; Οι αρκούδες;

—Γιατί; Μπας και δε σου γεμίζουν το μάτι;

—Έχει γούστο! κάνει ο άλλος περιπαιχτικά. Είδες, μωρέ, ποτέ σου... παραδείσια πτηνά;

—Τι λογής τα 'πες;

—Λέω, παραδείσια πτηνά! Έτσι τα λεν κει κάτω, στην ξενιτιά.

—Ξεζάλιζέ με, αδερφέ, με τα φραντσέζικα! Πες μου για αρκούδες, για τσακάλια — αυτά είχαμε στην πατρίδα. Α, μια φορά μουντάρησε πάνω μου κ' ένας λύκος!

Πάλι μικρή σιωπή. Δε βαστά πολύ.

—Εγώ... εμένα μ' αρέσουν, παιδιά, τα βόδια..., λέει ένας άλλος αφηρημένα.

—Αλήθεια, μωρέ; Τα βόδια; Ζευγάς ήσουν;

Όχι, δεν ήταν ζευγάς. Μα έτσι, να, παλαβωνόταν με τα βόδια. Πήγαινε κοντά τους, τα κοίταζε μες στα μάτια, τα χάδευε.

—Είδατε, μωρέ, πιο αγαθά μάτια ποτές σας; Ό,τι και να τους κάμεις, αυτά δε θυμώνουν. Δεν έχουν γινάτι, δε σαλαγούν. Είναι... είναι... σαν άνθρωπος!

Η Μεγάλη Άρκτος αρχίζει να χαμηλώνει.

—Άιντε, παιδιά, να πλαγιάσουμε, λέει ένας μαφαζάς σ' εμάς τους άλλους το μπουλούκι που ξαγρυπνούμε. Είναι αργά.

Τα στόματα φτύνουν στο χώμα. Ένας ένας σηκώνονται σα να παίρνουν μια σκληρή απόφαση. Τραβούν στα κουβούσια. Τα σκυλιά μάς ακολουθούν από πίσω.

Ξαπλώνουμε. Στο σκοτάδι μένει ο καθένας μόνος. Ακούς τα κορμιά που στριφογυρίζουν στην απελπισμένη προσπάθεια να τα πάρει ο ύπνος. Δε βαριέσαι! Το μυαλό δουλεύει, οι ανάσες γίνονται βαριές — ένας ανήφορος, πολλά βαγόνια, η μάκινα βογκά και τεντώνεται, αμέτρητα χέρια θέλουν να πιάσουν. Η ώρα περνά. Το μυαλό δουλεύει, κουράστηκε, αρχίζει μια νοσηρή εκμηδένιση. Τα χέρια πέφτουν κατά τύχη στο σκυλί που κείτεται δίπλα — το σκαλίζουν. Σιγά, εξακολουθητικά. Τότες, μες απ' αυτή την εργασία που κάνουν τα δάχτυλα, η μνήμη ξεπετιέται θαμπά κι ολοένα δυναμώνει, τα δάχτυλα προσέχουν, συγκεντρώνονται, αυτιάζονται, πολεμούν να θυμηθούν: Μια φορά ήταν σα να 'χε ζεστόν κόρφο, ήταν άλλο πράμα, ήταν...

Τα νύχια χώνουνται με πίκρα μες στο κορμί του σκυλιού. Ένα ούρλιασμα.

—Σκασμός! φωνάζει μια φωνή απ' το γιατάκι του Μιχάλ-τσαούς.

Τώρα τελευταία, με την ακινησία που είμαστε καταδικασμένοι, μας ήρθε και τούτο το άνθος. Πριν δεν είχαμε καιρό. Φύτρωσε τώρα.

Είναι δυο χιλιάδες κορμιά που τα 'χει οργώσει ο αψύς ήλιος. Τέσσερις χιλιάδες

μπράτσα, πάει ένας χρόνος τώρα, δεν κλείδωσαν γυναίκα. Τη νύχτα, στο κουβούσι, φτάνει να σφαλήξεις τα μάτια. Θα το πιάσεις: βουβά, στυφά, υπόκωφα, σαν το ποτάμι που φούσκωσε ψηλά και κατεβαίνει —έτσι— το φοβερό κόχλασμα κάτου απ' το πετσί.

ΜΕ ΤΟ ΜΙΑΤΟ είμαστε πια αχώριστοι. Η φύτρα του είναι απ' τη Σάμο. Ορφανός κ' έρημος, ξενιτεύτηκε παιδάκι. Μια τραχιά ζωή, τυραγνισμένη, σαράντα χρόνια. Τι δεν είχε κάμει στη ζωή του! Τα μαλλιά του άσπρισαν. Στο λιγνό κατακίτρινο μούτρο τα κόκαλα ξεχωρίζουν, σα να 'χουν πεταχτεί απ' τη σκληρή πίεση όξω.

Υποφέρει στο στομάχι, υποφέρει στα πόδια, όλος του ο μηχανισμός στα νεύρα είναι χάρβαλο. Δαγκάνει τα χείλια ν' αντιδράσει στους πόνους· το μούτρο ταραάζεται σ' αυτή την προσπάθεια.

Αγαπά κι αυτός τη νύχτα. Ξαγρυπνούμε. Οι σκλάβοι τον αγαπούν πολύ, γιατί ξέρει τις καλύτερες και τις πιο αληθινές ιστορίες. Μαζεύομαστε γύρω του και τον παρακαλούμε. Αρχίζει να λέει σιγά, με τη βαθιά φωνή του, για μια νύχτα στην έρημο, στην Αφρική, που τους μπλοκάρησε ένα κοπάδι άγρια σκυλιά.

Έναν καιρό δούλεψε και στα πηγάδια του Τράνσβαλ. Μεγάλα πηγάδια, σαράντα μέτρα βάθος, ογδόντα μέτρα· σκάβουν για χρυσάφι. Ξέπεσε πεινασμένος — γιατί εκεί μέσα ενενήντα εννιά στα εκατό αυτοί που δουλεύουν είναι μαύροι. Κάτου, στο βάθος, είναι όλο λάσπη. Όλη τη μέρα δουλεύουν μέσα της, μα σαν τους ανεβάσουν το βράδυ δε φαίνεται — γιατί είναι μαύροι. Πόσους να πεις — σαράντα χιλιάδες, εξήντα χιλιάδες; Είναι πολλές οι χιλιάδες που δουλεύουν. Τους κατεβάζουν το πρωί και τους ανεβάζουν το βράδυ. Σα βρίσκονται όξω, στον ανοιχτό αγέρα, τους βλέπεις που στέκουν με κατεβασμένα κεφάλια σα να τους πνίγει ο αγέρας — γιατί δεν είναι συνηθισμένοι, γι' αυτό. Βιάζονται να βρεθούν στη λάσπη. Τότες μερώνουν.

Τις νύχτες τους βάζουν και κοιμούνται σε ξεπίτηδες κουβούσια. Και τους φυλάνε άγρυπνα — πάλι δικοί τους, μαύροι, τσαουσάδες να πούμε, άνθρωποι της εταιρείας. Βαστούν καμτσίκι και χτυπούν αλύπητα. Πιστόλι; Είναι άχρηστο. Γιατί τούτα τ' αγρίμια, είναι περίεργο, δε φοβούνται το θάνατο. Τρέμουν μονάχα το ξύλο. Τρων ένα πράμα που το λένε «πόριτς». Πολλοί έχουν μαζί τις γυναίκες τους και τα μωρά τους. Για να μπορέσουν να ζήσουν δουλεύουν όλοι. Σαν ωριμάσουν τα κορίτσια τα πουλούν στους άσπρους για την αντρική τους χρεία. Μικρό έξοδο. Είναι φχαριστημένες μονάχα να τις ταγίζεις. Δουλεύουν σα δούλες τη μέρα, και τη νύχτα πλαγιάζουν στο στρώμα του άσπρου. Σαν τη βαρεθείς της λες: δρόμο! Σηκώνεται και φεύγει χωρίς διαμαρτυρία, υπομονετικά. Γυρεύει αλλού δουλειά. Αν δε βρει, γυρίζει τις νύχτες στους δρόμους — δεν ξέρει μήτε να παρακαλέσει.

Οι εταιρείες αγοράζουν τους μαύρους για ένα μεγάλο διάστημα, χρόνια. Δουλεύουν ένα χρόνο, δυο, τρία χρόνια, ύστερα πεθαίνουν και λιγοστεύουν ολοένα. Τότες η εταιρεία φέρνει και χύνει νέο πράμα στα πηγάδια. Κανονίζει την τιμή με τον έμπορο. Είναι τέτοιοι έμποροι — μαύροι κι αυτοί. Ταξιδεύουν βαθιά, είκοσι μέρες, ένα μήνα αλάργα· μαζεύουν πράμα, πέντε χιλιάδες, δέκα χιλιάδες. Τους συμφωνούν ένα μισθό χρονιάς, τόσα. Ύστερα τους κουβαλούν και φέρνουν βόλτα τα πόστα που μένουν οι εταιρείες.

«Πόσα;»

«Τόσα.»

Σα δε μένει μεγάλο περιθώριο κέρδους, δε συμφωνούν. Τραβούν παρακάτω.

Ο μαύρος ταξιδεύει μονάχα με τρένο. Τρέμει τη θάλασσα. Βέβαια, σα δε γίνεται αλλιώς, μπαίνει και στα βαπόρια.

Μια φορά ο σύντροφός μας δούλευε σ' ένα μεγάλο φορτηγό, λωστρόμος. Είχαν ναυλώσει και κουβαλούσαν σ' ένα ταξίδι μαύρους. Πιάσαν πολλά λιμάνια. Οι εταιρείες τους γυρεύανε για ένα κομμάτι ψωμί. Κι ο έμπορος δεν έστεργε. Βλαστημούσε. Τους άλλαζε τον αδόξαστο. Τότες ήρθε και μια άλλη ζημιά: Τα «ζωντανά» τα έπιασε η αρρώστια. Ένας παλαβός πυρετός — σε είκοσι τέσσερις ώρες πέθαιναν. Τους βγάζαν απ' τ' αμπάρια και τους πετούσαν στο πέλαγο. Οι άλλοι μαύροι μαζεύονταν πάνου στο κατάστρωμα — τους βλέπαν που χάνουνταν. Ξαναγύριζαν στα θαλάμια τους. Βρωμούσαν. Ο έμπορος δάγκανε τη γλώσσα απ' τη λύσσα του, γιατί τα ζωντανά λιγόστευαν. Κι όσα μέναν αχάμναιναν — οι εταιρείες δε θα στέργαν σε καλή τιμή. Ο έμπορος δεν είχε που να ξεσπάσει. Γύριζε στ' αμπάρια και χτυπούσε με το καμτσίκι την πηχτή μάζα. Κι αυτοί μπήγανε τσιριξιάς — δεν ξέραν με ποιο τρόπο να τον φχαριστήσουν και να μην πεθαίνουν.

Ο σύντροφός μας σταματά. Απ' τα στόματα φεύγει μια βαθιά ανάσα — όλα ζητούν να πάρουν αγέρα, να τον ανανεώσουν στα πλεμόνια. Τα μάτια είναι ολάνοιχτα, να!

Ησυχία. Ένα λεπτό, δυο. Ύστερα ένας ρωτά — ένας τόνος ολότελα αποβλακωμένος:

—Μα είναι λοιπόν κι αυτοί... να... να πούμε σαν κ' έμας... «γεσίρ»;

—Όχι, λέει η άλλη φωνή σκληρά. Αυτοί είναι «λεύτεροι».

—Α!...

Πάλι τσιμουδιά. Πολλή ώρα.

Τα κορμιά αυτιάζονται στη σιωπή να πιάσουν το βαθύ, το υπόκωφο μουκανητό της ανθρωπότητας.

ΜΕΡΑ με τη μέρα η κατάσταση χειροτερεύει. Μεσ στα μάτια πυκνώνει, κουλουριάζεται — ένα αγρίμι σηκώνεται στα νύχια, α, α, θα χιμήξει· έτσι, το στοιβαγμένο μίσος που βογκά.

Είναι μια φοβερή εκμηδένιση, ξεφτά ένα ένα τα νεύρα, την καρδιά, τα κύτταρα, γιατί δεν υπάρχει λύτρωση. Δεν υπάρχει ένας οχτρός σχηματισμένος και βέβαιος ν' ακουμπήσεις. Αυτό είναι φοβερό.

Ένας σύντροφος κάθεται κάτω απ' τον ήλιο. Η κάψα είναι πολλή. Ξαπλώνει όλο το κορμί του στη γης. Ύστερα, σιγά σιγά, του δίνει του κορμιού ένα κύλημα σαν κουβάρι. Άλλο ένα. Πιο γρήγορα. Κι άλλο, κι άλλο, γρήγορα. Το μούτρο τρίβεται σκληρά στο χώμα, στις μικρές πέτρες. Γελά σπασμωδικά απ' τον πόνο.

—Χα! χα! χα! χα!

Πάνου στην ώρα περνά ο Μιχάλ-τσαούς, βλέπει το σύντροφο.

—Βρε! του φωνάζει.

Το κουβάρι σταματά. Στο πρόσωπο που χαχάνιζε χύνεται απότομα ένα φύσημα απ' το μπουρίνι.

—Τι;

—Τι είναι αυτό; ρωτά ο Μιχάλ-τσαούς.

—Αυτό είναι!

Ο Μιχάλ σηκώνει το καμτσίκι που βαστά και το κατεβάζει με δύναμη στο σκοτεινό πρόσωπο. Έτσι, χωρίς λόγο.

—Να!

Ύστερα τραβά παρακάτω. Φεύγει.

Ο σκλάβος σηκώνεται. Αργά. Τα ροζιασμένα χέρια ανεβαίνουν βαριά στο χτυπημένο πρόσωπο. Το αγγίζουν. Μόλις. Τα μάτια πέφτουν στη γης. Μια στιγμή, δυο. Τεζέρνουν. Ύστερα, σιγά σιγά, γυρίζουν προς το μέρος που έφυγε ο Μιχάλ· τον βλέπουν που έρχεται πάλι πίσω.

Ο σύντροφος στέκεται ολόρθος. Τον κοιτάζει που έρχεται. Έφταξε. Ο Μιχάλ του ρίχνει μια ματιά περιφρονητική. Προσπερνά. Δεν προφταίνει να κάμει ένα βήμα παρακάτω. Ο σύντροφός μας μουντάρησε. Κόλλησε απάνω του καβάλα, κλείδωσε τα μεριά του σκληρά στο κορμί του τσαούς κι άρχισε να τον δαγκάνει, με λύσσα, παλαβά, στο σβέρκο, στα μάγουλα, στον ώμο. Τα σάλια του τρέχαν μαζί με το αίμα. Μούγκριζε.

Χάλασε ο κόσμος απ' τις φωνές. Τρέξαν και τους χωρίσαν.

Ειδοποιήθηκε αμέσως ο Διοικητής. Φρένιασε. Ο σύντροφός μας απομονώθηκε αμέσως. Το άλλο πρωί τον μαστίγωσαν. Και το άλλο. Τρεις μέρες σειρά. Ύστερα τον στείλανε. Δε μάθαμε που.

ΑΡΧΙΖΩ να φοβάμαι για το Μίλτο. Είναι χειρότερα απ' τον καθένα μας. Δεν τρώει, δεν έχει ύπνο. Τα κόκαλα στο πρόσωπο πετιούνται ολοένα πιο έξω. Τον βρίσκω να γυρίζει κάτω απ' τον ήλιο.

—Τι κάνεις; του λέω.

—Λείπει ένα ποδάρι! Δεν μπορώ να το βρω! απαντά στεναχωρημένα.

Μετρούσε απάνω ως κάτω ένα μικρό τόπο, λοξά, διαγώνια· απ' όλες τις μεριές τον είχε μετρήσει. Τώρα έκανε επαλήθευση. Είχε διαφορά ένα ποδάρι απ' την πρώτη φορά.

—Θέλεις να το βρούμε μαζί; με ρωτά.

Τον παρακαλώ να τ' αφήσει. Πάμε στα συρματοπλέγματα.

Κάτου απ' τον πηχτόν ήλιο, στο βάθος, γυαλίζει ένα κομμάτι θάλασσα. Μια στίξη, λίγος καπνός; θα είναι βαπόρι.

Μένουμε ακίνητοι και σιωπηλοί.

—Τι λες να κάνουν τώρα κει μέσα; λέει ήσυχα μια φωνή, δίπλα σ' έναν άλλο.

—Ξέρω;...

—Εγώ λέω θα ρίχνουν κάρβουνο.

—Μπορεί...

Περνά ακόμα κάμποση ώρα έτσι. Τέλος γυρίζω στο σύντροφό μου:

—Άιντε, Μίλτο, να μας πεις μια ιστορία. Τότε που ήσουν κάτω...

Τινάζεται απότομα, σα να βγαίνει ξαφνικά απ' τις σκέψεις του:

—Άφησέ τα!

—Δε θέλεις;

Ένα σκληρό, επίμονο:

—Όχι!

Καθόμαστε στη γης. Από κοντά μας περνούν άλλοι σύντροφοι. Περπατούν κι αυτοί, ύστερα κάθονται. Άλλοι πιο πέρα σκαλίζουν φιγούρες στα τσιμπούκια τους, άλλοι γυαλίζουνε τα νούμερά τους, τα σκαλίζουν με βελόνες να γίνουν ωραία, τρυπίτσες εδώ, τρυπίτσες εκεί.

—Ουφ! ανασαίνει ο Μίλτος βαθιά.

Κοιτάζει το νούμερό του. Το 'χει δέσει στο στήθος. Το τραβά. Το πασπατεύει λίγο. Ύστερα αρχίζει να το τρίβει στα γόνατά του, σιγά σιγά, κι ολοένα δυναμώνει. Όσπου τα χέρια του φτάνουν σε μια τρομερή νευρική κίνηση. Τέλος, απότομα, πετά κάτω το νούμερο.

—Περπατούμε;

—Περπατούμε.

Σηκωνόμαστε κι αρχίζουμε τις ατέλειωτες βόλτες μες στο κλουβί.

ΤΟΥΤΟ φαντάζομαι θα είναι. Αυτό που λεν οι λυρικοί νεανίσκοι: spleen. Μπορεί να 'ρθει μια ολάκερη μέρα και να βραδιάσει· το μυαλό δε θα φύγει απ' το σημείο που άρχισε το πρωί. Στέκει εκεί, στην ίδια περιοχή. Τη σκαλίζει, τη μαλάζει, να φτάξει

ως το ακρότατο όριο, όσο χωρεί... Κ' έτσι που δε φτάνει ποτέ στο τέλος, αδύναμο, το μυαλό σιγά σιγά μουδιάζει, ναρκώνεται — φαντάζομαι θα είναι μια ζύμη. Τι θέλει;

Έτσι και την άλλη μέρα. Και την άλλη. Υπάρχει ένα απόθεμα από στίγματα στον ορίζοντα που μας κλείνει. Αφετηρίες για τις σκέψεις. Ταπ, αρπάζ ένα σήμερα. Θα περάσει η μέρα σου.

Αν κάποτε φύγουμε απ' τα εργατικά τάγματα των σκλάβων, ελπίζω να είμαστε τα πιο κριτικά μυαλά του κόσμου.

ΕΠΙΤΕΛΟΥΣ! Μας ήρθε μια ξαφνική ποικιλία. Αριβάρισε μια караβιά τούρκοι πρόσφυγες απ' την Ελλάδα. Τους βγάλαν στη Σμύρνη. Ύστερα, προσωρινά, τους μοίρασαν σε διάφορα μέρη. Φέρανε και κατά μας. Αδειάσαν δυο μεγάλες παράγκες στο στρατόπεδο και τις χώρισαν με σύρματα. Τους στέγασαν εκεί μέσα.

Ήταν ίσαμε τριακόσοι άνθρωποι — γυναίκες, παιδιά, ό,τι θες. Στην αρχή πλησιάζαμε με δυσκολία στα συρματοπλέγματα που μας χώριζαν. Μας βρίζαν φοβερά και μας πετροβολούσαν. Οι μαφαζάδες τρέχαν προς τα κει, μη γίνει κανένα επεισόδιο — μας σπρώχναν με καλόν τρόπο να τραβηχτούμε. Ύστερα γύριζαν στους ομόθησκούς τους, απ' την άλλη μεριά. Τους φώναζαν:

—Αίψ! (ντροπή) Και τούτοι υποφέρουν σαν κ' εσάς!

Μα σε λίγες μέρες τα πράματα στρώσαν. Σε πολλούς δικούς μας το ψωμί περίσσευε. Η όρεξη είχε λιγοστέψει. Περίσσευε και το φαγί. Γι' αυτό πολλοί πήγαιναν κοντά στα σύρματα και ρίχναν το περίσσιο ψωμί απ' την άλλη μεριά. Ήταν εκεί γυναίκες και παιδάκια. Το μάζευαν, γιατί τους δίναν ασημαντα πράματα, ένα επίδομα να ζήσουν· πεινούσαν.

Την ώρα που μοιραζόταν σ' εμάς το συσσίτιο, από την άλλη μεριά, στα σύρματα, αραδιάζονταν και μας περίμεναν. Βαστούσαν κάτι τσουκάλια. Ένας δικός μας έκανε ώμο. Ένας άλλος πατούσε κι ανέβαινε. Έτσι χύναμε πάνω απ' τα σύρματα στα τσουκάλια τους το φαγί που μας περίσσευε.

Ύστερα προχωρήσαμε. Μας δίναν με τον ίδιο τρόπο πάνω απ' τα σύρματα τα παιδάκια τους. Οι σκλάβοι τα κρατούσαν ένα δυο ώρες. Παίζαν, τα ταΐζαν. Το βράδυ τα δίναν πάλι πίσω. Κ' ύστερα, πολλές ώρες, μέναν σκεφτικοί.

Έτσι γίνανε και διάφορες φιλίες. Κάθε παιδάκι είχε ένα δικό του φίλο στο στρατόπεδο. Αυτοί οι φίλοι ήταν προπάντων μες στους σκλάβους που είχαν μεγάλη ηλικία — φαμελίτες κάποτες. Μόλις τα παιδάκια βρίσκονταν στο στρατόπεδο ψάχναν και τους γύρευαν με τα μάτια.

—Ε, κοριτσάκι, πώς σε λεν;

—Μελέκ (άγγελος).

—Ποιόν γυρεύεις;

Δεν ήξερε τ' όνομά του, έγκωνε. Τέλος μουρμούριζε:

—Να, το γέρο... το γερο-μπουμπά...

Τέλος τον έβρισκε. Αγκαλιάζονταν, χαϊδεύονταν, ύστερα παίζαν κυνηγητό. Κάτι κορμιά ίσαμε κει πάνου, οι δικοί μας, τρέχαν, κρύβονταν, λαχάνιαζαν στον ήλιο.

Μια φορά η Μελέκ γύρευε πάλι τον μπουμπά της. Η Μελέκ ήταν ένα μελαχρινό κοριτσάκι, ένας «άγγελος» ξυπόλυτος, έξυπνα μάτια, μια σειρά δόντια σα χιόνι.

—Που 'ναι ο μπουμπάς;

Ο μπουμπάς είχε φύγει ξαφνικά για λίγες μέρες — τον είχαν αγοράσει σ' ένα τσιφλίκι.

Το λεν στη Μελέκ:

—Έφυγε.

Τότε το μωρό έπιασε να κλαίει. Κ' οι άλλοι, για να το μερώσουν, του 'λεγαν πως θα ξαναγυρίσει.

ΜΟΝΑΧΑ ο Μίλτος δεν έπαιζε με τα παιδάκια. Γυρίζαμε μαζί και μαζεύαμε αποτσίγαρα. Ήταν πολύ δύσκολο να τα πετύχεις μες στο στρατόπεδο. Γιατί κάπνιζαν μονάχα λίγοι, όσοι είχαν λεφτά. Όλοι οι άλλοι μαζεύαμε τ' αποτσίγαρα αυτωνών.

Ο Μίλτος ήταν φοβερός θεριακλής. Τύχαινε να μην πέσουμε πάνω σ' αποτσίγαρο τρεις και τέσσερις ώρες. Δάγκανε ένα κομμάτι πανί — το 'σκιζε.

Μια μέρα που τον είδα έτσι να βασανίζεται ήμαστε δίπλα σ' έναν τσαούς δικό μας: άνοιγε το φιτίλι και ξεφτούσε τον καπνό, τον δρόσιζε. Παίρνω την απόφαση και κάνω ένα βήμα — να του γυρέψω ένα τσιγάρο για το Μίλτο. Τούτος το κατάλαβε. Με τράβηξε έτσι απότομα που έπεσα.

Δε μιλήσαμε.

Πηγαίναμε μαζί και καθόμαστε αποτραβηγμένοι σε μian άκρη. Κοιτάζαμε τα παιδάκια που παίζαν με τους σκλάβους. Τα μάτια του παίρνανε την έκφραση που άρχισε να γίνεται πια μόνιμη: στυλώνουνταν και μέναν ακίνητα στο ίδιο μέρος ώρες.

—Παίζουμε κ' εμείς με κανένα παιδάκι, Μίλτο;

Αρνιόταν επίμονα:

—Όχι.

—Εγώ θα πάω.

Μου έλεγε:

—Πήγαινε.

Πήγαινα κ' έπαιζα ίσαμε που κουραζόμουν. Έστερα γύριζα σιμά του.

—Μες στην караβάνα μου είναι ο αλεμάν-τσορμπάς. Δώσ' τον, μου 'λεγε με ύφος κουρασμένο.

—Μα δε θα φας καθόλου;

—Δε θέλω.

Η αποσύνθεση μέρα με τη μέρα, ώρα με την ώρα, ολοένα, κυρίευε έδαφος σ' αυτή την τυραγνισμένη καρδιά. Έκοψε και τις βραδινές ιστορίες. Τον παρακαλούσαμε να 'ρθει μαζί μας που ξαγρυπνούσαμε κάτω απ' τη νύχτα. Δεν ήθελε. Τραβιόταν στο γιατάκι του και πλάγιαζε νωρίς. Δεν κοιμόταν. Κοίταζε μονάχα το ταβάνι με ανοιχτά μάτια.

Ένα πρωί μου λέει:

—Δε γίνεται να γυρέψουν εργάτες για όξω;

—Τι θα κάμεις;

—Θα φύγω.

Τον αρμηνεύω, μπας και τολμήσει κάτι τέτοιο. Απ' ό,τι μαθαίνουμε, οι λιγοστοί που φεύγουν τώρα όξω κάνουν ανυπόφορη ζωή. Δουλεύουν σε μπέηδες, μεγάλα τσιφλίκια, σα σκυλιά.

—Δεν είσαι και καλά, Μίλτο. Που θα πας;

—Μα δεν καταλαβαίνεις λοιπόν πως..., με κόβει άγρια.

Α, ναι. Καταλαβαίνω απ' τα σκοτεινά μάτια του. Ο διάολος ξέρει που μπορεί να ξεσπάσει το στυφό μπουρίνι.

Σε λίγες μέρες δέκα εργάτες πήγαιναν να δουλέψουν στα χτήματα ενός πασά. Ο Μίλτος ήταν μαζί τους.

Μονάχος τον συλλογίζουμαι που έφυγε. Τι θα γίνει αυτό το ξεχαρβαλωμένο κορμί;

ΣΕ ΛΙΓΕΣ μέρες ήρθαν στο στρατόπεδο και γύρεψαν τρεις χτίστες κ' έναν πουργό. Θα δούλευαν σ' έναν σχολειό. Τα καταφέρνω να πάω για πουργός.

Ήταν να διορθωθούν κάτι τοίχοι.

Το πρωί που πηγαίναμε, τα σκολιόπαιδα δεν είχαν έρθει ακόμα. Έρχονταν αργότερα. Και δυο δασκάλες. Ήταν δυο νέα κορίτσια, δεν κρύβουνταν από μας. Το

πιο νέο, κατάξανθο, έβαζε τα μικρά και κάναν στο ύπαιθρο προσευχή. Ύστερα άρχιζε να τους διδάσκει. Τους έλεγε ιστορίες για τους προγόνους τους.

—Ονντάν σόνρα... (ύστερα απ' αυτό)

Το πρόφερνε γλυκά, μελωδικά. Αργοπορούσα, περνώντας δίπλα με το πηλοφόρι, για ν' ακούσω το «ονντάν σόνρα». Το 'λεγε πολλές φορές:

—Ονντάν σόνρα...

—Βάλε ασβέστη! φώναζαν οι χτίστες, να στρώσει η λάσπη.

Στη δουλειά μας επιστατούσε ένας δάσκαλος. Αψηλός, καμιά πενηνταριά χρονώ, αγαθά χέρια, αγαθές μασέλες. Μια μέρα τούτος έρχεται αποπάνω μου. Σκάλιζα τον ασβέστη.

—Είσαι πολύ μάστορης, παιδί μου, μου λέει. Πουργός ήσουν και πριν;

Ξεχνώ τη λέξη «μαθητής» στα τούρκικα. Την ήξερα. Σκαλίζω να τη βρω. Τίποτα.

—Όχι. Να...μεκτέπ... (σχολειό)

—Τι; κάνει ο δάσκαλος με απορία.

—Σαν εσύ: μεκτέπ.

—Α, α, προφεςέρ; λέει, σα να μπαίνει στο νόημα.

Τι μαθητής, τι δάσκαλος!

—Ναι, προφεςέρ, του λέω.

Ο δάσκαλος δεν ξέρει με τι τρόπο να δείξει τη χαρά του για τούτη την ανεύρεση συναδέλφου. Άλλο γαλλικό δεν ήξερε. Με χαϊδεύει στον ώμο:

—Ε, πάλι θα γίνεις, μην πικραίνεσαι.

Με ρωτά αν τα δικά μας τα σκολιόπαιδα είναι τζαναμπέτικα σαν τα δικά τους. Τσακώνω που λέει τη λέξη «μαθητής». Μα δεν μπορώ πια ν' αλλάξω. Εδώ που τα λέμε, και για προφεςέρ δε μου πάει άσκημα.

Ο δάσκαλος μ' αφήνει πολλή άνεση στη δουλειά. Αργούσα να πάω τη λάσπη στους μαστόρους; — έκανε πως δεν έβλεπε. Μονάχα σαν τύχαινε να φανεί στο κεφαλόσκαλο η διεύθυνση, τρομοκρατημένος έμπηγε μια φωνή:

—Άιντε, προφεςέρ! Τσαμούρ! (λάσπη)

Μια μέρα έβγαλε απ' το λιγδωμένο πορτοφόλι του και μου 'δωσε δυο πεντάγροσα. Να πάρω τίποτα, αν θέλω. Πόσους μήνες είχα να πιάσω μονέδα;

Τα έκρυψα στοργικά.

Η ΔΟΥΛΕΙΑ στο σχολειό βάσταξε οχτώ μέρες. Την τελευταία, γυρίζοντας στο στρατόπεδο, μαθαίνω απ' την πόρτα κιόλας το νέο:

—Φέραν το Μίλτο!

Τρέχω στο κουβούσι μας.

Είναι ξαπλωμένος. Ανάσκελα. Ένα αφύ κίτρινο χρώμα τρέχει πάνω στο τσιτωμένο πετσί, στο μούτρο.

—Μίλτο...

Τίποτα.

—Μίλτο...

Τα μάτια σαλεύουν αργά.

—Εσύ είσα, Ηλία;...

—Εγώ είμαι, Μίλτο. Γιατί το 'καμες;

—Ε...

Δεν έχει πυρετό. Δεν ξέρω τι είναι. Αγοράζω τσάι και ζάχαρη με το ένα πεντάγροσο.

Όλη τη νύχτα κι όλη τη μέρα δε φεύγω από σιμά του. Βράζω το τσάι σ' ένα ντενεκεδάκι πολλές φορές, ώσπου το νερό δεν κιτρινίζει πια. Δε βάζει στο στόμα του τίποτα άλλο. Φαίνεται να έχει φοβερούς πόνους στο στομάχι. Δαγκάνει τα χείλια.

Την άλλη μέρα μαθαίνουμε ένα νέο: Στην αποστολή που έφυγε για την Ελλάδα με τους Έλληνες υπηκόους γίνανε πράματα και θάματα. Οι πιο πολλοί απ' αυτούς δεν ήταν οι πραγματικοί που έπρεπε να φύγουν. Ο Διοικητής του τάγματος τα κανόνισε με τον Γιοβάν-τσαούς. Βούτηξε μίζες κ' έστειλε όποιους ήθελε. Έγιναν ανακρίσεις. Διάβασαν τον κατάλογο στο στρατόπεδο. Μεσ στα πραγματικά ονόματα ήταν και του Μίλτου.

Του το λέω:

—Ήσουν κ' εσύ, Μίλτο.

Δεν πειράζεται, δεν αγαναχτεί. Δεν υπάρχει πια απόθεμα.

—Τώρα πια..., μουρμουρίζει κουρασμένα.

Με παρακαλεί να του βρω ένα τσιγάρο.

—Όμως μη γυρέψεις...

—Όχι, Μίλτο. Θα μαζέψω.

Βγήκα και μάζεψα αποτσίγαρα. Γύρεψα μονάχα τσιγαρόχαρτο. Του 'φκιαξα το τσιγάρο μπροστά του να βεβαιωθεί. Τράβηξε ένα δυο ρουφηξιές και το πέταξε.

Μέρα με τη μέρα πλησιάζει.

Η ΜΕΛΕΚ, το παιδάκι, έμενε ακόμα εκεί δίπλα. Δε φύγαν. Έρχεται τώρα πιο συχνά στο στρατόπεδο και παίζει. Επειδή άρχισε να κάνει ψύχρα οι αιχμάλωτοι το φέρνουν μέσα στην παράγκα. Παίζουν μαζί κυνηγητό. Κάνουν θόρυβο.

—Ε! φωνάζω κάποτε θυμωμένα. Εδώ είναι άρρωστος !

Ο Μίλτος μου πιάνει το χέρι:

—Άφησέ το...

Η Μελέκ συμμαζεύεται φοβισμένα κ' έρχεται προς το μέρος μας.

—Τι έχεις, μπουμπά; λέει στο Μίλτο.

Καμία απάντηση. Σε λίγο το γυρεύουν. Φεύγει.

Την άλλη μέρα που έρχεται πηγαίνει πάλι κοντά στο Μίλτο και τον ρωτά δειλά:

—Τι έχεις, μπουμπά;

Το παίρνω κατά μέρος. Έχω ακόμα ένα πεντάγροσο. Ο Μίλτος μου γυρεύει μονάχα τσιγάρο. Δίνω στη Μελέκ το χαρτί και την ορμηνεύω. Φεύγει και γυρίζει σε λίγο μ' ένα φιτίλι καπνό στο χέρι. Το δίνει, φοβισμένα, στο Μίλτο:

—Αλ, μπουμπά... (πάρε, πατέρα)

Το σκληρό κοκαλιασμένο χέρι σαλεύει δειλά σ' αυτή την απρόοπτη τρυφερότητα. Παίρνει το φιτίλι. Τα δάχτυλα χαϊδεύουν αλαφρά το μικρό χέρι. Μια, δυο. Τα μάτια στυλώνονται πάνω στο παιδικό πρόσωπο. Κοιτάζουν. Κοιτάζουν.

Το ίδιο βράδυ ο Μίλτος με φωνάζει σιγανά:

—Ηλία. Κρυώνω...

Τον σκεπάζω μ' ό,τι τσουβάλια έχω. Κρυώνει ακόμα.

Πολύ αργά τη νύχτα έχει συνεφέρει. Μου λέει ήμερα πως πια θα ταξιδέψει.

—Τι λες; Τι λες; πολεμώ να του δώσω κουράγιο. Πρέπει να πάμε αντίκρυ.

—Ναι, παιδί μου, εσύ θα πας. Χρειάζεσαι. Εγώ...

Την άλλη μέρα ήταν πιο ήμερος. Κατά το βράδυ άρχισε να χάνει τις αισθήσεις.

Ξαγρυπνούμε μαζί μ' έναν άλλο σύντροφο. Ένα λυχνάρι ανάβει. Το λίγο φως αταχτεί. Τα κόκαλα πεταγμένα στο μούτρο — σα να έχει κοπεί με μπαλταδιές, ζερβά, δεξιά.

Έτσι, καθιστόν, μια στιγμή με παίρνει ο ύπνος. Πόση ώρα πέρασε; Ένα χέρι με σπρώχνει:

—Ε!...

Ξυπνώ. Είναι ο σύντροφός μου. Μου δείχνει το χέρι του Μίλτου.

—Πιάσε...

Φοβισμένα πάω ν' αγγίξω το μαραμένο χέρι. Ο πάγος απλώνεται στις φλέβες μου με την πρώτη επαφή.

—Δεν είναι;...

Τον κοιτάζω χαμένα.

—Ναι, είναι.

ΤΟΝ ΘΑΨΑΜΕ το πρωί σ' ένα λάκκο όξω απ' τα σύρματα. Δούλεψα μ' έναν άλλο σκλάβο για να τον ανοίξουμε. Σαν τον σκέπασε το χώμα, το πατήσαμε για να γίνει ένα με την άλλη γη. Κανένα σημάδι. Ένα δυο καθυστερημένα παλιολούλουδα ήταν δίπλα. Τα ξεριζώσαμε με τα σκληρά ροζιασμένα χέρια.

Σε λίγο στο στρατόπεδο ήρθε η Μελέκ. Τον γυρεύει:

—Τι έγινε ο «χαστά - (άρρωστος) μπουμπάς»;

Το φιτίλι ο καπνός είναι, πες, άγγιχτο. Ο Μίλτος δεν πρόκαμε. Το δίνω στο μωρό να το πουλήσει σε κανένα σκλάβο. Να πάρει να φάει χαλβά. Μα αυτό επιμένει:

—Τι έγινε ο μπουμπάς;

—Έφυγε, Μελέκ.

—Θα ξανάρθει;

Τι να του πω; Του χαϊδεύω το μικρό κεφάλι.

—Θα ξανάρθει, Μελέκ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Κ'

Καὶ ἐνετείλατο νεφέλαις ὑπεράνωθεν καὶ θύρας οὐρανοῦ ἀνέωξε.²⁰

ΚΑΝΕΝΑΣ μήνας ακόμα πέρασε. Πατούσα στον δέκατο τέταρτο από τότες που ήμουν στα εργατικά τάγματα.

Ο καιρός άρχισε να ψυχραίνει. Ένα πρωί έβρεξε λίγο. Ένας ένας αρχίζουν οι σκλάβοι να ετοιμάζουν τα τσουβάλια τους, να τα ράβουν, για το κρύο. Είναι θλιβερό. Πολύ.

Όστόσο μέρα με τη μέρα τα νέα πληθαίνουν. Όλοι μάς λεν τη γλυκιά λέξη:

—Μπουμπαντελέ.

Ακόμα κ' η Μελέκ το 'μαθε και μας το λέει:

—Αλήθεια θα φύγετε;

Τέλος ένα βράδυ ο Αράπης μας το ανακοινώνει επίσημα: Σε καμιά βδομάδα φεύγουμε. Θα μπαρκάρουμε απ' τη Σμύρνη.

ΚΑΝΕΝΑΣ πια δε βγαίνει όξω απ' το στρατόπεδο. Σε κάτι μικροαγγαρείες που μας βγάζουν, να κουβαλήσουμε τα ψωμιά μας, κ' εκεί ακόμα κανένας δε θέλει να πάει. Φοβούνται.

Αυτές τις τελευταίες μέρες τρώμε καλά. Κρέας. Το βράδυ μάς δίνουν και χοσάφ. Οι πιο πολλοί δεν έχουν όρεξη. Είναι μια χαρά που γεμίζει τα κορμιά, τα χείλια, τα μάτια. Μια αλαφριά συγκίνηση όπως όταν είναι ν' ανταμώνεις με γυναίκα. Τα σκυλιά μας τρων μπόλικο κρέας.

Μονάχα οι τσαούς οι δικοί μας μένουν συλλογισμένοι. Δε μιλιούνται. Τρέμουν. Ατάραχοι είναι και οι Πηγάσιοι. Σα να μη γίνεται τίποτα γι' αυτουनों. Γυρίζουν τη ρόκα. Δε βαριέσαι!

Ένα πρωί σταματούν όξω απ' το στρατόπεδο μια σειρά αραμπάδες. Δέματα, στολές. Είναι κάτι μαύρα ρούχα, φτηνό ντόπιο ύφασμα χωρίς φόδρα. Παίρνουμε τη διαταγή να πετάξουμε τα τσουβάλια και να βάλουμε τις στολές. Μας δώσαν και κάτι αρβύλες πάνινες με ξύλινο πάτο.

Όσοι έτυχε να βρεθούν σκόρπιοι, από καιρό, σε δουλειές στα χωράφια άρχισαν να συγκεντρώνονται κι αυτοί στο στρατόπεδο. Ένα μεσημέρι φέραν και τους παλιούς μου συντρόφους απ' το Κίρκαγατς.

Τρέχω σιμά. Η χαρά τους δε λέγεται. Ο Γιάννης ο γιαπιτζής με χτυπά στον ώμο, μου δίνει χαστούκια, ψάχνει τα μπράτσα μου:

—Μωρέ Ηλία! Μωρέ Ηλία! Εσύ έγινες άντρας!

Πιάνει τις χούφτες μου με το σκληρό πετσί, τα ψημένα χέρια. Δεν μπορεί να το χορτάσει.

—Θυμάσαι που έκλαιγες στο Κίρκαγατς για τα σακιά; Θυμάσαι;

Εμ δε θυμάμαι; Τότες δα έτρεμα και τα ποντίκια.

—Ήμουν παιδί, Γιάννη.

—Οχ, τον άντραρό μου! με πειράζει και χαμογελά αγαθά.

ΕΡΧΕΤΑΙ το βράδυ. Αποτραβιόμαστε σε μια γωνιά με το Γιάννη.

—Ποιος να το 'λεγε, Ηλία. Ποιος να το 'λεγε πως θα ζήσουμε...

Οι μακρινές αναμνήσεις έρχονται μια μια, περνούν, στέκουν. Πάλι περνούν.

—Συλλογίσου...

Θυμάται ο Γιάννης. Τον έπιασε, λέει, ο αξιωματικός και τον τράβηξε. Ύστερα ο τσαούς είπε: έχουμε κ' έναν άλλον. Το είπε την τελευταία στιγμή. Άφησαν λοιπόν το Γιάννη και πήραν αυτόν...

Τα αναμασά αφηρημένος. Δεν καταλαβαίνω.

—Για τι λες;

—Για το «ξάφρισμα» λέω. Δε θυμάσαι;

Τσιμουδιά.

—Δε θυμάσαι που πήραν τον Ηρόδοτο; Ο αξιωματικός στην αρχή είχε τραβήξει εμένα, μα ύστερα ο τσαούς του είπε να πάρουν τον αγαθό. Με άφησαν και πήραν αυτόν...

—Ναι... Ναι... Α! Εσύ ήσουν;...

Μες στην ήσυχη ατμόσφαιρα η λεπτομέρεια έρχεται, μουδιάζει τα μάτια, τη φωνή.

Ναι. Τότες δεν ήταν κ' ένα φελουκάκι από πεύκο;...

Ακούγω το Γιάννη που μурμουρίζει πως ο Θεός θα το θέλησε έτσι. Να τα ξαναϊδέι: τα δυο παιδάκια του που φύγαν στην Ελλάδα. Οχ, θα του ανοίξουν τα μικρά χέρια, τραλαρά! Τραλαρά!

ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ βραδιά στο στρατόπεδο. Φωνές, τραγούδια. Οι χαρούμενοι ήχοι

ανεβαίνουν ψηλά, γελούν, κάνουν ρεβερέντσες — φιλώ το χέρι σας. Οι μαφαζάδες παίρνουν τις καρβάνες κ' έρχονται να φαν μαζί μας. Κάνουμε μεγάλες παρέες. Στα ήμερα μάτια τους σέρνεται η χαρά, μας τη φανερώνουν με κάθε τρόπο:

—Γλιτώσατε, πια, αρκαντάς! Γλιτώσατε! Μα εμείς πότε;...

Όσοι μαφαζάδες έχουν κάμει πιο στενές φιλίες με σκλάβους, και δεν είναι λίγοι, συλλογίζονται πικραμένα πως δεν είναι πια να ξανανταμωθούν. Ποτές πια. Το αισθάνονται απόψε σαν τελευταίο αποχαιρετισμό. Παίρνουν ένα δειλό ύφος, διστάζουν να το πουν πως αν καμιά φορά χτυπούσαν...

—Τι να κάμουμε κ' εμείς, αρκαντάς; Ποιος το 'θελε;...

Ο Γιάννης έχει ένα μικρό τσιμπούκι: φτηνό, ένα πεντάγροσο, ξύλινο.

—Που το βρήκες, τον ρωτώ.

—Απ' τον Σουλεϊμάν.

Μου λέει: Ένας μαφαζάς. Είχε κι αυτός τρία παιδάκια. Σαν το Γιάννη. Τα θυμούνταν μαζί. Την τελευταία μέρα που φεύγαν οι δικοί μας απ' το Κίρκαγατς, ο Σουλεϊμάν έβαλε το φτηνό τσιμπούκι στα χέρια του Γιάννη. Και τον κοίταζε μονάχα. Μονάχα τον κοίταζε.

Η ΔΙΑΤΑΓΗ είναι πως κανένας δε θα πάρει σκυλί μαζί του. Τι έκανε, λέει; Και ο «Ναβουχοδονόσορ»; Σκίζω ένα τσουβάλι και το κάνω σακίδιο. Χώνω μέσα το μικρό σκυλί, το σκεπάζω με ψωμιά και παλιόπανα. Το ζο καταλαβαίνει πως κάτι τρέχει, και δεν κουνιέται.

Πρωί. Βγαίνουμε όξω απ' τα σύρματα για το ταξίδι. Ένας σκοπός κάθεται πίσω στην πόρτα και διώχνει τα μαντρόσκυλα, μη μας ακολουθήσουν.

Ξεκινούμε. Ένα βήμα, δυο βήματα, πενήντα μέτρα, εκατό. Σιγά σιγά το στρατόπεδο σβήνει, χάνεται απ' τα μάτια μας. Γυρίζω για τελευταία φορά. Πολεμώ να μαντέψω κατά που να 'ναι ο τόπος που ησυχάζει ο Μίλτος —ένας τάφος.

Τίποτα. Η γης ίδια, βουβή, ατελείωτη.

Σε λίγο όλα έχουν χαθεί. Μονάχα απ' τα σκυλιά, που ουρλιάζουν όλα μαζί, καταλαβαίνουμε κατά που πέφτει ο τόπος.

ΝΥΧΤΑ. Το «Αρχιπέλαγος» κατάφωτο, παστωμένο μάζα. Ταξιδεύουμε. Έγιναν κάτι φασαρίες. Οι σύντροφοί μου χίμηξαν να ρίξουν στη θάλασσα τους τσαουσάδες μας. Ο καπετάνιος, για να τους γλιτώσει, τους κλείδωσε.

Στ' αμπάρια κάνει πολλή ζέστη. Με το Γιάννη ανεβαίνουμε πάνου. Δίπλα στο

φουγάρο. Βγαίνει ατμός. Η ψύχρα κόβεται.

Καθόμαστε. Τ' άστρα γυαλίζουν, τρέμουν. Μέσ' απ' το κύτος ανεβαίνει η ίδια, σαν χτες, χαρούμενη βουή. Οι φωνές φτάνουν ανακατωμένες, τραγουδούν, τεντώνουν προς τα ψηλά, διαλύονται — απ' τον ατμό.

Ο Γιάννης λέει, λέει. Δε βαστιέται απ' τη χαρά του. Μετρά πόσες ώρες ακόμα μένουν — δυο μέρες, το πολύ τρεις, που θα 'ναι μαζί τους.

—Θα με περιμένουν; λέει. Που! Τσουπ! Θα πεταχτώ σα φάντης. Οχ, το πιο μικρούλικο θα 'χει τώρα μεγαλώσει, θα λέει σωστές κουβέντες...

—Γιάννη!

Η φωνή είναι βαριά, τραχιά. Ξαφνιάζεται. Κόβει το παραλήρημα απότομα, τσαφ!

Πολεμά να με ξεχωρίσει στο σκοτάδι.

—Τι θες;

Του πιάνω το μπράτσο. Το σφίγγω.

—Γιάννη. Κουράγιο.

—Τι τρέχει;... Θα πεις;!... φωνάζει έξω φρενών, σα να μαντεύει κάτι φοβερό.

Του το λέω: Δεν είναι πια να τους ξαναδεί.

Τα λίγα λόγια πέφτουν ένα ένα. Τακ. Τακ. Τον βρίσκουν ανασηκωμένο. Το μούτρο του μες στο μούτρο μου. Βλέπω τα καθαρά μάτια του που ξεμακραίνουν σιγά σιγά.

Πέφτει χτυπημένος.

Περνά μια ώρα, δυο ώρες, τρεις. Καμιά κουβέντα εγώ κι αυτός. Σιωπή. Άστρα. Και οι φωνές στο κύτος λούφαξαν. Τίποτα. Το πέλαγο μονάχα που σπα. Μακριά, σ' έναν κάβο, ένα φως σβήνει, ανάβει. Πάλι.

Χαράζει.

Το σκοτεινό σώμα αντίκρυ μου σαλεύει. Θα μούδιασε. Ναρκωμένο, ανοίγει τα χέρια, να δώσει κίνηση στο αίμα. Ανασαίνει βαθιά.

—Αχ...

—Κρυώνεις; του λέω σιγά.

Μια κουρασμένη κίνηση. Τι σημασία έχει;

—Σε λίγο θα βγει ο ήλιος, μουρμουρίζει αδιάφορα.

Κοιτάζω, βαθιά, αυτή την απροσδιόριστη γραμμή που πάει να γίνει φλόγα.

—Ναι. Σε λίγο.

ΤΕΛΟΣ

¹ Ψαλμοί, 17: 5,6

² Ψαλμοί, 87:7

³ Ψαλμοί, 56: 5

⁴ Ψαλμοί, 37: 9

⁵ Ψαλμοί, 55: 3

⁶ Ψαλμοί, 105: 38,39

⁷ Ψαλμοί, 108: 25

⁸ Ψαλμοί, 16: 12

⁹ Ψαλμοί, 136: 3

¹⁰ Ψαλμοί, 30:13

¹¹ Ψαλμοί, 9:10

¹² Ψαλμοί, 9:32

¹³ Ψαλμοί, 79:6

¹⁴ Ψαλμοί, 43:11

¹⁵ Ψαλμοί, 55:2

¹⁶ Ψαλμοί, 72:7

¹⁷ Ψαλμοί, 6:4

¹⁸ Ψαλμοί, 43:20

¹⁹ Ψαλμοί, 38:11

²⁰ Ψαλμοί, 77:23